

ISSN 0236-3390

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТЬІ
ІМБІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ
ПІСКУСІ
ПАМЯТКИ АРХЕОЛОГІї
АРХЕОЛОГІЯ
І РУБІЖНІ
РЕВЕНІЇ
ОХОРОНА ПАМЯТOK
АРХЕОЛОГІ
АРХЕОЛІКА

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, дискусійні питання, біографічні матеріали, рецензії.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и исследований памятников на территории Украины и за рубежом, дискуссионные вопросы, биографические материалы, рецензии.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, В. Ф. ГЕНІНГ,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР
(відповідальний секретар), В. І. КАДЕСЬ,
С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник
головного редактора), О. П. МОЦЯ,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО,
Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
В. М. ЦИГИЛИК, Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:

254025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 25.12.93. Підп. до друку
06.01.94. Формат 70×108¹/16. Папір офсет-
ний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00:
Ум. фарб. відб. 14,17. Обл.-вид. арк. 15,14.
Тираж 1000 прим. Зам. 4-85

Оригінал-макет виготовлений центром комп'ютерного макетування КАС.

Київське орендне поліграфічне підприємство
«Книга»,
254655, МСП; Київ-53, вул. Артема, 25.

Друкується за постановою редакційної колегії
журналу

Редактори Л. В. ФРАЙМОВИЧ,
О. В. КРАВЧЕНКО

Художній редактор П. Л. КОРНІЄНКО

АРХЕОЛОГІЯ

• 4 • 1993

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЙ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

заснований у березні 1989 р.

видається
щоквартальню

«Київська Академія Євробізнесу»

Київ

ЗМІСТ

- 3 Слово скорботи про Бориса Миколайовича Мозолевського
- Статті
- 5 ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Річний господарський цикл мисливців лісової зони Європи в мезоліті.
- 14 РУСЯЄВА А. С. До питання про подорож Геродота в Скіфію.
- 24 ХАЙНЕН Х. Митрадат VI Евпатор и народы Северного Причерномор'я.
- 32 КОЗАК Д. Н. Про військову справу давніх слов'ян (I ст. до н. е.—VII ст. н. е.).
- 49 БУБЕНOK O. B. Етнічна належність ямних поховань Верхньо-салтівського могильника.
- 59 ГОТУН І. А. Реконструкція ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі.
- Публікації археологічних матеріалів.
- 72 КРОТОВА О. О., СНІЖКО І. А. Сліди утилізації мисливської здобичі в Амвросіївці.
- 85 ФІАЛКО О. є. Сюжет з кентавром на фракійській зброй з кургану Огуз.
- 90 ВІСОТСЬКА Т. М. Червонолакова кераміка Усть-Альмінського городища.
- 105 НІКОЛОВА А. В., ГЕРАСЬКОВА Л. С. До формалізації даних поховального обряду для аналізу на ЕОМ.
- Дискусії
- 113 СМИРНОВ С. В. Нотатки з приводу однієї наукової дискусії.
- Археологія за рубежем
- 120 МАЛЬОВАНИЙ О. М. Гробниця Філіпа II Македонського?
- Нові відкриття і знахідки
- 125 ВІСОЦЬКИЙ С. О., БОРОВСЬКИЙ Я. є. Визначна знахідка середньовічної тореутики з Києва.

- 130** КОЛОТУХІН В. О., ПУЗДРОВСЬКИЙ О. Є. Кизил-кобинське поселення Карагач у Криму.
- 133** ЗУБАР В. М. Нове свідоцтво про римські війська у Херсонесі Таврійському.
- Рецензії**
- 138** ОРЛОВ Р. С. Боровський Я. Є. Світогляд давніх князів.— К.: Наукова думка, 1992.— 176 с.
- Хроніка**
- 142** МОЗОЛЕВСЬКИЙ Б. М., МИХАЙЛОВ Б. Д., СКОРИЙ С. А. Міжнародна наукова конференція з проблеми «Кімерійці та скіфи», присвячена пам'яті О. І. Тережноккіна.
- Вітаємо ювілярів**
- 145** До 70-річчя Сергія Олександровича Висоцького
- 146** До ювілею Галини Тихонівни Ковпаненко
- 147** До ювілею Алли Трофимівни Сміленко
- 148** До ювілею Олімпіади Гаврилівни Шапошникової
- 151** Наші автори
- 152** Список скорочень
- 153** Алфавітний покажчик змісту журналу «Археологія» за 1992, 1993 pp.

СЛОВО СКОРБОТИ ПРО БОРИСА МИКОЛАЙОВИЧА МОЗОЛЕВСЬКОГО

13 вересня 1993 р. помер Борис Миколайович Мозолевський. Це ім'я добре відоме в Україні та за її межами — видатний археолог, самобутній поет, людина високого духовного злету, патріот. Рідним, друзям, колегам важко примиритись з цією втратою: молодим, енергійним, сповненим творчих пла- нів він пішов від нас.

Ім'я Бориса Миколайовича прогриміло в 1971 р., коли він подарував світу шедевр скіфської культури — золоту пектораль. Проте його шлях в археологію, як і загалом життя, були не простими. Його біографія певною мірою відбиває біографію передвоєнного покоління.

Б. М. Мозолевський народився 1936 р. на Миколаївщині. Під час війни загинув його батько, і на плечі хлопчика лягли труднощі селянського життя воєнних та повоєнних років. Дитинство, мати, рідне село — тема багатьох його віршів. Певно, саме в ці роки сформувались головні риси його характеру, що яскраво вирізняли Бориса Миколайовича серед інших: сила духу та волі, впевненість, наполегливість у досягненні мети.

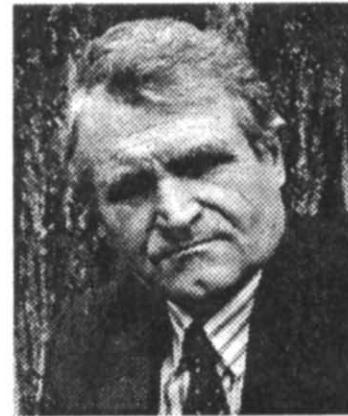
У 15 років Борис Миколайович вступив до Одеської спецшколи Військово-Повітряних Сил, пізніше навчався у Військово-Морському училищі в м. Єйську. Тут він познайомився з майбутніми космонавтами Георгієм Шоніним та Георгієм Добропольським. Та мрія про небо не здійснилася: скорочення збройних сил пало й на нього.

1956 р. Б. М. Мозолевський приїздить до Києва, де працює кочегаром на заводі залізобетонних конструкцій. Та його творча натура не могла цим вдовольнитися.

Він вступає на заочне відділення історико-філософського факультету Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. Дуже рано почавши писати вірші, серйозно зайнявшись поезією зміг тільки в університеті. На початку 60-х рр. він знайомиться з О. І. Тереножкіним та В. А. Іллінською, зустріч з якими згодом переросла в тісну дружбу, що, безумовно, ґрунтувалася на духовній єдності цих людей. Вона ж привела Бориса Миколайовича до археології. Віднині дві музи — поезії та археології — йшли поруч у його житті. Яскравий талант, доповнений невтомною працездатністю, залишив свій слід і в поезії, і в археології.

Деякий час (1965—1968 рр.) Б. М. Мозолевський працював редактором у видавництві «Наукова думка», де мав змогу ще ближче познайомитись з археологією. З 1968 р. він стає позаштатним співробітником Інституту археології АН України, а з 1971 р. — штатним у відділі археології раннього залізного віку. І вже перша самостійна експедиція приносить йому небачений успіх — комплекс Товстої Могили зі знаменитою пектораллю. На комплексі Товстої Могили зросла не лише слава Бориса Миколайовича, опрацьовуючи матеріали цієї пам'ятки на тлі відомих царських курганів, він став справжнім ученим. Продовжуючи дослідження курганів Нікопольщини, Б. М. Мозолевський 1979 р. видає фундаментальну працю «Товста Могила», а 1981 р. захищає кандидатську дисертацію.

Наступні роки були сповнені напруженої праці — польової та кабінетної. Головну його увагу привертують кургани скіфської знаті, хоча розкопано не мало й рядових. Безумовно, він був провідним фахівцем у дослідження курганів скіфської еліти. Бабина та Водяна могили, Жевтокам'янка, в останні роки Соболева Могила дали багато оригінального матеріалу. Б. М. Мозолев-

ганів скіфської еліти. Бабина та Водяна могили, Жовтокам'янка, в останні роки Соболєва Могила дали багато оригінального матеріалу. Б. М. Мозолевський як польовий дослідник відзначався дивною інтуїцією та професійною майстерністю.

1983 р. Борис Миколайович видає дивовижну науково-популярну книгу «Скіфський степ», в якій органічно поєднано обидва його таланти: археолога та поета. Прекрасно ілюстрована розповідь про дослідження знаменитих скіфських курганів переплітається з поетичним баченням скіфської історії, реальних та міфологічних образів. В ці ж роки Борис Миколайович працює над матеріалами Мелітопольського кургану. Розкопаний О. І. Тереножкіним ще у 1954 р. цей курган відкрив новий етап у дослідженні пам'яток скіфської знаті, і створення цієї праці Борис Миколайович розглядав як обов'язок перед учителем (вийшла у 1988 р.). Ця книга відбиває новий напрямок наукових інтересів Б. М. Мозолевського — етнографія Скіфії.

У 1986 р. він стає на чолі відділу археології раннього залізного віку. Останнім часом Б. М. Мозолевський напруженко працював над роботою з етнографії Скіфії, що мала стати докторською дисертацією, якоюсь мірою підбити підсумок його наукових пошуків. Він публікує ряд узагальнюючих статей з історії Скіфії, висуває оригінальні гіпотези, здійснює розкопки та розвідки скіфських пам'яток. Не все в роботі Бориса Миколайовича сприймалося однозначно, та до критики він ставився по-науковому. Інколи він казав: «Я пишу для ХХІ сторіччя».

Працюючи разом з Борисом Миколайовичем, відвідуючи його гостинний дім, ми постійно відчували, що поруч — масштабна, яскрава, духовно й душою багата людина. У наш складний час він умів лишатися самим собою, був вільним від необхідності ладнатися під інших, не терпів неправди та фальші. Страшна хвороба не дала йому змоги реалізувати наукові та творчі плани. Він постійно повторював одну фразу: «Не встиг». Але й встиг Б. М. Мозолевський багато: 8 поетичних збірок, понад 60 наукових праць, ряд науково-популярних. Першим з українських археологів він був удостоєний приза «Золотий скіф», який цього року встановили Інститут археології АН України разом з фірмою «Київська Академія Евробізнесу».

Борис Миколайович Мозолевський назавжди лишиться у спогадах друзів та колег, усіх, хто любить поезію та цікавиться археологією:

*Коли і я за караваном
Піду, згорнувши днів сувій,
Я скіфським золотим курганом
Залишусь в пам'яті твоїй...*

СТАТТІ

РІЧНИЙ ГОСПОДАРСЬКИЙ ЦИКЛ МИСЛИВЦІВ ЛІСОВОЇ ЗОНИ ЄВРОПИ В МЕЗОЛІТІ

Л. Л. Залізняк

Стрижнем способу життя первісного населення є його річний господарський цикл, що значною мірою залежить від річного природного циклу оточення. В статті на основі даних археології та етнографії реконструюється спосіб життя первісних мисливців лісової зони Європи в мезоліті.

Суть моделі господарської адаптації первісного суспільства в конкретній природній зоні або господарсько-культурного типу (далі ГКТ) відображає річний господарський цикл населення. Тісно пов'язаний з річним природним циклом, він є органічною сукупністю основних компонентів господарства та елементів матеріальної культури в їх сезонній послідовності. Іншими словами, він відображає основні елементи їх ГКТ, розміщені з урахуванням фактору сезонності.

Сезонність природних процесів у холодному та помірному поясах Землі виражена значно краще ніж у тропіках. Тому в житті первісних мисливців лісів помірної зони вона є характерною рисою їх річного господарського циклу. Його головні риси, як правило, відображалися в календарях первісних народів.

Для відтворення річного господарського циклу лісових мисливців мезоліту скористаємося методикою етнографічного моделювання¹, що має два послідовні етапи. Перший етап передбачає побудову етнографічної моделі річного господарського циклу лісових мисливців, а другий — встановлення за допомогою даних археології, які елементи розробленої моделі сформувалися ще на стадії мезоліту.

Для встановлення суттєвих рис традиційного річного циклу лісових мисливців до їх контактів з цивілізацією слід порівняти відомі в етнографічній літературі річні цикли різних первісних народів тайги: кетів, хантів, селькупів, юкагирів, евенків Сибіру та оджибвеїв, алгонкінів, монтаньє-наскапі Канади². Обов'язковою умовою побудови етнографічної моделі річного господарського циклу лісових мисливців є вилучення з матеріалів етнографії пізніших запозичень та новацій.

Порівняння річних циклів первісних народів сибірської та канадської тайги виявило значну кількість паралелей в їх способі життя. Як правило вони мають два типи сезонних поселень: літні (червень — серпень) на берегах річок та озер та зимові (листопад — січень) в глибині лісових мисливських угідь. Літом займалися головним чином ловом риби, а взимку — полюванням. Відповідна різниця була між літнім та зимовим раціонами. Осінні та весняні табори були нетривалими і рідко функціонували більше одного місяця. Зимою жили в напівземлянках, а влітку в наземних житлах. Влітку на березі річки чи озера збиралася вся община (5—7 сімей). З осені до кінця весни полювали невеликими мисливськими групами у складі 2—4 сімей.

Судячи з етнографічних даних про мисливців тайги, господарський рік починається з моменту закінчення зимового полювання, тобто на початку квітня і складався з чотирьох головних сезонів: веснівка, літівка, осенівка та зимівка.

Веснівка (квітень, травень). Після закінчення зимового полювання мисливські групи з 2—4 сімей поспішали до початку весняного бездоріжжя повернувшись на береги річок, де з осені були залишені човни або росли тополя чи сосна, придатні для виготовлення човнів-довбанок. Табір влаштовували на підвищеннях, що не заливалися повінню, недалеко від невеликого рукава або стариці, де можна ловити рибу. Чоловіки займалися колективним виготовленням човнів. Жінки до початку повені намагалися зібрати якомога більше сухих дров. Спочатку пухкий мокрий сніг, а потім розлив рік обмежували рухливість мисливців і цей час був найбільш голодним для первісних мешканців лісів.

Спочатку харчувалися зимовими запасами м'яса та ловили рибу зимовими заколами та через ополонки. З появою перших проталин на льоду опускали ставні, сіті-пущальні, а також протягом 10—15 днів до початку гніздування стріляли гусей та качок, що прилітали з півдня. Під час повені в невеликій кількості ловили рибу в заливних озерах ставнimi сітями. Біля берегів, де в цей час йшла на нерест риба, ставили верші. Жінки та діти збиралі минулорічні брусниці, а на болотах журавлину. Наприкінці весни чоловіки готували снасті до літнього лову риби, а жінки шили взуття та шкіряний одяг, щоб готові вироби прокоптити влітку над вогнем.

Літівка (червень, липень, серпень). Після спаду повені мисливські групи пливли човнами до місць традиційного літнього лову риби, де збиралася вся община, або навіть сім'ї кількох сусідніх общин. З метою захисту від мошок літнє общинне риболовне поселення влаштовувалось на підвищенню місі берега, що добре продувався вітром. Поперек річки будувався закол, за допомогою якого добували основну масу риби. Найпродуктивнішим був лов риби в другій половині літа, коли йшла переробка та заготівля її на зиму. У цей же час лучили рибу вночі з човнів, полювали на борову дичину, качок і гусей, які линяли в серпні. Били з човнів копитних, які заходили по ночах у воду. Жінки збиралі ягоди та горіхи.

Осенівка (вересень, жовтень). На початку осені общинне поселення розпадалося на мисливські групи з двох — чотирьох сімей, які відкочовували далі від берега в глибину лісу, де не такі сильні вітри. Стоянку влаштовували на березі невеликих водойомиш, в яких продовжували ловити рибу заколами з вершами та ставнimi сітями. Полювали на борову дичину, качок, а також на копитних під час гону за допомогою манка. Проте основним заняттям чоловіків була підготовка до зимового мисливського сезону, а жінок — збір ягід та горіхів.

Зимівка (листопад — березень). У більшості мисливців тайги зимівка складалася з трьох періодів: 1) мале полювання (листопад), 2) осіле мешкання у напівземлянках (грудень, січень), 3) велике полювання (лютий, березень).

У жовтні останнім водним шляхом сім'ї мисливців пливли на човнах якомога далі в ліс на зимові мисливські угіддя. Зупинялися в місцях, де є багато сухих дров, на березі невеликої річки, придатної для зимового лову риби. З першими заморозками колективно будували напівземлянки. Чоловіки групами по троє — четверо полювали на копитних з собаками пішки, а коли випадав сніг — на лижах. Мисливці на лижах з ручними нартами і собаками ходили на полювання все далі від зимового поселення. Жінки, старі люди та діти, які залишалися в зимових напівземлянках, збиралі дрова, ловили рибу в ополонках, ставили петлі на глухарів та зайців. Жінки обробляли шкурі, шили зимовий одяг.

На початку грудня чоловіки поверталися з «малого полювання» і жили з сім'ями на зимовому поселенні до кінця січня. Короткий день та сильні морози робили мисливський промисел малопродуктивним. Люди пересиджували холод у земляніх житлах. Іли суху рибу та м'ясо, заготовлені влітку та

восени. У цей час розповідали магічні казки, камлали з метою послабити морози та зробити майбутнє «велике полювання» успішним.

Наприкінці січня товстий лід заважав лову риби і мисливська група з кількох сімей залишала зимові житла, виrushаючи на велике полювання. Йшли на лижах, все необхідне тягли на ручних нартах, підрягаючи в них одну — дві мисливські собаки. Жили в легких, переносних каркасних житлах, критих корою. В лютому — березні основним заняттям було полювання на копитних гоном на лижах, спочатку по снігу, а потім по насту. Якщо мисливська здобич була значною, стояли тaborом до тих пір, доки не з'їдали добуте м'ясо. В кінці березня до початку весняного бездоріжжя намагалися повернутися до річки на місце веснівки.

Можливо, що кочовий спосіб життя мисливців тайги взимку і особливо в період полювання в лютому — березні явище відносно пізнє. Зростання мобільності мисливців лісової зони в цю пору року, наймовірніше, зумовило поширення хутряного промислу та різке зниження поголів'я м'ясних промислових тварин, що примушувало сім'ї мисливців постійно пересуватися в пошуках їжі та хутра. Є свідчення, що в давнину до поширення транспортного оленярства сім'ї мисливців зимували в земляних житлах, харчуясь м'яском копитних, здобутих промисловиками в навколишніх угіддях протягом короткочасних мисливських експедицій. М. Г. Левін вважав, що «тільки транспортне оленярство могло створити той тип мисливського кочового господарства тайги, який пов'язаний з постійними зимовими перекочовками і не має осілого зимового житла»³.

В цьому відношенні цікаво, що літні та зимові стоянки північних селькупів розташовувались поряд⁴. Подібна картина простежувалася у хантів, які нерідко будували зимові землянки на високому березі річки недалеко від літнього поселення⁵. До поширення полювання на хутряних тварин первісні мисливці лісів взимку напевно вели відносно осілий спосіб життя, полювали на м'ясного звіра та ловили рибу в промислових угіддях навколо землянок. Разом з тим, згаданий спосіб зимової кочівлі всією сім'єю на лижах з ручними нартами з метою супутнього промислу м'ясного звіра є безсумнівно дуже давнім елементом культури лісових мисливців. Ймовірно стародавні мисливці вдавалися до нього у випадку нестачі продуктів харчування в кінці зими, що робило неможливим подальше осіле мешкання в зимових землянках. Найчастіше, мабуть, залишали стаціонарні житла в кінці зими — на початку весни, коли закінчувалися запаси м'яса та риби, а промисел копитних був особливо ефективним у звязку з появою насту на снігу.

Залежно від сезонних змін в харчових ресурсах природного оточення змінювалася чисельність виробничих колективів первісних мисливців. Община в повному складі, як правило, збиралася влітку для колективного лову риби на березі річки чи озера. Саме літній рибальський промисел міг дати достатню кількість їжі для харчування великого колективу. На час літнього збору общини, на місце якого нерідко прибували сім'ї сусідніх дружніх общин, призначалися культові свята, весілля, обмін, а пізніше ярмарки. В холодну пору року улов риби зменшувався, а полювання, що залежало від випадковостей значно більше ніж рибальство, не могло прохарчувати великий колектив в одному місці. Община ділилася на господарські групи, що складалися з 1—4 сімей, які промишляли самостійно на мисливських угіддях общини до початку нового літнього рибальського сезону. Такі сезонні коливання чисельності населення стоянок мисливців та рибалок тайги зафіксовані етнографами у юкагірів, кетів, північних селькупів, різних груп евенків, негідальців, ороків, удеgeйців, хантів, саамів, алгонкінів, північних оджибвеїв⁶.

Таким чином, етнографічні мисливці лісів помірного поясу більшу частину року жили в складі господарських груп з 1—4 сімей, на які община, що збиралася влітку на березі озера чи річки у повному складі, розпадалася восени.

Археологічні матеріали свідчать, що розроблена за етнографічними даними модель річного господарського циклу в лісовій зоні Європи склалася вже на початку голоцену.

Аналіз фауни раннього голоценових приозерних поселень Данії, Східної «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1993 р.

Прибалтики, Прионежжя призводить до висновку, що влітку мезолітичне населення мешкало на берегах водоймищ, куди його приваблювала можливість лову риби і, перш за все, щук. Кістки великих щук є характерною особливістю літніх мезолітичних стоянок лісової зони Європи. На цих пам'ятках знайдено кістки копитних віком 1—3 місяці, що народжуються в травні — червні, та перелітних птахів, шкарапула горіхів, що визрівають в серпні — вересні. Все це дозволило вченим віднести вказані пам'ятки до літніх стоянок.

Археологічні матеріали свідчать, що влітку кожна сім'я жила на березі річки чи озера в окремому курені. Крім епізодичного полювання на копитних, били гарпунами з човнів великих щук, а також вудили рибу гачковими снастями. Роль рибальства зростає в другій половині мезоліту, коли сильно поширюються колективні методи лову риби за допомогою заколів з вершами та ставних сіток. Методи лову риби цими снастями в мезоліті принципово не відрізнялися від традиційних способів лову заколами та сітями-пущальнями у первісних мисливців та рибалок тайги, відомих за даними етнографії.

Певним доповненням до літнього та осіннього раціону були продукти збіральництва: лісові та водяні горіхи, ягоди, насіння жовтої лілії. Збирали їх мабуть жінки та діти в другій половині літа та ранньою осінню, судячи за термінами визрівання цих рослин.

Деякі скupчення мезолітичних пам'яток на берегах водоймищ, найімовірніше, є слідами традиційних літніх риболовних поселень мисливців та рибалок. Прикладом може служити група яніславицьких пам'яток поблизу витоку з заторфованого озера Корма на Житомирщині, стоянки на краю торфяника поблизу м. Бородянка на Київщині, вузол пам'яток на р. Вітів поблизу м. Новгород-Сіверський, на яких відсутні залишки заглиблених у землю зимових жителів.

Зимовими поселеннями мабуть були стоянки на відносно високих та сухих ділянках берегових терас, на яких знайдено залишки заглиблених у землю зимових жителів (наприклад, Рудий Острів на Київщині). Основними типами таких жителів лісових мисливців мезоліту були напівземлянки — округлі в плані, близько трьох метрів діаметром та прямокутні, довжиною від трьох до шести метрів. Округла напівземлянка була житлом малої сім'ї і являла собою конічну конструкцію з жердин, критих дерном. Прямокутна напівземлянка, мабуть, мала двосхилий каркас з жердин, покритий дерном, і слугувала помешканням для 1—3 малих сімей.

До зимових поселень належить стоянка Холмегард V в Данії. Пам'ятка має насичений культурний шар і розташована на досить високому та сухому місці порівняно з однокультурними літніми болотяними стоянками, що були досліджені поруч. На Холмегарді V відсутні кістки риб та гарпуни для бою щук, які характерні для берегових літніх стоянок Данії⁷. Кістки риб відсутні на зимовій стоянці Стар Кар⁸.

Зимові поселення Баринка I та II у Прикам'ї були розташовані по сусідству на високому піщаному мисі берегової тераси річки. На стоянках було по дві прямокутні в плані напівземлянки. В кожній жило по 2—3 малі сім'ї. Типова для зимових стоянок лісових мисливців фауна Баринки I, II. При повній відсутності кісток риб тут знайдені фауністичні рештки лосів, північних оленів, кабанів, косулі, бобрів⁹.

Фауна зимових стоянок Холмегард V, Стар Кар, Баринка I і II свідчить, що мезолітичне населення лісової зони Європи в холодну пору року харчувалось м'ясом копитних — благородного оленя, лося, тура, косулі, кабана. Осінь та зима були сезонами найпродуктивнішого полювання на лісових копитних. У місцевості Скоттемаркт у Данії знайдені кістки шести лосів на місці розтину та розчленування туш. Стан зубів свідчить, що тварини були вбиті взимку¹⁰. Тур з болота Плейлеруп у Данії з численними крем'яними наконечниками стріл серед кісток був забитий пізньою осінню¹¹.

Методи та знаряддя зимового полювання первісного населення лісової зони Європи, а також інші важливі елементи їх господарсько-культурного типу, зафіковані в петрогліфах Карелії¹². Численні зображення на карельських скелях свідчать, що лук та стріли були універсальними знаряддями мисливського промислу, які широко застосовувалися при полюванні на всі види лісо-

вих тварин: лося, оленя, ведмедя та птахів. Зображені невеликі прості луки, стріли з оперенням, сагайдаки за спинами у мисливців. При полюванні широко застосовувались списи, якими добивали поранених стрілами тварин. Особливо багато копитних добувалося взимку. Тому в мисливських сценах люди зображені, як правило, на лижах, а тварини залишають сліди на снігу.

Найважливішим способом полювання на копитних у лісі було переслідування їх на лижах по снігу або насту (так зване полювання гоном). Доказом того, що саме таке полювання зображувалося найчастіше на скелях Карелії є відсутність рогів у зображеніх лосів-самців. Скидаючи роги в січні — лютому, останні бувають комолими в лютому — березні. Численні наскельні зображення такого полювання в деталях збігаються з описом зимового промислу копитних у етнографічних мисливців тайги. Гін відбувався на коротких, підшитих шкурами лижах з лижним посохом. Зображення собаки та її кістки на мезолітичних стоянках Карелії свідчать про її участь у полюванні гоном на лося та оленя вже в ранньому голоцені.

Петрогліфи свідчать, що головним знаряддям полювання на ведмедя був список, хоча застосовувалися також лук та стріли. На пам'ятці Залавруга II є зображення пораненого стрілою в груди ведмедя, який впав на бік, та мисливця, який добиває звіра списом. На іншому малюнку зображене полювання з рогатиною на ведмедя, якого підняли з барлоги. Первісний мисливець намагається вдарити звіра списом у горло саме так, як це робили в недалекому минулому мисливці сибірської тайги.

Серед петрогліфів є численні сцени індивідуального полювання з луком. Зображені мисливці на лижах, що стріляє з лука в якогось хижака (вірогідно, рись), що сидить на дереві. Часто зустрічаються сцени індивідуального полювання на водоплавних птахів (гусей, качок, лебедів). У двох випадках пронизані стрілами птахи сидять на деревах. Так первісний мисливець зобразив полювання на глухарів чи тетеревів. Проте полювання на птахів, як і на інших тварин, нерідко носило колективний характер. Зокрема про це свідчить сцена з мисливцем у човні, що перебив з лука цілий табун гусей. На думку вчених у даному випадку це колективний промисел гусей, що линяють. Іх жене з очерету на чисту воду нагонич, зображений на скелі трохи збоку.

У невеликій кількості відтворені риби та сцени рибальства. Роль морського звіробійного промислу, якщо судити за кількістю присвячених йому петрогліфів, була досить значною в економіці первісного населення Карелії. Вже в той віддалений час незамінним промисловим та транспортним засобом був човен. Серед петрогліфів Залавруги зафіксовано 450 зображень човнів різних типів¹³.

Навіть якщо на карельських скелях зображені не конкретні люди, а міфологічні герої, сюжети петрогліфів пов'язані з реальним життям населення, що їх залишило. Аналіз наскельних зображень свідчить, що вироблена на базі етнографічних матеріалів модель способу життя мисливців лісів помірного поясу в основних рисах існувала в Карелії вже в III тис. до н. е., а можливо і раніше.

Археологічні дані та петрогліфи говорять про застосування мезолітичними мешканцями лісової зони Європи засобів та методів полювання, аналогічних мисливським методам первісного населення, зафіксованим етнографами в сибірській та канадській тайзі. Полювання з собакою гоном, загоном, скрадом та примітивними пастками, за допомогою луків, списів і таких транспортних засобів як лижі, ручні нарти, човни. Одним з основних методів полювання в зимовий час був колективний гін копитних по снігу на лижах. Найчастіше так полювали в лютому та березні, коли на снігу з'являвся наст. Зимою колективно та індивідуально полювали з луком та списом на ведмедів у барлогах, лосів, оленів, косуль, кабанів, борову дичину.

Фауна мезолітичних пам'яток свідчить, що основою харчування було м'ясо копитних. У літній час та восени в раціоні з'являлася риба, горіхи, ягоди. Знахідки залишків дерев'яного та берестяного посуду, а також каменів-кіп'ятильників, що розтріскались від вогню, свідчить, що одним з основних способів приготування м'яса та риби в мезоліті було варіння.

Ця реконструкція річного господарського циклу лісових мисливців багато в чому схожа на схему, розроблену Т. Прайсом на основі аналізу північно-американських етнографічних матеріалів для мезолітичних мешканців Північно-Західної Європи¹⁴. Служність наведеної в роботі моделі річного господарського циклу лісових мезолітичних мисливців Європи підтверджується результатами аналізу поселень маглемезької культури, отриманими Гроном Оле. Докладно вивчивши матеріали розкопок літніх та зимових стоянок біля болота Аамозен на острові Зеландія, він розробив схему сезонної структури поселень мезолітичних мисливців Данії¹⁵.

На відміну від малорухомого неолітичного населення, мезолітичні мисливці культури Маглемезе бореального періоду жили на тимчасових сезонних поселеннях. У відносно забезпеченні їжею пори року (літо, осінь) мисливська група збільшувалася, а при зменшенні харчових ресурсів навколошнього седовища взимку та навесні вона розпадалася на невеликі колективи.

Судячи за матеріалами стоянок Теммеруп Центр, Теммеруп Схід та Кілдергард влітку жили на поселеннях з трьох — чотирьох наземних жителів, розташованих в одну лінію на березі озера на 40 м від одного. У кожному житлі мешкало по одній — дві сім'ї. Тобто літній табір населяло три — вісім сімей мисливців та рибалок. Враховуючи середню чисельність сім'ї в мисливсько-збиральницьких суспільствах, Грон Оле вважає, що в цих таборах жило від 15 до 48, а в середньому близько 30 чоловік. Він схильний розглядати цей колектив не як общину, а як її частину — мисливську групу. Судячи за фальною, літній табір функціонував з квітня до жовтня за рахунок бою гарпунами щук, мисливства та збиральництва¹⁶.

Зимові поселення Холмегард V та Фладент були розташовані на більш сухих та високих ділянках місцевості ніж літні, на значній відстані від берега, в глибині лісу, що захищав їх мешканців від холодних вітрів. Культурний шар зимових маглемезьких поселень наскічений знахідками в більшій мірі ніж літніх. У центрі стоянки Фладент дослідник реконструює зимове житло площею близько 24 м², в якому на його думку мешкало дві сім'ї. Faуністичні залишки свідчать, що рибна ловля взимку не відігравала суттєвої ролі, а в основі господарської діяльності лежало полювання на лісових копитних¹⁷.

Таким чином, річний цикл культури Маглемезе Ютландії в основних рисах збігається з виробленою на археологічних матеріалах всієї лісової зони Європи моделлю річного господарського циклу лісових мезолітичних мисливців, тим самим стверджуючи достовірність останньої.

М. Джохім реконструював річний господарський цикл мезолітичних мешканців долини Верхнього Дунаю та прилеглих районів Баварської височини. Для цього були проаналізовані етнографічні дані по індіанцях лісової зони Північної Америки, сезонні коливання кількості і якості харчових ресурсів оточення, а також археологічні матеріали¹⁸.

Дослідник дійшов висновку, що влітку (травень — серпень) населення концентрувалося для лову риби на берегах озер та річок на великих поселеннях, що нараховували до 15 сімей (54—108 чоловік). Восени (вересень — грудень), у зв'язку із зменшенням біomasи природного оточення та переходом від рибальства до менш надійного полювання на копитних, відбувалося подрібнення великих літніх колективів на 2—3 осінні по 2—6 сімей у кожному (17—33 чоловік) та відкочівля з берегів водоймищ у більш захищені від вітру лісові долини. Взимку (cічень — березень) ці групи жили в скельних сковищах у передгірних лісовоих долинах, полюючи на копитних, які на зиму спускалися з гір в ліси біля їх підніжжя. Весною (квітень) у зв'язку з припиненням полювання на копитних харчові ресурси зменшувалися. Мисливські групи скорочувалися до колективів з однієї — двох сімей. Вони переселялися з передгір'їв на рівнину більше до літніх поселень. У квітні харчувалися залишками добутого взимку м'яса, полювали на дрібних тварин, птахів, ловили рибу¹⁹.

Реконструкція способу життя мезолітичного населення Баварії М. Джохіма в цілому відповідає запропонованій вище моделі річного господарського циклу первісних мисливців лісової зони.

Річний господарський цикл можна розглядати як адаптацію суспільства

до сезонних змін у харчових ресурсах оточення. Тому сезонні коливання в кількості та якості останніх неминуче викликали зміни в чисельності господарських груп. Оскільки кожній порі року відповідав свій характер ресурсів, то чисельність групи залежала від сезону. Таким чином, річний господарський цикл диктував циклічні зміни в чисельності груп мисливців та збирачів.

Однією з причин скорочення первісних колективів взимку було зменшення радіусу мисливських угідь вдвічі. Енергозатрати при ходьбі на лижах по снігу вдвічі більші, ніж при пересуванні пішки в безсніжну пору року²⁰.

Враховуючи дані етнографії, а також згадані моделі сезонних коливань чисельності мисливських груп мезоліту Данії та Баварії, можна припустити, що мезолітичне населення лісової зони Європи в літній час концентрувалося у відносно великих рибальських селищах на берегах крупних водоймищ. В такому поселенні мешкало від 5—7 сімей однієї общини до 2—3 сусідніх общин. Восени у зв'язку з переходом до полювання на копитних, рибальське поселення розпадалося на кілька мисливських груп по 2—4 сім'ї у кожній. Промисел копитних продовжувався до весни, коли в умовах скорочення харчових ресурсів у зв'язку з неможливістю продовжувати мисливську діяльність, господарські колективи зменшувалися і складалися з 1—2 сімей кожен.

Разом з тим, у багатьох мисливських народів лісової зони річний господарський цикл має певні відхилення від описаної моделі. Так, петрогліфи Карелії свідчать, що в мезоліті та неоліті тут мешкали мисливці на лісових тварин, що інколи полювали також і на морського звіра. Мезолітичне населення Баварської височини теж було носієм господарсько-культурного типу лісових мисливців та рибалок, але на зиму воно відковчувало в пічерні сховища, як це роблять гірські мисливці.

Господарська диференціація людства або формування системи господарсько-культурних типів відбувалася у тісному зв'язку з природно-ландшафтною диференціацією. В кожній природно-ландшафтній зоні з яскраво вираженою специфікою клімату, тваринного та рослинного світу сформувалися специфічні форми господарсько-культурної адаптації суспільства. Тому кожен ГКТ первісності був поширений у межах конкретної зони. Однак природні умови останньої не є абсолютно однорідними на всій її території. Природні зони складаються з ландшафтів, що виділяються в їх межах за природно-кліматичними відмінами другого порядку. Наявність дрібнішого ландшафтного рівня природної диференціації в межах зон обумовила формування в рамках господарсько-культурних типів їх варіантів. Носіями окремих варіантів певних ГКТ нерідко також були народи, що мешкали на межі двох ландшафтних зон.

Не важко помітити, що варіанти певного ГКТ виникають у результаті появи елементів іншого господарського типу. Кордон між сусідніми ГКТ ніби розмивається за рахунок господарсько-культурного комплексу, що містить елементи обох. Комплекс, що виникає, є варіантом ГКТ, елементи якого переважають в його структурі. Найчастіше варіанти формуються на межі природно-ландшафтних зон, зайнятих різними ГКТ, або в регіонах, природна специфіка яких недостатньо виражена для складання всього комплексу ГКТ і обумовлює формування лише окремих його елементів.

Так, економіка північних атапасків була основана на полюванні в зоні північноамериканської тайги. Але деякі їх групи в певні сезони полювали на мігруючих оленів-карібу в лісотундрі або били морського звіра на арктичному узбережжі. На берегах річок, в які заходив на нерест лосось, частина атапасків улітку вела спосіб життя, що наблизився до носіїв ГКТ осілих рибалок річкових узбережж. На півдні, де тайга межує з преріями, деякі атапаски полювали на бізонів, що мігрували на зиму в ліси. Господарський цикл атапасків, що жили в Кордильєрах, мав окремі елементи ГКТ гірських мисливців²¹.

Таким чином, окремі групи північних атапасків були носіями різних варіантів ГКТ мисливців та рибалок лісів помірної зони. Специфіка цих варіантів полягала в наявності окремих елементів сусідніх ГКТ: мисливців на північного оленя лісотундри, мисливців на морського звіра, рибалок узбережж великих річок, мисливців гірських лісів, степових мисливців на бізонів.

Подібні варіанти господарсько-культурних типів первісник мисливців простежуються за даними археології. Вище згадувалися лісові мисливці Ка-релії, річний господарський цикл яких містив елементи ГКТ мисливців на морського звіра, а також лісові мезолітичні мешканці Баварії, що взимку вели спосіб життя, який наближався до життя мисливців гірських лісів.

Модель господарського циклу етнографічних мисливців лісової зони була розроблена на основі даних про мисливські народи, що мешкали в тайзі, тобто в північній смузі лісової зони. Тому господарський цикл мезолітичного населення лісової смуги Європи, очевидно, мав коротший зимовий і довший літній господарські періоди, ніж це було у етнографічних мисливців тайги. Найімовірніше, літнє перебування на берегах водоймищ продовжувалося з травня до вересня, а зимівка в лісі тривала не п'ять, як в тайзі, а три зимових місяці (грудень — лютій).

Таким чином, в мезоліті лісової зони Європи за археологічними даними простежується та ж циклічність господарства, що і у етнографічних мисливців тайги. Якщо лісові мисливці в мезоліті влітку жили в легких куренях на берегах рік та озер, то взимку вони мешкали в напівземлянках у глибині лісу, полюючи на копитних тими ж способами, що і етнографічні мисливці тайги. Численні вузли однотипних пам'яток є наслідками такого стійкого річного господарського циклу, що обумовлював періодичне повернення общин лісовых мисливців мезоліту до традиційних місць літніх рибальських та зимових мисливських поселень²².

Отже, незважаючи на фрагментарність археологічних свідчень, є підстави стверджувати, що головні елементи виробленої на основі етнографічних матеріалів моделі господарського циклу лісовых мисливців були характерні і для мешканців лісової смуги Європи в мезоліті. Аналіз археологічних даних призводить до висновку, що характерний для господарсько-культурного типу лісів помірної зони річний господарський цикл в загальних рисах склався в ранньому голоцені разом з формуванням лісової природно-ландшафтної зони Європи та Північної Америки.

Примітки

¹ Кабо В. Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества.— М., 1979.— С. 60—108; Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Українського Полесья епохи фінального палеолита.— К., 1989.— С. 90—93.

² Алексенко Е. А. Кеты: историко-этнографические очерки.— М., 1967.— С. 40—45; Кулемзин В. М., Лукіна Н. В. Васюганско-ваховские ханты в конце XIX — нач. XX вв.: Этнографические очерки.— Томск, 1977.— С. 14—17; Скалон В. В тундре Верхнего Таза // Советский Север.— 1930.— № 30.— С. 131, 132; Гемуев И. Н. Семья у селькупов (XIX — нач. XX вв.).— Новосибирск, 1984.— С. 84, 85; Price T. Regional approaches to Human Adaptation in the Mesolithic of the North European Plain // Veröffentlichungen.— № 14/15.— Berlin, 1981.— S. 217—234; Общественный строй у народов Северной Сибири XVII—XX вв.— М., 1970.— С. 398; Туголуков В. А. Кто вы, юкагиры.— М., 1979.— С. 50, 51; Василевич Г. М. Эвенки: Историко-этнографические очерки (XVIII — нач. XX вв.).— М., 1969.— С. 304.

³ Левин М. Г. О происхождении и типах упряжного собаководства // СЭ.— 1946.— № 4.— С. 75—108.

⁴ Гемуев И. Н. Семья у селькупов XIX — нач. XX вв.).— Новосибирск, 1984.— С. 90.

⁵ Соколов З. П. Современные селения и жилища ваховских хантов // Современное хозяйство, культура и быт малых народов Севера.— ТИЭ.— 1960.— Т. 56.— С. 181.

⁶ Гемуев И. Н. Указ. соч.— С. 85, 90; Василевич Г. М. Указ. соч.— С. 121; Общественный строй....— С. 391, 394, 398—400; Ларькин В. Г. Орочи (Историко-этнографический очерк с середины XIX в. до наших дней).— М., 1964.— С. 44; Алексенко Е. А. Указ. соч.— С. 81; Лукьяненко Т. В. Материальная культура саамов Колского полуострова конца XIX—XX вв.— М., 1971.— С. 86; Попова У. Г. Эвенки Магаданской области.— М., 1981; Price T. Op. cit.— P. 459—469.

⁷ Petersen E. A. A survey of the late palaeolithic and the mesolithic of Denmark // The Mesolithic in Europe.— Warsaw, 1973.— P. 77—127; Clark G. The earlier stone age settlement of Scandinavia.— Cambridge university press, 1975.— P. 131.

⁸ Clark G. Excavation at Star Carr.— University Press.— Cambridge, 1954.— P. 90—92.

⁹ Гусенцова Т. М. Новые мезолитические поселения в междуречье Камы и Вятки // СА.— 1981.— № 3.— С. 131—141.

¹⁰ Petersen E. A. Op. cit.— P. 95.

¹¹ Sorensen A., Petersen B. The Plejlerup Aurochs—an Archaeozoologica / Discovery from Boreal Denmark // Archaeozoologia.— 1986.— Grenoble, 1986.— P. 99—109.

¹² Савватеев Ю. А. Залавруга.— Л., 1970.— С. 165—179.

¹³ Савватеев Ю. А. Указ. соч.— С. 172.

¹⁴ Price T. Op. cit.— P. 217—234.

¹⁵ Gron Ole. Seasonal Variation in Maglemosian Group Size and Structure // Current Anthropology.— vol. 28.— 1987.— P. 283—302.

¹⁶ Gron Ole. Op. cit.— P. 304—310.

¹⁷ Ibid. — P. 311—314.

¹⁸ Jochim M. Hunter-Gatherer Subsistens at Settlement. A predictive model.— New-York: Academic Press, 1976.— 206 p.

¹⁹ Jochim M. Op. cit.— P. 136—143.

²⁰ Ibid. — P. 138.

²¹ Stone V. Athapaskan Adaptations Hunters and Fishermen of the Subarctic Forest.— Chicago, 1974.

²² Зализняк Л. Л. Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 11—20.

Л. Л. Зализняк

ГОДОВОЙ ХОЗЯЙСТВЕННЫЙ ЦИКЛ ОХОТНИКОВ ЛЕСНОЙ ЗОНЫ ЕВРОПЫ В МЕЗОЛИТЕ

Первобытные народы таежной зоны Евразии и Северной Америки до контакта с цивилизацией были носителями хозяйственно-культурного типа охотников и рыболовов лесов умеренного пояса. Суть хозяйственно-культурного типа или модели хозяйственной адаптации общества в конкретной природной зоне отражает годовой хозяйственный цикл. Будучи тесно связанным с годовым природным циклом, он представляет собой совокупность основных элементов ХКТ в их сезонной последовательности.

В статье предлагается модель годового хозяйственного цикла лесных охотников и рыболовов, разработанная с привлечением этнографических данных по хозяйственным циклам первобытных охотников и рыболовов тайги Старого и Нового Света. Археологические материалы свидетельствуют, что основные элементы указанной модели сложились в начале голоценена в период формирования зоны лесов умеренного пояса северного полушария.

L. L. Zaliznyak

THE ANNUAL ECONOMIC CYCLE OF THE HUNTERS OF FOREST ZONE OF EUROPE IN THE MESOLITH

The primitive people of the taiga zone Euroasia and North America were the bearers of the economic-cultural type of hunters and fishers of the forests of temperate zone before their contact with civilization. The annual economic cycle reflects the gist of the economic-cultural type or the model of the economic adaptation of society at the concrete zone. Being closely connected with the annual ecologic cycle the economic one was an organic aggregate of the main elements of economic-cultural type in their seasonal sequence.

The paper proposes the model of the annual economic cycle of the forest hunters and fishers which was worked out using the data of ethnography dealing with the economic cycles of the primitive taiga hunters and fishers of the Old and New World. The archaeological materials displays that the main elements of the mentioned model were formed at the beginning of Holocene during the period of the formation of forest area of the temperate zone of the Northern hemisphere.

Одержано 29.01.90

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОДОРОЖ ГЕРОДОТА В СКІФІЮ

А. С. Русєєва

Основна мета статті полягає в доказі того, що достовірність розповідей Геродота в «Скіфському логосі» не раціонально взаємопов'язувати з його автопсією в Північному Причорномор'ї.

Для кожного дослідника, хто тією чи іншою мірою займається вивченням питань історії та культури давнього населення на території України в VI—IV ст. до н. е., стало своєрідною традицією посилатись на свідчення Геродота. Дійсно, інтерес до його творчості не згасає ні у нас, ні за кордоном. Поява нової праці часто викликає цілий ряд інших. Публікація А. О. Білецьким перекладу «Скіфського логосу» Геродота в часописі «Археологія» та статей, які мають пряме відношення до цього твору¹, дозволяє знову звернутись до одного з найбільш полемічних і малодосліджених питань в геродотовології — а саме, автопсії історика в Скіфії, на території якої були засновані давньогрецькі припонтійські міста.

Ідея автопсії, ідея авторитетності і достовірності Геродота в поєднанні з його особистими візуальними спостереженнями впевнено, хоч і бездоказово, була висловлена західноєвропейськими та російськими вченими ще в першій половині XIX ст.² і до цього часу лежить в основі багатьох досліджень. Особливе значення питанням взаємозалежності між автопсією Геродота і достовірністю його розповідей про Скіфію слідом за Ф. Якобі надається в працях С. О. Жебельєва, Б. О. Рибакова, А. А. Нейхардт, М. В. Скржинської та колективному коментарі до четвертої книги А. І. Доватура, Д. П. Каллістова, І. А. Шишової³. Ряд зарубіжних учених (Е. Сейс, Г. Пановски, Д. Фелінг, Ф. Хампль, К. Армайор, Р. Біхлер та ін.) заперечують автопсію або сумніваються в ній⁴.

До цього часу жоден з дослідників, які вважають, що Геродот насправді побував в Ольвії або ж навіть і в середині Скіфії, не навів таких фактів чи доказів, які б раз і назавжди дали змогу не повернутись до поставленого питання і прийняти особисте знайомство «батька історії», принаймні тільки з Ольвією, за аксіому. Відомий своєю працею про Геродота Ф. Якобі визнавав, що автопсія історика в «Скіфському логосі» не відігравала такої значної ролі, як в інших частинах його твору, але наші вчені взяли за основу його роботу, а не першоджерело⁵.

Присвятивши четвертій книзі Геродота велику статтю, С. О. Жебельєв перш за все поставив за мету показати маршрути його подорожі в Причорномор'ї. Головним доказом для цього він взяв примітку Геродота з «Єгипетського логосу» (II, 99), яка також стала вирішальним джерелом для його послідовників⁶. У зазначеній примітці Геродот з властивою йому відвертістю і неупередженістю відзначив, що саме він записував з особистих спостережень в Єгипті, а що з розповідей єгиптян. При такому посиланні на Геродота залишається незрозумілим, чому те, що стосується лише єгиптян, можна так беззастережно відносити до всієї історії і до всіх народів, а тим більше тих, які населяли зовсім протилежну від Єгипту і таку далеку від всієї Еллади область. Адже стосовно населення на території Скіфії, як буде сказано нижче, Геродот вставляв зовсім інші ремарки.

При заздалегідь визначеному узагальненні його свідчень і перенесенні їх на «Скіфський логос» С. О. Жебельєв намалював яскраву і детальну картину подорожі історика з Галікарнасу чи Самосу вздовж всього узбережжя Понту Євксинського. «Кінцевим етапом рейсу була Ольвія,— констатував він,— де Геродот мав більш-менш тривалу зупинку. Правда, самої назви Ольвії у Ге-

родота немає, але він знає ольвіополітів... Ольвія повинна була зіграти для Геродота в його північній мандрівці ту ж роль, яку мав Вавілон в його подорожі по Передній Азії, Мемфіс — по Єгипту»⁷. В подальших працах дослідників міркування С. О. Жебельєва вже наводились як незаперечний факт⁸.

Найоригінальнішу, але також нічим не задокументовану інтерпретацію автопсії Геродота в Скіфії представив Б. О. Рибаков⁹. Без перебільшень її можна віднести до сучасних легенд про подорожування давньогрецького історика в маловідомих і небезпечних краях ойкумені. Посилаючись на С. О. Жебельєва, що «Ольвія була, так би мовити, штаб-квартирою Геродота» і прийнявши цю тезу за істину, на підставі згадуваних Геродотом племен і талановито написаної ним історичної новели про персько-скіфську війну, Б. О. Рибаков значно розширив його маршрут. В цілому він дійшов висновку, що коло роз'їздів Геродота не обмежувалось околицями Ольвії, як вважалось до цього часу, і головне його завдання полягало не в зібранні географічних чи етнографічних відомостей, а в огляді театру воєнних дій Дарія проти скіфів у 512 р., незважаючи на те, що з тих пір минуло, за його підрахунками, близько семидесяти років¹⁰.

А. А. Нейхардт в історіографічному дослідженні «Скіфського логосу», підтримуючи своїх попередників щодо автопсії Геродота в Північному Причорномор'ї, не могла все-таки не зазначити, що в його історії немає жодного виразу, на основі якого можна було б безапеляційно стверджувати, що Геродот на власні очі бачив все, про що повідомляє¹¹. Проте іншого пояснення цього факту, крім обережності історика, вона не навела. Ale ж саме ця риса була для нього не характерною, бо бажаючи, щоб читачі повірили його розповідям, він не наводив би стільки легенд та не вмотивуваних епізодів, його твір не був би насычений такою кількістю суперечностей і новелістичних оповідей з прекрасно складеними діалогами, творення яких, звичайно, належало самому Геродоту, завдяки чому він цілком заслуговує право бути і першим грецьким прозаїком.

Йдучи, головним чином, шляхом виправдовування помилок і суперечностей у «Скіфському логосі» та спираючись на твердження всіх інших прихильників автопсії, М. В. Скржинська найбільш наполегливо намагається довести достовірність свідчень Геродота через його перебування в Ольвії¹². На її думку Геродот для знайомства з Скіфією заздалегідь вибрав Ольвію, розпитав про неї в Мілеті, заручившись різноманітними рекомендаціями, без яких подорож у давнину нібито була неможливою. Проте в «Історії» Геродота немає жодного натяку на те, що він знає Мілет чи Дідіми свого часу. Загальнівідомо, що 494 р. до н. е. (приблизно за 10 років до його народження) вони були вщент зруйновані і пограбовані персами, а іх мешканці переселені на узбережжя Червоного моря (Herod. VI, 18—22). Лише небагатьом з них вдалось врятуватись від полону і оселитись в інших містах, в тому числі в Афінах і, можливо, в Ольвії, як найбільш промілетьській колонії. «Отже в Мілеті тепер вже не було мілетян», — констатував сам Геродот, підсумовуючи розповідь про загибель міста і його головного святилища (VI, 22). Він ніде не згадує про відродження цієї «перліни Іонії» (Heod. V, 28), яке почалося тільки 479 р. У багатьох випадках у V ст. мілетьська політика носила проперський характер¹³, тоді як Ольвія після загибелі своєї метрополії майже повністю переорієнтувалась на Афіни, де деякий час жив і Геродот.

Поставивши ряд питань для тих, хто хоче нібито посісти гіперкритичну позицію і заперечити автопсію Геродота в Причорномор'ї, М. В. Скржинська вважає, що «відповіді на ці питання можуть скластися в струнку переконливу концепцію лише в тому випадку, якщо визнати, що Геродот, поставивши перед собою завдання дослідити етнографію Скіфії, здійснив для цього подорож до Ольвії та її околиць»¹⁴. З наведеною видно, яким методом доводиться автопсія Геродота: якщо ж хтось попередньо не вірить, що історик поставив собі саме таке завдання, не пов'язує достовірність викладеного тільки з його подорожжю, то концепція незалежно від об'єктивності і правильності відповідей, буде все одно не дійсною.

Маючи намір довести знайомство Геродота з Північним Причорномор'ям, дослідники найчастіше спиралися на три пасажі в «Скіфському логосі» (IV, «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1993 р.

24, 81, 82), які, на їх думку, безпосередньо і незаперечно вказували на відвідання істориком описаних місць¹⁵. Перш ніж перейти до їх розгляду, слід ще раз підкреслити, що в «Єгипетському логосі» Геродот навів загальну характеристику своїх джерел лише для попередньої частини твору і стосуються вони переважно Єгипту і єгиптян, що чітко і прямо ним відзначено (ІІ, 99). Навіть побіжний перегляд «Єгипетського логосу» показує, наскільки він відрізняється від скіфського оповідання своєю інформативністю, детальністю, визначенням хронології та постійним посиланням на єгипетських жерців і власні спостереження: «Так я чув від жерців Гефеста в Мемфісі» (ІІ, 2); «Потім я відправився в Фіви і Геліополь» (ІІ, 3); «А втім свої розвідування я розповсюджував як можна далі, тому що я сам доходив до міста Елефантіни» (ІІ, 29); «Жерці Зевса в Фівах розказували мені» (ІІ, 54) і т. д.

У кожному з параграфів «Скіфського логосу» неможливо знайти подібного прямого свідчення особистого перебування Геродота на північних чи західних берегах Понту. Ale ж це був, на відміну від Єгипту, далекий і незнаний для греків край, і своєю подорожжю до Скіфії історик міг тільки пишатись. Саме порівняльний аналіз двох логосів може беззаперечно свідчити про наукову чесність і відвертість Геродота. Інша справа, що незважаючи на відвідини Єгипту, він розповів не лише про власні враження, але значною мірою використав дані своїх попередників (логографів), храмові хроніки та усні розповіді. Ці різноманітні і хронологічно не послідовні джерела критично ним не осмислені і не перевірені,— та їх навряд чи це можна було зробити на той час одній людині,— призвели до деяких помилок та суперечностей в «Єгипетському логосі»¹⁶.

Преамбулою до розповіді про племена на території Скіфії і похід Дарія Геродот після того, як передав архаїчні відомості про походження скіфрів та Арістея Проконеського¹⁷, поставив: «Але те, що ми (елліни) змогли як можна більш точно з'ясувати за чутками (переказами) (АКОН) — все це буде викладено» (ІV, 16.2). Після такого застереження, яке не може викликати будь-яких сумнівів, бо воно виправдовує Геродота, щоб він не написав, він в характерному для нього стилі подав етнографічну картину розселення племен і хід персько-скіфської війни. Обмінути ж розповідь про цю велику країну, яку з VII ст. добре знали греки і про яку було зібрано чимало відомостей ще за часів колонізації, він не міг, бо це суперечило б його головній меті, поставленій на початку своєї книги (І, 1). Ale чомусь на цю примітку автора «Скіфського логосу» сучасні дослідники або зовсім не звертають уваги, або майже не коментують¹⁸. Хоч у найкращому і найдокладнішому коментарі IV книги «Історії» Геродота вірно визнається, що це цікаве свідчення про його ставлення до своїх джерел, яке вказує, що там, де він не може виступити як очевидець, він шукає тих, хто сам відвідав країну, належної уваги цій ре-марці так і не було приділено, певно, тому, що її пов'язували лише з ісседонами. Ale оскільки одразу починається етнографічний опис всієї Скіфії, то логічно відносити її до всього оповідання, особливо ж до розповіді про війну та новел. Ale ж переказ, чутка, легенда, значенню яких відповідає АКОН — це не побачене особисто (ΟΨΙΣ), не те, що він думає про побачене чи почуте (ΓΝΩΜΗ) і не відомості, отримані шляхом власних розпитувань ((ΙΣΤΟΡΙΗ), якими він переважно керувався в «Єгипетському логосі». В розповідях про Скіфію ним ніде не написано, що хоч що-небудь у Північному Причорномор'ї він бачив *de visu*. Проте саме таке знайомство з названим регіоном постійно йому приписується багатьма дослідниками.

Важлива роль у доказах про автопсію Геродота приділяється такому виразу: «Ось до цих лисих, про землю і про племена, що живуть перед ними, є точні відомості, тому що до них добирається і дехто із скіфрів, від яких неважко дізнатись, а також і від еллінів, як з гавані Борисфена, так і інших гаваней Понту» (ІV, 24). Саме це повідомлення Геродота, як підкреслює А. А. Нейхардт, є опороюю точкою для дослідників, які вважають, що він особисто побував в Ольвії і отримав всі подальші відомості про різні місця і племена, які населяли Скіфію¹⁹. Проте з наведеного перекладу аж ніяк не випливає, що історик насправді був хоч в одній з названих гаваней, бо інакше логічно було б поставити інший прийменник («в») і відповідно до нього інший

відмінок. А так ясно, що мова йде про тих еллінів, які припливали з берегів Понту до Еллади.

Проте стосовно цього уривка існує більш точне тлумачення, згідно якого «не тільки деякі із скіфів, але й деякі з еллінів з емпорію Борисфена та інших pontійських емпорій доходять до країни лисих, про що неважко довідатись від тих же еллінів»²⁰. Наскільки важливу роль тут мав би відігравати прийменник «в» для доказу автопсії свідчить те, що в одній з останніх праць з прийняттям цього перекладу, наводиться вже перефразоване посилання на параграф, в якому нібіто мовиться, що інформаторів Геродоту «неважко було розшукати серед еллінів в гавані Борисфена» (IV, 23)²¹.

Але цитованого авторкою посилання на Геродота немає не тільки в зазначеному нею параграфі, але й усьому «Скіфському логосі». Якби саме так написав історик, то це б деякою мірою виправдовувало міркування про його перебування на берегах Гіпаніса.

Звичайно, у Геродота могло бути багато різних інформаторів з pontійських гаваней особливо тоді, коли він жив у Афінах, працюючи над своїм твором. Найінтенсивніші політичні, економічні та культурні зв'язки pontійських полісів з цим центром належать до середини другої половини V ст. Близько середини цього століття, коли, як вважає більшість дослідників, він міг відвідати Ольвію, політичне становище в місті не відповідало його ідеологічним симпатіям. За одними даними тут панувала олігархія, як і в багатьох інших полісах на Понти²², за іншими — тиранія під скіфським протекторатом²³. В тому чи в іншому випадку сумнівно, щоб борець проти тиранічного режиму на своїй батьківщині і вигнанець за свої політичні уподобання, щирий прихильник афінської демократії захотів би відвідати таке далеке місто як Ольвія, при тому, що і в Афінах можна було зустріти чимало вихідців як з неї, так і з боспорських міст, набагато більше обізнаних зі звичаями скіфів.

Коли уважно і вдумливо прочитуєшся в розповіді про племена і річки, погоджуєшся з вмотивовано переконливо думкою Ф. Якобі щодо того, що їх опис було зроблено раніше, певно, Гекатеєм Мілетським, твір якого слугував найкращим джерелом для Геродота разом з різними картами і свідченнями інших логографів²⁴. Адже він сам зазначав, що «смішно бачити, як уже багато хто склав опис землі, але ніхто не дав розумного пояснення» (IV, 36). Незважаючи на критичне ставлення до цих джерел і бажання дати більш чітку картину, історику це не зовсім вдалося. Він не міг особисто побувати в багатьох краях ойкумені, а джерела, які він використовував, не мали точної хронології і локалізації. Значною мірою Афіни, а також інші міста Егейди, де він бував і жив, сприяли тому, що спілкуючись — як видно з його «Історії» — з різними ксенами, мореплавцями, послами, політичними діячами та іншими громадянами з pontійських полісів, він і його довірені люди (можливо, звідси його «ми», «нам») (IV, 16) змогли доповнити інформацію, раніше зібрану іонійськими логографами, яка надходила до Мілету з Борисфена та Ольвії ще до його розгрому персами.

Другий пасаж Геродота про мідний казан Аріанта з Ексампєю (IV, 81) теж входив до числа свідчень, завдяки яким протягом тривалого часу вирішується питання Геродотової подорожі²⁵. Останнім часом К. К. Марченко і О. М. Щеглов за допомогою докладних і різноманітних розрахунків переконливо довели, що такого казана в давнину взагалі не могло існувати і що дані в системах доказів автопсії Геродота у Північному Причорномор'ї не можна застосовувати ні в якому плані²⁶. Адже в цьому параграфі, який багатьох дослідників приваблював детальним описом казана, наведенням цифрових даних, імені царя, топоніму, відсутня будь-яка згадка історика про те, що він дійсно бачив таку посудину. Доказом автопсії найчастіше виступає вираз: «Ось що мені для годиться (наочно) показали (навели, відобразили)» (IV, 81.2). Геродот прагнув дізнатись про чисельність скіфів. І хтось з його інформаторів образно йому розповів, що їх стільки, скільки за наказом Аріанта було принесено в Ексампей наконечників стріл, з яких той нібіто наказав зробити велетенський казан. На завершення цієї розповіді він, можливо, нарешті іронічно додав: «Ось що я чув (або мені відомо за переказом) (HKOYON) про чисельність скіфів» (IV, 81.6). Отже, самого Геродота нікак не можна

запідозрити, що він вводить в оману своїх читачів і буцімто стверджує, що він сам побував в Ексампей і бачив той казан.

У подібному методичному плані розглядається і третій пасаж, логічно пов'язаний з попереднім: «Про те, що уявляється гідним подиву, крім річок і обширної рівнини, буде розказано. Біля річки Тірас показують слід Геракла на скелі; він схожий на слід ноги людини, але за розміром 2 лікті. Так з цим стойть справа» (IV, 2). Слово ΦΑΙΝΟΥΣІ (до речі, теж не однозначне), яке найчастіше тлумачать як «показують», стало підставою твердити, що цей слід був показаний Геродоту, заради чого він піднявся вверх по річці Тірас і навіть виміряв його²⁷. Ще в першій половині XIX ст. В. Кольстор вірно підкреслював, що у випадку автопсії можливий лише єдиний вираз: ΕΦΑΙΝΟΝ ΜΟΙ — «показали мені»²⁸. А оскільки така форма відсутня, то правильніше розуміти слова Геродота так: йому розповіли, що цей слід показують як визначну місцеву пам'ятку. Тим більше, що греки шанували різноманітні зображення природного походження на землі і в горах.

У своїх міркуваннях про цей слід С. О. Жебельов має рацію в тому, що Геродот взяв дані про нього з будь-якої із численних «Гераклід»²⁹. Це підтверджується як міфологічною традицією богатирських розмірів ступні, так і особливо тим, що стосовно сліду Геракла зафіксовано схоже свідоцтво на території Італії: «В Італії, як розказують, є багато пам'ятників місць, пов'язаних з іменем Геракла і розташованих на шляху його слідування..., а поблизу Пандосії біля Іапигського мису видно відбиток ступні бога, на який ніхто із смертних не сміє ступити» (Ps.— Arist. De Auscult, Mirab, 97). Можливо, що в міфі про десятий подвиг Геракла наводились дані про його сліди в інших країнах, які герой відвідав у пошуках биків Геріона.

Розглянуті дані про подорожі Геродота в Північне Причорномор'я, якими часто користуються деякі дослідники, інколи доповнюються побічними, менш значними. Зокрема, розповідь про річку Борисфен, її повноводість, порівняння з Нілом та Істром, нібито «живі спостереження берегів», а також інша інформація подаються як один із незаперечних доказів особистого знайомства з Подніпров'ям³⁰, хоч все написане тут Геродотом було добре відомо багатьом pontійським грекам, купцям та мореплавцям з Егейди ще за часів колонізації, коли інтенсивно збирались різноманітні відомості про цю частину ойкумені. Весь комплекс даних про Борисфен, як і інші річки, історик запозичив з різних джерел, бо було б дивно, якби про них не писали ще ранні логографи. Адже не менш жваво й упевнено він пише про кількість днів плавання по цій річці на північ, де, звичайно, ніяк не міг бути, про достовірність яких і понині полемізують скіфологи.

Перш ніж повністю заселити Нижнє Побужжя, елліни провели розвідувальні подорожі в лісостепову зону Подніпров'я ще в VII—VI ст. до н. е. І більше того, про що вони дізнались в ті часи, Геродот нічого не сказав. Географічні відкриття іонійців колонізаційного періоду дали небувалий поштовх до появи творів логографів саме в Мілеті, під проводом якого провадилося масове переселення в західному і північному напрямках. Навіть визначний мілетський філософ Анаксімандр склав одну з перших карт ойкумені і був одним з ойкістів партії колоністів, яка заснувала Аполлонію Pontійську в першій половині VI ст. до н. е. Крім того і самому Геродоту та його інформаторам ніщо не заважало розпитати в свій час про Борисфен в Афінах.

Привертає увагу ще одна спроба будь-що довести подорож Геродота в Скіфію: «Нарешті, невелика деталь, велими показова для власних спостережень історика: опис людської шкіри, з якої скіфи виготовляють рушники, плащи й обтяжку для колчанів. Тільки побачивши це (звісно, не в Елладі), історик міг написати таке: «Шкіра людини й міцна, й близькуча, здається вона виблицькує білизною більше всіх шкір» (IV, 64). Особливо виразне тут слово «здається», де висловлене особисте сприймання Геродота, що порівняв білизну людської шкіри з іншими»³¹.

Відзначимо, що, навіть якби Геродоту і довелося бачити оброблену людську шкіру на скіфських сагайдаках, то це неважко було зробити в тих же Афінах, куди зі Скіфії довозились найрізноманітніші речі в обмін хоча б на вино. Як і у всі часи деяких, а може, й багатьох людей завжди цікавили

дивовижні предмети. Загальновизнано, що в цей час в Афінах службу поліцейських несли державні раби — скіфи, які зберігали свій етнічний вигляд: одяг і зброю — лук і сагайдак зі стрілами; за деякими даними вони навіть мешкали в характерних для них житлах³². Оратор V ст. Андокід залишив, на думку багатьох учених, достовірне свідчення про закупівлю афінянами 300 скіфських стрільців (ІІІ, 5). Отже, афіняни, в тому числі і Геродот, при бажанні могли багато чого дізнатися про звичаї скіфів, не виїжджаючи за межі свого міста.

Наскільки важливим виявляється в таких інтерпретаціях обережне ставлення Геродота до кожного слова, показує те, що свої міркування про людську шкіру він насправді подає не зовсім так, як це наведено вище. Дослівно він пише наступне: «Шкіра людини, дійсно, і міцна, і чиста: майже всіх шкір чистіша (яскравіша) близкою»³³. Звичайно, тут йдеться про власні спостереження над шкірою живих людей, а не виробами з неї чи щойно здертою з людини. З приводу того, що пише в цьому параграфі історик про жорстоке поводження скіфів зі своїми ворогами чи полоненими, то навряд чи хто належиться стверджувати, що йому спеціально було продемонстровано всі процеси здирання шкіри з різних частин людського тіла.

Нарешті, слід звернути увагу на ті свідчення, які Геродот залишив про Ольвію як свій «опорний пункт» чи «штаб-квартиру». Як уже згадувалось, такої назви міста він або не знав, або не розрізняв Ольвію і Борисфен, або ж не вважав за потрібне її наводити. Те, що він найчастіше оперував термінами «емпорій Борисфен», «емпорій борисфенітів», не чітко розрізняв етнонім борисфеніти, неправильно локалізував мис Гіпполая відносно Ольвії, але навдивоїжу вірно відносно Борисфена (Березанського поселення) може вказувати лише на те, що в своїх розповідях він користувався різночасовими джерелами, де більшість з них, щоб уникнути суперечностей, треба відносити до VI ст. і пов'язувати власне з Березанню, коли вона вела інтенсивну торгівлю і була більш розвиненим полісом, а не Ольвією. Саме таке розуміння даних Геродота про Нижнє Побужжя узгоджується і з його основною метою.

Найчастіше для доказів перебування Геродота в Ольвії використовується його історична новела про царя Скіла (ІV, 78—80)³⁴. К. Е. Гріневич навіть цілеспрямовано розкопав оборонні стіни геродотівського часу, аби довести, що історик згадує саме їх³⁵. Проте подальшими археологічними дослідженнями було доведено, що за часів Геродота, а тим більше у першій половині V ст. Ольвія ще не мала та й не спроможна була мати таку оборонну систему, яку інколи подають, посилаючись на нього³⁶. Він не знов, що місто було оточене глибокими балками, які на той час ще становили основний, створений природою, оборонний комплекс; що з західного боку передмістя за Заячою балкою було густо забудовано землянковими житлами, які б мали здивувати таку допитливу людину як Геродот, бо житла подібного типу в його творі не згадуються.

Геродот писав, що будинок Скіла повністю згорів. Якщо вірити його інформації, то на території міста, так щільно забудованого в елліністичний час, навряд чи вдастися відшукати чималі залишки згоріща зі слідами вогню на скульптурах, які його прикрашали. Деякі дослідники, як доказ існування такого будинку, а то й присутності Геродота при пожежі, наводять фрагменти монументальної мармурової скульптури сфінкса, що насправді належить до кінця V — початку IV ст. і служила, ймовірно, надгробком, привезеним з Аттіки. Безпідставно спираються в цьому питанні на результати розкопок у північно-західній частині міста, де дійсно було знайдено чудовий архітектурно-теракотовий декор і невелику вапнякову голову грифона, але не першої половини V ст.³⁷, коли жив Скіл, а III ст. до н. е.

У такому випадку навряд чи варто автопсію Геродота в Ольвії обов'язково пов'язувати з історичністю Скіла та всілякими пошуками доказів про достовірність всього, що ним написано. Історик передав такі свідчення, про які можна було б дізнатися як від афінських ксенів, так і ольвіополітів в Афінах. І справа зовсім не в тому, що його не цікавили північнопонтійські поліси, бо вони нібіто нічим не різнилися. Навпаки, в Ольвії V ст. було чимало такого, що виділяло її серед міст Еллади, але Геродот не тільки не відзначив цього,

а «помилувся» і в тому, що не міг не бачити. Нічого не додає до впевненості про автопсію історика і його згадка про Тімна, якого вважають ольвіополітом тому, що він буцімто міг зустрітися з ним лише в Ольвії, хоч усі події, пов'язані з Аріапіфом, відбуваються в Подунав'ї (Herod. IV, 76, 78). Не підтверджують, а ще більше заплутують питання про Ольвію всі невмотивовані міркування дослідників, які некритично ставляться не лише до наведених «фактів», але й до своїх власних доказів і гіпотез.

З усього сказаного вище зрозуміло, що остаточне вирішення питання про відвідини Геродотом Ольвії, а тим більше Скіфії не доводиться ні самим істориком, ні жодним писемним, епіграфічним чи археологічним джерелом. Але в багатьох працях при розгляді історії і культури як Ольвії, так і Скіфії вона вже визнається фактом. У даному випадку можна повністю підтримати І. В. Кукліну, яка зазначає, що з одного боку, сучасні дослідники стоять на вірних позиціях щодо того, що свідчення Геродота необхідно піддавати історичній критиці, але з другого — коли мова заходить про нього як джерело з історії півдня нашої країни і її населення, то критичні прийоми і обережність при користуванні його відомостями відступають на задній план; найчастіше вони нагромаджують одне припущення на інше, завдяки сліпій довірі до його розповідей, суперечності яких намагаються примирити, обійти чи пояснити, не піддаючи їх строгому аналізу³⁸.

В результаті такого підходу в більшості праць, присвячених розселенню скіфських племен Геродота, зовсім відсутнє розуміння неправомірності прямого зв'язку екзоетнонімів історика з локальними етнікосами раннього залізного віку і ув'язки певних археологічних культур з окремими етносами Північного Причорномор'я, що зрештою призвело до великої кількості різноманітних карт розселення якихось таємничих за своєю суттю і таксономічним рівнем варварських спільнот степової і лісостепової зон³⁹. Не менш неправомірним є і пряме перенесення даних Геродота тільки до часу його так званої подорожі в Північне Причорномор'я, а тим більше до історії Скіфії IV ст. до н. е., широкого вживання хронологічного терміну «за часів Геродота» при тому, що він у рідкісних випадках торкається свого сьогодення.

Взагалі, незважаючи на деякий різнобій у твердженнях про неодмінне відведення Геродотом Ольвії, а також деяких місцевостей у скіфських степах, простежується єдина система у вирішенні цього питання. Майже всі дослідники, які більш-менш його торкалися, вважають конче необхідним поставити в пряму залежність особисте знайомство Геродота з Північним Причорномор'ям з достовірністю викладених ним розповідей: тобто лише за умови його автопсії залишенні ним відомості можна сприймати як історичні. Але чи справді може бути виправданим такий тісний взаємозв'язок, при тому, що Геродот не ставив собі за мету описати тільки те, що він бачив чи чув особисто, а створити твір про історичне минуле греків і варварів.

Все, що є у «Скіфському логосі» вже не зміниться від впертого намагання довести його автопсію. Більшість викладеної в ньому інформації належить до ранішого часу і його варто цінувати таким, яким він залишив нам у спадщину. Розповідь Геродота вже не позбавиться помилок, незрозумілих для нас пасажів та суперечностей і тоді, коли одні сучасні дослідники будуть доводити достовірність його даних, виходячи лише з упевненості в його автопсії, а інші не менш енергійно відшукуювати у нього помилки, щоб довести протилежне. Як гіперкритичне ставлення до Геродота, так і спекулятивно-гіперзахисне⁴⁰ стойть на перешкоді раціонально-об'єктивного вивчення його історії. Справа не в тому, що він особисто побачив чи почув та не те написав, а що він зумів зібрати величезний матеріал, систематизувати його за своїм розумінням і навіть дещо проаналізувати, щоб дати цілісну на його погляд картину греко-перських війн, різних подій, що передували їм, тих країн і народностей, які мали до них хоч найменше відношення. Скіфія, на яку Дарій після взяття Вавілона, відправився походом, в розумінні історика була однією з тих великих країн, про яку варто було сказати все, що йому вдалося так чи інакше дізнатись.

Варто також не забувати, що Геродот жив у той час (V ст. до н. е.), коли міфологічно-релігійний світогляд визначав усі сфери буття і культурного

життя еллінів. Саме міфологічне світосприймання, хоч уже й не так яскраво виражене, як у Гекатея Мілетського чи перших мілетських філософів, було причиною того, що в «Історію» введено чимало міфів, легендарних сюжетів і багато такого, що він сам називав дивним. Пояснення багатьох подій ФΘΟΝΟΣ ΘΕΩΝ («ревність божеств») Ι ΘΕΙΗ ΤΥΧΗ («за божим визначенням») або прямим втручанням богів у долю людини, віра в те, що Зевс був батьком богів і людей всієї землі, надзвичайний інтерес до вірувань інших народів, подорожі до панеллінських святилищ Аполлона на Делос, в Додону і Дельфи, де традиційно зберігалось чимало храмових хронік, з яких він та-ж черпав різну інформацію про події і народності, що цікавили його, свід-чать про глибоку релігійність історика.

Відповідно з його намірами описати історичне минуле, саме те, в чому він безпосередньо брав участь, що найкраще знат, так і не знайшло відобра-ження в його багатій художньо-історичній палітрі. Тому не менш варті уваги і довіри ті відомості, які він запозичив у логографів і в храмових хроніках. Не менш важливі для сучасних дослідників як міфи, оракули, так і історичні новели. «Широка обізнаність Геродота не підлягає сумніву, але самі свід-чення, отримані ним від інших, могли бути неточними, навіть помилковими або ж відрізнятись деякою непевністю і неясністю. Все це не могло не позна-читись на праці історика. Спроби врятувати авторитет Геродота шляхом до-вільного переміщення річок, які важко ідентифікуються, не призвели до на-дійних результатів. Не досягнуто повної згоди і з приводу розподілу народів на карті Євразії. Ясно одне: і в тому, і в іншому випадку ми навряд чи можемо знати більше, ніж знат в сам Геродот, наше нерозуміння є відгомін його неро-зуміння. Однак інформація Геродота настільки значна, що північнопричор-номорські скіфи, споріднені зі скіфами племена Середньої Азії і народи За-кавказзя (але ж і багато інших етносів! — A. P.) саме завдяки йому стають для нас етнографічними та історичними одиницями»⁴¹. У такому разі чи є виправданим бажання врятувати авторитет Геродота через його автопсію?

Протягом віків, враховуючи і античну епоху, час від часу, коли виникав збільшений інтерес до його творчості, з'являлись критики і захисники, але «Історія» залишалась незмінною і практично єдиною в своєму роді працею. Вже сама оригінальність цього твору найкраще захищає авторитет Геродота як першого історика і першого прозаїка. Створення ж навколо Геродота за-ради доказу достовірності його свідчень своєрідних легенд про його подорож у Скіфію не тільки підриває його авторитет, але й шкодить об'єктивності підходу до його твору, бо багатьох дослідникам не завжди легко критично оцінити той величезний науковий багаж, який створено до нього іменитими вченими. У більшості випадків, вирішуючи те чи інше питання, вони не за-вжди звертаються до оригіналу, а дискутують чи погоджуються зі своїми по-передниками, намагаючись сказати і щось нове, в результаті чого важко розібратись, хто дійшов істини і наскільки попередній глибокий і самостійний аналіз будь-якого пасажу може дати позитивні результати тоді, коли, по-перше, буде проведена скрупульозна робота, спрямована на визначення раціонально-історичного інформаційного ядра того чи іншого свідчення, хай то буде легенда, міф, історична новела чи викладення почутого про якусь подію, ситуацію, звичай, етнос і т. п.; а по-друге, виявлення новелічних, надуманих або чисто легендарних елементів⁴². Важливого значення при цьому набува-ють спосіб передачі і, відповідно, надійність інформації, яку повідомляє Ге-родот в своїх новелах, виходячи з його програмних установок до того чи ін-шого розділу твору, а також по можливості надійне визначення хронології, яке теж допоможе виявленню не тільки того джерела, яким користувався Ге-родот, але і його достовірності. Скажімо, якщо Геродот головним завданням для себе поставив висвітлення походу Дарія, то цікаво провести аналіз його розповідей, які безумовно передують цій події, більш-менш синхронні з нею або ж відбулися після неї. Такі методичні принципи не можуть не сприяти раціональному використанню його твору при дослідженні питань історії і культури населення Скіфії. «Скіфський логос» є хронологічно неоднозначним історико-літературним комплексом. У ньому зберігаються в наявності ре-зультати кількох історичних періодів. Проте історична періодизація цієї ча-

стини «Історії» Геродота, її структурно-хронологічне вивчення у зіставленні з широким спектром археологічних, писемних та інших джерел, навіть особисте розуміння ним етноніму «скіф» і топоніму «Скіфія», спеціально не розглядались і, звичайно, потребують такого дослідження.

Примітки

¹ Марченко К. К., Щеглов О. М. До Геродота, IV, 81 // Археологія.— 1989.— № 3.— С. 117—121; Скржинська М. В. Скіфія та еллінський світ Північного Причорномор'я в «Історії» Геродота // Археологія.— 1991.— № 1.— С. 33—45.

² Див.: Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота.— М., 1982.— С. 14 сл., 41 сл.

³ Jacoby F. Herodotos // RE.— 1913.— Suppl. II.— S. 283—326; Жебелев С. А. Скифский рассказ Геродота // Северное Причерноморье.— М.—Л., 1953.— С. 308—347; Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— М., 1979.— С. 63—103; Нейхардт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.— Л., 1982.— С. 214—230; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье.— К., 1991.— С. 84—101; Скржинська М. В. Скіфія...— С. 44, 45; Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 9, 79.

⁴ Див. наприклад: Armayor O. K. Did Herodotus ever do to the Black Sea // Harvard Studies in Classical Philology.— Chiron.— 1985.— Bd. 15.— S. 125—147.

⁵ Пор.: Жебелев С. А. Указ. соч.— С. 310 сл.; Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 9; Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 216; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор...— С. 84, 85.

⁶ Там же; Скржинська М. В. Скіфія...— С. 44.

⁷ Жебелев С. А. Указ. соч.— С. 316, 317.

⁸ Пор.: Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 220; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор...— С. 90; Скржинська М. В. Скіфія...— С. 41, 44.

⁹ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 63—103. Значною мірою його інтерпретація імпонує багатьом скіфологам.

¹⁰ Там же.— С. 87. На думку Б. О. Рибакова, відстань від Істра до Ольвії Геродот проїхав на коні або ж проплив на кораблі.

¹¹ Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 221.

¹² Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор...— С. 84 сл.; Скржинська М. В. Скіфія...— С. 35 сл.

¹³ Meiggs R. The Athenian Empire.— Oxford, 1975.— P. 188, 561—564.

¹⁴ Скржинська М. В. Скіфія...— С. 45.

¹⁵ Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 215—226 (з бібл.).

¹⁶ Armayor O. K. Did Herodotus ever go to Egypt? // Journal of American Research Center in Egypt.— 1980.— 15.— P. 61—71.

¹⁷ Русляева А. С.Pontийская легенда о Геракле: вымысел и реальность // Духовная культура древних обществ на территории Украины.— 1991.— С. 99, 110—112.

¹⁸ Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 214, 215.

¹⁹ Там же.— С. 215.

²⁰ Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 252.— Ю. Г. Виноградов дає найточніший переклад. Див.: Виноградов Ю. Г. О политическом единстве Березани и Ольвии // Художественная культура и археология античного мира.— 1975.— С. 75.

²¹ Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор...— С. 99, 100.

²² Блаватская Т. В. Западнопонтийские города в VI—I веках до н. э.— М., 1952.— С. 49—51; Карышковский П. О., Клейман И. Б. Тира.— К., 1985.— С. 44.

²³ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса.— М., 1989.— С. 109 сл.

²⁴ Jacoby F. Herodotos.— S. 283—326; /bid. Hekataios // RE.— 1912.— Suppl. VII.— S. 2702; Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 222 сл., 254, 268.

²⁵ Jacoby F. Herodotos.— S. 252, 257; Жебелев С. А. Указ. соч.— С. 317; Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 32, 33, 71; Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 226; Скржинская М. В. О степени достоверности числовых данных в скифском рассказе Геродота // ВДИ.— 1989.— № 4.— С. 85, 86; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор...— С. 107.

²⁶ Марченко К. К., Щеглов О. М. Вказ. праца.— С. 117—121.

²⁷ Пор.: Жебелев С. А. Указ. соч.— С. 319; Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 71; Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 228; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор...— С. 13.

²⁸ Kolster W. H. Das Land der Skythen bei Herodot und Hippokrates // Archiv für Philologie und Pädagogik.— 1847.— Vol. 13.— S. 529.

²⁹ Жебелев С. А. Указ. соч.— С. 319.

³⁰ Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 282; Скржинська М. В. Скіфія...— С. 45. У цьому параграфі немає ніякого посилання на місцевих жителів при згадці Геродотом однієї породи риби. Подібні помилки, як і вищезазначені, не сприяють кращому і об'єктивному дослідженням «Історії» Геродота.

³¹ Скржинська М. В. Скіфія...— С. 38.

³² Доватур А. И. Рабство в Аттике VI—V вв. до н. э.— Л., 1980.— С. 48, 49, 82, 83.

³³ Цікаво, що переклад цього уривку не має повної ідентичності. «Людська шкіра, дійсно, і товста, і блискуча; блискучкою близиною вона перевершує майже всі інші шкіри» (В. В. Латишев); «Людська шкіра, дійсно, товста і блискуча: і блищиць яскравше майже всякої іншої» (Г. А. Стратановський); «Адже людська шкіра і досягти щільна і блискуча і, мабуть, від усіх інших шкір вирізняється своїм блиском і білим кольором» (А. О. Білецький); «Шкіра людини і міцна, і блискуча: мабуть вона блищиць близиною більше всіх шкір» (Доватур А. И. и др.) — тут помилково пропущено слово «дійсно», що повторено і М. В. Скржинською. Жоден із перекладачів не тлумачить слово ΣΧΕΔΩΝ в значенні діеслова «здається».

³⁴ Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 317—319 (з бібл.); Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор...— С. 68; Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 96 сл.

³⁵ Гриневич К. Э. О достоверности сведений Геродота об Ольвии // ВДИ.— 1964.— № 1.— С. 106 сл.

³⁶ Пор.: Крыжицкий С. Д. Ольвия: Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 84, 85.

³⁷ Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 319.

³⁸ Куклина И. В. Этнография Скифии по античным источникам.— Л., 1986.— С. 10, 11.

³⁹ Виноградов Ю. Г., Доманский Я. В., Марченко К. К. Сопоставительный анализ письменных и археологических источников по проблеме ранней истории Северо-Западного Причерноморья // Причерноморье в VII—V вв. до н. э.— Тбилиси, 1990.— С. 91; Пор.: Степи Евразийской части СССР в скіфо-сарматское время // Археология СССР.— М., 1989.— С. 36—48; Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 185—194; Тереножкин А. И., Мозалевский Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1988.— С. 179—205; Hind J. G. F. Herodotus Geography of Skythia: the Rivers and the Rugged Peninsula // Причерноморье...— Р. 127—139.

⁴⁰ Пор.: Sayce A. H. The ancient Empires of the East. Herodotus.— L., 1883.— Р. 5—492; Мищенко Ф. Г. Не в меру строгий суд над Геродотом // Геродот. История в 9 книгах. Пер. Ф. Г. Мищенко.— 1885.— С. I—X; Howald E. Ionische Geschichtsschreibung // Hermes.— 1923.— 58.— С. 140—152; Fehling D. Die Quellenangaben bei Herodot.— Berlin, New-York, 1971.— С. 171—178; Armatour O. K. Did Herodotus ever go the Black Sea // Harvard Studies in Classical Philology.— 1978.— 82.— Р. 45—62; Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 78, 79; Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 222; Скржинская М. В. Скіфія...— С. 44.

⁴¹ Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 79.

⁴² Виноградов Ю. Г., Доманский Я. В., Марченко К. К. Указ. соч.— С. 88; Русляева А. С. Понтийская легенда...— С. 97 сл.

A. C. Русляева

К ВОПРОСУ О ПУТЕШЕСТВИИ ГЕРОДОТА В СКИФИЮ

В основе многих исследований об истории и культуре Скифии и Ольвии лежит своеобразный принцип взаимозависимости свидетельств Геродота с его автопсией в Северном Причерноморье. В статье дается критический анализ работ, посвященных вопросам его визуального ознакомления с данным регионом. В связи с этим пересматриваются все пассажи Геродота из «Скифского логоса», которые использовались в виде доказательства его путешествия. Сравнительный анализ с «Египетским логосом», особые примечания историка особенно к «Скифскому логосу», объективный разбор соответствующих отрывков из него свидетельствуют о том, что Геродот ни в одном случае даже не пытался намекнуть на свое пребывание в этой части ойкумены. Отмечена перспективность изучения «Скифского логоса» в плане выяснения хронологии его отдельных частей, пассажей и примечаний. В целом достоверность сведений в «Скифском логосе» необходимо доказывать не путем взаимосвязи с непосредственным пребыванием Геродота в Северном Причерноморье, а в сопоставлении с целым рядом синхронных источников.

CONCERNING THE HERODOTUS' TRIP TO SCYTHIA

The numerous papers about the history and culture of Scythia are based on the distinctive principle of the interdependency of Herodotus' evidences and his sojourn at Northern Pontic area. The paper contains the critical analysis of that ones which investigated the Herodotus' visual acquaintance with this region. In this connection all passages of Herodotus from «Scythian Logos» which used as a proof of the his trip are revised. The comparative analysis of the «Egyptian Logos», the special comments of the historian to the «Scythian Logos» proper, the unbiased analysis of the corresponding extracts from it indicates that Herodotus did not try even to drop a hint at his personal presence at this part of Oicumene. The promise of the study of «Scythian Logos» for the determination of the chronology of its separate parts, passages and remarks is noted. Generally the truth of the information of «Scythian Logos» has to be proved not by connection with Herodotus' personal sojourn at Northern Pontic area but by comparison with a number of synchronous sources.

Одержано 19.02.92.

МИТРАДАТ VI ЕВПАТОР И НАРОДЫ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ*

Х. Хайнен

В статье рассматриваются некоторые аспекты взаимоотношений Митрата VI Евпатора с северопричерноморскими народами: значение скифов и их соседей в пропаганде политики pontийского царя, роль отдельных представителей народов Северного Понта в осуществлении его политических целей и т. д.

Значение Митрата VI Евпатора¹ для истории не только северопонтийских греков, но и их соседей — скифов, тавров, сарматов и меотидских племен известно и часто отмечалось как в восточноевропейской, так и западной литературе. Уже Теодор Рейнак в своем классическом изложении истории Митрата свел воедино все известные к тому времени сообщения о взаимоотношениях этого царя с «варварскими» народами Северного Причерноморья². В. Ф. Гайдукевич в крупном труде о Боспорском царстве также интерпретировал соответствующие свидетельства³. Наконец, Д. Б. Шелов в многочисленных исследованиях о Митрате Великом глубоко изучил политику этого царя, направленную на объединение всего ареала Черного моря⁴. Наряду с этими исследователями должны быть названы и многие другие, которые вплоть до последнего времени обогатили наше знание эпохи Митрата публикацией новых источников, а также изучением аспектов, до сих пор мало привлекавших внимание⁵. Однако, здесь не место давать обзор развития исследований о Митрате⁶, хотя он был бы очень полезен, по крайней мере для ориентации не знающих русского языка ученых в результатах многочисленных работ на эту тему историков и археологов СНГ.

* Слегка расширенный, снабженный примечаниями перевод с немецкого доклада на Международной конференции специалистов «Восточноевропейские кочевники» (15—21 мая 1991, Шлезвиг, замок Готторф). Сердечно благодарю Ю. Г. Виноградова (Россия) за перевод на русский язык.

За решениям редакції журналу статті авторів, які мешкають за межами України, можуть публікуватися російською мовою. (Ред.)

Несмотря на все эти работы, до сих пор нет систематической интерпретации многочисленных сообщений об отношениях между Митрадатом и народами Северного Причерноморья. Это весьма удивительно ввиду полноты и качества соответствующих античных свидетельств. В сжатых рамках этой работы можно, однако, затронуть лишь некоторые аспекты столь обширной темы.

Как исходный пункт автором выбран один широкоизвестный текст — почетный декрет херсонеситов в честь полководца Диофанта⁷. В самом начале своих военных операций, выступив из Херсонеса, Диофант одержал победу над скифами Палака⁸. Этот успех описан в тексте надписи так: «после того, как он (т. е. Диофант) обратил в бегство считавшихся непобедимыми скифами, он сделал так, что царь Митрадат Евпатор первым воздвиг над ними трофеи». Редакторы текста были не только бесспорными сторонниками Митрадата, но и искушенными в стилистике художественного слова пропагандистами⁹. В нашем пассаже это проявляется в преднамеренно нарастающем панегирическом тоне описания победы над скифами: Диофант добился на поле сражения успеха, успеха выдающегося, т. к. скифы считались до сих пор, согласно тексту, непобедимыми. Однако слава этой победы досталась царю Митрадату, по поручению и под эгидой которого сражался Диофант. Победный монумент-трофей на поле боя был, судя по надписи, воздвигнут от имени не Диофанта, а его повелителя Митрадата. Заслуга Диофанта состояла в том, что он своим успехом создал возможность для воздвижения памятника победы, однако все лавры достались Митрадату, причем особые лавры, ведь он, по выражению надписи, был первым, кому вообще выпала честь поставить трофеи над побежденными скифами.

Одно только прочтение этого пассажа показало, какими средствами панегирической формулировки восхвалялась победа над скифами. Дальнейшие места Диофанта декрета позволяют почувствовать ту же тональность. Однако от этого эпиграфического свидетельства обратимся к литературной традиции, задав себе вопрос: справлялись ли победы над скифами только северопонтийскими греками или же они играли особо подчеркнутую роль еще где-нибудь в самовыражении Митрадата и его политике? Нам не придется долго искать такой ответ на наш вопрос, который прозвучал бы наиболее весомо. В сохраненной нам Юстином эпитоме *Historiae Philipicae*¹⁰, своего рода Всемирной истории, вышедшей из под пера Помпея Трога, мы читаем о первых годах правления Митрадата следующее (37.3.1—3): «Когда же Митрадат приступил к управлению государством, он с самого начала стал думать не о (делах внутреннего) управления, а об увеличении пределов своего царства (2). Благодаря невероятно счастливой судьбе, он покорил скифов, до него никем не побежденных,— скифов, которые некогда уничтожили Зопириона, полководца Александра Великого, с тридцатью тысячами воинов, которые убили царя персидского и двести тысяч его воинов, которые обратили в бегство царя Филиппа Македонского (3). Увеличив (таким образом) свои силы, он захватил также Понт, а после того Каппадокию»¹¹.

Этот текст требует комментария, с одной стороны, для систематизации упомянутых здесь исторических реминисценций, а с другой — для истолкования его политico-публицистической направленности. Великая победа Митрадата сравнивается здесь с тремя поражениями других полководцев и царей: 1) С катастрофически провалившимся походом, который предпринял полководец Александра Великого Зопирион где-то между 331 и 324 г. Точная его дата, как и территория военных действий, породили в науке споры¹². Для нашей темы существенно то, что один из военачальников Александра со своим большим войском был уничтожен скифами. 2) В следующем примере мы обращаемся к персидской истории. Катастрофа была еще ужаснее: персидский царь Кир погиб со своими 200 000 воинов в битве со скифами. Опять же ход событий и дата (вероятно, конец 530 г.) дискуссионны¹³. Для этого высказывания решающим является то, что не один Великий Александр, точнее его полководец Зопирион, но и самый выдающийся правитель ахеменидской династии Кир I были разбиты скифами. 3) В качестве третьего примера в тексте Юстина фигурирует Филипп II, отец Александра, которого скифы

обратили в бегство. Очевидно, здесь речь идет об одном событии македонских войн на Нижнем Дунае¹⁴. Сравнение не совпадает не только исторически, но и стилистически. Оба первых примера, которые для предводителей походов — Зопириона и Кира с их армиями, заканчиваются поражением, требуют ради стилистического равновесия в качестве пандана собственно двух примеров, завершающихся бегством противников скифов. Наш же текст называет только отступление македонского царя Филиппа; персидское же соответствие отсутствует. Поэтому как персидский пандан я предполагаю бегство царя персов Дария после неудачи его знаменитого скифского похода около 514 г.¹⁵ Это стилистически подчеркнутое сопоставление двух македонских и двух персидских примеров могло, согласно моей гипотезе, стоять в полной версии Помпей Трога; в резюмирующем варианте Юстина второй персидский пандан выпал. Эта небольшая текстологическая проблема, однако, не центральный пункт нашей связи. Более решающим является высказывание Юстина о том, что, благодаря победе над скифами, Митрадату удалось нечто, чего до него не смогли добиться ни македонские, ни персидские цари. *Itaque Scythas invictos antea... ingenti felicitate perdomuit.* Это звучит сходно с цитированной выше панегирической формулировкой Диофанта декрета: «После того, как он (т. е. Диофант) обратил в бегство казавшихся прежде непобедимыми скифов, он сделал так, что царь Митрадат Евпатор воздвиг над ними победный памятник (*tropaion*)». Таким образом, перед нами лейтмотив, практиковавшийся Митрадатом и его пропагандистами¹⁶. Каким политическим клеймом перечеканил Митрадат военный успех Диофанта, явственно следует как из эпиграфической традиции, так и из цитированных выше текстов Юстина: Митрадат представил себя всему свету — своим друзьям и врагам — как первого, кто сумел одолеть скифов, когда-то имевших репутацию непобедимых.

Если победа Митрадата подчеркнуто противопоставлена неудачам македонских и персидских владык, то как раз это сравнение задумано не случайно, а с далеко идущим политическим и пропагандистским замыслами. Ибо этим не только должно было быть сказано, что Митрадат в борьбе со скифами был удачливее всех полководцев до него, но также счастливее правителей обеих династий, от которых он вел свое происхождение — персидской и македонской. То, что Митрадат хотел, чтобы его воспринимали именно так, показывает следующий пассаж Юстина, на сей раз в речи, которую Митрадат якобы держал перед воинами в начале первой войны против Рима (89—85 гг. до н. э.) (Just., 38, 7, 1—5): «(1) [Затем Митрадат сказал], что если он вздумает равняться знатностью с римскими царями, то окажется сильнее этого скопища бродяг; что среди предков по линии отца он может назвать Кира и Дария, основателей персидского государства, а по линии матери он происходит от Александра Великого и Селевка Никатора, основателей македонской державы (*imperii Macedonici*). Если же сравнить подвластные ему народы с подвластными Риму, то он является царем народов, которые не только равны народам римской державы (*Romanio imperio*) но давали отпор македонской державе. (2) Ни один из народов, ему подвластных, не знал над собой чужеземной власти, никогда не подчинялся никаким царям, кроме отечественных, взять ли Каппадокию или Пафлагонию, Понт или Вифинию, а также Великую и Малую Армению. Ни Александр Великий, покоривший всю Азию, ни кто-либо из его преемников или их потомков не завоевали ни одного из этих народов. (3). Когда до него два царя, Дарий и Филипп, некогда осмелились не то что покорить, а только вступить в Скифию, они с трудом спаслись оттуда бегством, у него же именно из этой страны набрана большая часть войска для войны против Рима; (4). [Между тем] к Понтийской войне он, Митрадат, приступил с гораздо большей робостью и неуверенностью, так как сам был в то время неопытен и неискушен в военном деле; защитой же скифам служат — помимо оружия и храбости — незаселенные степи и холода, что сулило войску большие трудности и опасности. (5). К этим затруднениям присоединялось также и то, что не было надежды на добычу от врагов — кочевников, у которых нет даже селений, а не то что денег».

Нет возможности проанализировать этот текст подробно. Просто констатируем, сколь гордо ссылается Митрадат на обе линии своих предков — пер-

сидскую и македонскую. Сюда подходит и возражение к скифскому лейтмотиву, который в представленном перечне *res gestae* Митрадата снова играет особую роль. И как бы для подтверждения предпринятого ранее заполнения предполагаемой лакуны в тексте Юстина мы убеждаемся в этом пассаже, что действительно, здесь бегство Дария из Скифии упомянуто и стилистически сопоставлено с отступлением Филиппа. Совершенно очевидно, что в этой речи Митрадата мы имеем дело с риторической фикцией Помпея Трода или его источника¹⁷. Но это отнюдь не делает наши соображения несостоятельными, поскольку мы вправе предположить, что пропагандисты Митрадата оперировали теми же аргументами, какие можно прочитать у Помпея Трода и Юстина¹⁸.

С одной стороны Митрадат — великий, единственный победитель скифов, защитник греков от варваров, но с другой: Митрадат — друг и союзник скифов, сарматов и других народностей Северного Причерноморья. Античные источники, прежде всего *Mithridateos* историка Аппиана, содержат многочисленные сведения о военных ресурсах Северного Понта, которыми активно пользовался Митрадат в ходе своих войн с Римом. Эти свидетельства в достаточной мере еще не интерпретированы. Мы же должны ограничиться отдельными аспектами.

Легендарная отвага скифов и соседних варварских народов второй раз послужила Митрадату инструментом политической пропаганды. Если поначалу от торжествовал как блестательный победитель варваров-скифов, то затем он сделал этих старых противников своими друзьями и угрожал новым врагам — прежде всего римлянам — воинственной дикостью скифских и прочих pontийских союзников. Особенно отчетливо проявилась эта политика в речи, которую якобы произнес Пелопид, посланник Митрадата, перед римскими полководцами еще перед началом I Митрадатовой войны (89/88 г.). Эта речь сохранилась в книге о Митрадате историка Аппиана. Если ее пересказ и не вполне точно передает аутентичный текст, то тональность и выбор аргументов полностью соответствуют воззрениям и интересам Митрадата. Дабы устрашить римлян, Пелопид предупреждает: «Задумайтесь над тем, что Митрадат властвует как царь над своей родовой державой, простирающейся в длину на 20 000 стадий, и что он кроме того, покорил многие соседние народы: колхов, воинственную нацию, далее, греков, живущих на берегах Понта, и варваров выше их! Друзьями, готовыми последовать каждому его приказу, он располагает среди скифов, тавров, бастарнов, фракийцев, сарматов и других, обитающих у Дона, Дуная и Меотидского озера (т. е. Азовского моря) (54). Армянин Тигран — его зять, а парфянин Аршак — его друг. Он располагает множеством кораблей, часть которых готова к действиям, другая — строится, и имеет, наконец, значительные всевозможные средства для ведения войны» (*App., Mithr. [1553 sq.]*)¹⁹.

Итак, теперь целиком и полностью ясно, какую роль играли скифские походы в самосознании Митрадата и в его политических расчетах. Победы в Крыму Митрадат стилистически преподал так, что это возвысило его над македонскими и ахеменидскими предками, в частности над Александром²⁰. Ослепленный этими начальными успехами, Митрадат самонадеянно полагает, что сейчас он одолеет и римлян²¹. Это, однако, не означает, что экспансионистская политика Митрадата с самого начала была планомерно направлена на войну с Римом. Только с течением времени, особенно, когда дело дошло непосредственно до войны против Рима, различные направления pontийской экспансии могли сложиться в единый продуманный план, который Митрадат, естественно, трактовал позитивно (в смысле собственных достижений), а его противники негативно (в смысле систематически проводимой антиримской политики)²².

Цитированный выше текст Аппиана предлагает многие сюжеты для подробной интерпретации. Я же хочу коснуться лишь одного вопроса: каким рангом обладали предводители варварских племен в окружении Митрадата? Аппиан, а точнее, посланник Митрадата Пелопид, говорит о том, что варварские народности на Понте от Дона до Дуная и Азовского моря как друзья (*philoī*) Митрадата готовы выполнить любое его приказание. Заключение династиче-

ских браков означает стимулирование близких отношений. В речи Пелопида относительно северопонтийских варварских князьков об этом не упоминается, только армянский царь Тигран назван зятем Митрадата. В более поздний период, в конце царствования Митрадата, мы узнаем, что он, будучи в крайне стесненной ситуации и с целью подготовки новой войны с Римом, выдал замуж своих дочерей за скифских династов (App., Mithr. 108 [5161])²³.

Это, однако, не означает, что уже перед заключительным этапом не установились личные близкие отношения между Митрадатом и определенными сражавшимися на его стороне представителями северопонтийских племен. Два примера таких тесных связей я хотел бы привести. В одной из битв с римлянами в 68 г. Митрадат был опасно ранен. Но скифские врачи из племени агаров спасли ему жизнь (App., Mithr. 88 [400]): «Митрадат между тем был поставлен на ноги агарами, скифским племенем, которые в качестве лекарства применяли змеиный яд и поэтому долгое время пребывали в окружении царя». Имеет смысл подчеркнуть замечание Аппиана, что Митрадат все время держал этих скифских врачей подле себя²⁴. Из практики греческих правителей нам известно, что царские лейб-медики не только находились в личных близких отношениях с владыками, но и часто награждались высокими придворными титулами. Подобным способом они имели возможность свободнее общаться в среде придворного общества и пользоваться в соответствии с их положением определенным уважением наряду с авторитетными лицами из политического и военного руководства²⁵. К сожалению, мы не знаем, наделил ли Митрадат своих незаменимых агарских лейб-медиков какими-либо титулярными знаками отличия; мы даже не знаем их имен. Это одна из причин, почему они не были включены в составленную Э. Ольсхайзеном просопографию прослойки функционеров понтийского двора²⁶.

Если мы просмотрим ольсхайзеновский список этих функционеров, то придем к заключению, что там обозначен всего один скиф, но даже и это свидетельство, по словам Ольсхайзена, «в источниковедческом плане не абсолютно надежно». Речь идет о Собадаке, «офицере Митрадата VI», которого Ольсхайзен помещает в прослойке функционеров. Однако из комбинации наших свидетельств, главным образом App. Mithr. 79 (353—355) и Plut., Lucull 16, можно получить другую, более содержательную картину. Оба текста касаются одного эпизода З Митрадатовой войны (74—63 гг.), относящегося, видимо, к 72 г., и рассказывают о покушении на жизнь римского полководца Лукулла. Покушение провалилось, но сообщения о нем имеют для нашей темы большое значение, поскольку они выводят на сцену двух северопонтийских приближенных Митрадата: Собадака и его соплеменника и личного врага Олтака (Аппиан называет его Холкабом, соотв. Олкабом) — династа племени дандариев, обитавших у Азовского моря²⁷. Поскольку тексты Аппиана и Плутарха, вероятно, не у каждого читателя под рукой, я приведу оба отрывка в переводе с греческого.

Appian, Mithr., 79 (353—355). «... В это время некий начальник, скиф родом, по имени Олкаба, давно уже перебежавший к Лукуллу, спасший во время этой конной битвы многих и за это награжденный Лукуллом допущением к столу полководца, правом высказывать суждения и участвовать в тайных совещаниях, подошел к палатке Лукулла, когда тот в полдень отдыхал и потребовал, чтобы его впустили. На поясе у него, как всегда, висел обычный короткий кинжал²⁸. Так как его не допустили, он вознегодовал и сказал, что крайне важное дело заставляет его разбудить полководца; но слуги Лукулла ответили, что для Лукулла самое важное сейчас быть здоровым; тогда он тотчас же вскочил на коня и ускакал к Митрадату — потому ли, что он покушался на Лукулла и ему показалось, что его подозревают, или под влиянием гнева, считая, что с ним поступили дерзко. Митрадату он сообщил о другом скифе, по имени Собадак, что тот собирается перебежать к Лукуллу, Собадак был схвачен». (Цит. по: ВДИ.— 1948.— № 1.— С. 284, пер. С. П. Кондратьева).

Plut., Lucull., 16: «В войске Митрадата был некий Олтак, правитель дандариев (дандарии — варварское племя из числа живущих по побережью Меотиды), отличавшийся на войне во всех случаях, где нужна сила и отвага,

обладавший замечательным умом и, кроме того, приличный в обращении и услужливый. Постоянно споря с одним из соплеменных ему властителей о первенстве и завидуя ему, он обещал оказать Митрадату важную услугу — убить Лукулла...» (Цит. по: ВДИ.— 1947.— № 1.— С. 281, пер. В. В. Латышева).

К сожалению, объем статьи не позволяет проанализировать оба текста — Аппиана и Плутарха — с желаемой полнотой²⁹. Описанию Плутарха мы обязаны точным определением Олтака и соперничавшего с ним соплеменника как дандариев, в то время как Аппиан обобщенно называет их скифами. Напротив, Аппиан называет нам имя соперника — Собадак, не упомянутое Плутархом. В других деталях этого эпизода сообщения Аппиана и Плутарха также отличаются друг от друга и, видимо, не по всем пунктам заслуживают доверия. Гораздо лучше известный образ — это Олтак, которого Ольсхаузен в противоположность Собадаку, к сожалению, не включил в свою, в остальном заслуживающую признания, просопографию прослойки функционеров царского понтийского двора. Хорошо уловлено Плутархом абсолютно типичное для общества военной знати соперничество его выдающихся членов.

Олтак изображен представителем всаднической аристократии. Прославляются его боевые способности, отмечены такие детали, как, например, то, что он в лагере не снимает своего носимого на поясе кинжала (Аппиан)³⁰. В соответствии с положением в его личном распоряжении находилось несколько слуг (ср.: название у Плутарха *paides*), среди них, без сомнения, денщик и конюший³¹. Однако примечательно, что этот меотский династ был не только искусным предводителем всадников, но, прежде всего, что он как у Митрадата, так и у Лукулла, возвысился до члена штаба ближайших советников. Естественно, греческий язык был в этих кругах обиходным. Наряду с интеллектом отмечены и изысканные манеры Олтака. Таким образом, мы получаем образ светского меотского аристократа, который одинаково храбро сражается как на понтийской, так и на римской стороне, и непринужденно общается с царем Митрадатом и римским полководцем Лукуллом. Этот человек не только заслуживает внесения в просопографию Ольсхаузена, но и позволяет бросить взгляд на позицию меотского династа между двумя мирами: с одной стороны — миром национальным частично эллинизированной меотской всаднической аристократии с типичным для нее кодексом чести, с другой — интернациональным миром эллинистического и римского военных лагерей.

В этой работе изложены лишь немногие аспекты взаимоотношений Митрадата и северопонтийских народов: значение скифов и их соседей в пропаганде понтийского владыки (по античным текстам), роль некоторых выходцев из Северного Понта, следовавших в войске Митрадата: агарских лекарей, а также дандарских династов Олтака и Собадака. Но многие другие античные источники обещают быть полезными для раскрытия этой темы. Надеюсь вернуться к этому в будущих исследованиях.

Примечания

¹ Я постоянно употребляю официальную форму имени Митрадата, засвидетельствованную надписями. Античные и многие современные авторы напротив предлагают форму «Митридат», ее я использую только в случаях цитирования данных авторов.

² Reinach Th. Mithridates Eupator, König von Pontos.— Leipzig, 1895.— S. 63—67. Цитируется по немецкому переводу А. Гетца с исправлениями и дополнениями автора. Это издание — последняя, авторизованная версия книги.

³ Gajdukevic V. F. Das Bosporanische Reich.— Berlin, 1971.— S. 318—322. За основу взято немецкое издание в переводе Г. Йанке, второе, переработанное и существенно расширенное издание появившегося в 1949 г. на русском языке оригинала. Кроме того оно учитывает результаты археологических исследований 1949—1966 гг.

⁴ Ср.: Shelov D. B. Le royaume pontique de Mithridate Eupator // Journal des Savants, 1982.— Р. 243—266; русский текст этой статьи без примечаний см.: Причерноморье в эпоху эллинизма // Материалы III Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья (Ихалтубо, 1982).— Тбилиси, 1985.— С. 551—572. См. также: Шелов Д. Б. Города Северного Причерноморья и Митридат Евпатор // ВДИ.— 1983.— № 2.— С. 40—58; Молев Е. А. Митридат Евпатор. Создание Черноморской державы.— Саратов, 1976.

⁵ Понтийское царство Митридата VI и Северное Причерноморье // Материалы III Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья (Цхалтубо, 1982). — Тбилиси, 1985. — Раздел III; Виноградов Ю. Г. Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикалея и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н. э. // ВДИ. — 1987. — № 1. — С. 55—87; *Harmatta J. Studies in the history and language of the Sarmatians.* — Szeged, 1870. — Р. 23—25. — (Mithridates VI and the Sarmatians).

⁶ Olshausen E. Pontos, 2 // RE Suppl. XV. 1978. — Sp. 420—436.

⁷ IOSPE 1² 352; SIG³ 709; Pubinsohn W. Z. Saumakos: ancient history, modern politics // Historia. — 1980. — 29. — S. 50—70 (с англ. пер. текста декрета); Boffo L. Grecita di frontiera: Chersonesos Taurica e i signori del Ponte Eusino (SIG³ 709) // Athenaeum. — 1989. — 67. — P. 211—259; Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 69—84.

⁸ Общепринято начало этих операций с легкой руки Т. Рейнака (*Mithradates Eupator*. — S. 58) относить к 110 г. См. например: Boffo L. Op. cit. — P. 241 ("in via del tutto convenzionale... adottato come anno di inizio delle operazioni al 100/9 a.C."); Виноградов Ю. Г. Причерноморье в эпоху эллинизма. — С. 643—645, приводит новые аргументы в пользу 113 г. Ср.: Виноградов Ю. Г. Вотивная надпись... — С. 70.

⁹ Chaniotis A. Das Ehrendekret für Diophantos (IOSPE 1² 352) und die Geschichtsschreibung // A. Fol, V. Zhivkov, N. Nedjalkov (edd.), *Acta Centri Historiae Terra Antiqua Balcanica II.* — Trinovi, 1987. — S. 233—235.

¹⁰ Текст Юстинова здесь и далее цитируется по изданию О. Зееля в *Bibliotheca Teubneriana*.

¹¹ Пер. А. А. Леконского и М. И. Рижского // ВДИ. — 1955. — № 1. — С. 203—204 (прим. Ред.).

¹² Ziegler K. Zopyrion // RE X A (1972) Sp. 763 f.; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса V—I вв. до н. э. — М., 1989. — С. 150 сл. (с литературой).

¹³ Dandamaev M. A. A political history of the Achaemenid Empire. — Leiden, 1989. — P. 66—69.

¹⁴ Gardiner-Garden J. Atreas and Theopompos // JHS. — 1989. — 109. — P. 29—40; Анохин В. А. Монеты Атея // Скифские древности. — К., 1973. — С. 20—41.

¹⁵ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М., 1982. — с. 324 сл.; Gardiner-Garden J. R. Dareos Scythian expedition and its aftermath // Klio, 69. — 1987. — S. 326—350; Dandamaev M. A. Op. cit. — P. 147—152.

¹⁶ На это кратко указала уже Boffo L. Athenaeum 67, 1989, — P. 247 за. В еще не изданной статье («Неизвестный эпизод войны Митридата VI Евпатора против крымских скифов») Ю. Г. Виноградов и С. Ю. Внуков публикуют фрагмент надписи, найденный в 1987 г. в Карабобе (13 км восточнее Евпатории). Согласно восстановленнику авторов статьи, речь в нем идет о взведении понтийскими солдатами (Митридата Евпатора) трофея. Данное прочтение подтверждает отмеченный пропагандистский лейтмотив. Я благодарю Ю. Г. Виноградова за предоставленную возможность ознакомиться с неопубликованной рукописью.

¹⁷ Just. 38, 3, 11 — пер. А. А. Деконского и М. И. Рижского // ВДИ. — 1955. — № 1. — С. 206, 207.

¹⁸ Одна часть исследователей — по моему мнению, с полным правом предположила, что переданные Юстином речи наряду с фиктивными элементами равным образом содержат подлинную суть Митридатовой пропаганды: ср. McGing B. C. The foreign policy of Mithridates VI Eupator, king of Pontus. — Leiden 1986, P. 162. Н. — Richter D. Untersuchungen zur hellenisches Historiographie. Die Vorlagen des Pompeius Trogus für die Darstellung der nachalexandrinischen hellenistischen Geschichte (Just. 13—40) Frankfurt/Main 1987, S. 188—190 предполагает даже, что эта речь стояла в «Мемуарах» (Нуромпешата) Митридата и благодаря историческому сочетанию Посидония попала в произведение Помпея Трога. Я не могу здесь подробно остановиться ни на речи Just. 38, 4—7 как целом, ни вообще на пропаганде Митридата, а потому отсылаю к Salomone Gaggero E. La propaganda antiromana di Mitrade VI Eupatore in Asia Minore e in Grecia, in: *Contributi di storia antica in onore di Aldino Garzetti*, Genova 1976, S. 89—123.

¹⁹ Русский перевод Аппиана см.: ВДИ, 1948. — № 1. — (пер. С. П. Кондратьева).

²⁰ В экспансиистской политике Митридата *imitatio Alexandri*, доходящее почти до соперничества — *aemulatio* — с его великим образцом играет значительную роль, что особенно отчетливо проявляется в изображениях Митридата на монетах и других памятниках. См.: Bohm C. Imitatio Alexandri im Hellenismus. Untersuchungen zum politischen Nachwirken Alexanders des Grossen in hoch- und späthellenistischen Monarchien. — München, 1989. — S. 153—191. Однако Бом не исследовал роль скифских походов в самосознании и пропаганде Митридата (в связи с *imitatio Alexandri*).

²¹ В этом смысле и Афинион, афинский сторонник Митридата, прославляет победы понтийского царя, дабы настроить афинян против Рима; так, по крайней мере, представляется дело историка Посидоний из Аламеи (Jacoby F. FG-Hist. — № 87. — F. 36, 50 — *Athenaios*, V, 213 A).

²² Ср.: Boffo L. Athenaeum, 67, 1989. — P. 237—240.

²³ Ср.: App. Mithr. 102 (472—474).

²⁴ Митридат всегда имел ярко выраженный интерес к медицине, особенно к действию целебных трав и ядов / (Reinach Th. Mithridates Eupator. — S 280—282).

²⁵ Kudlien F. Der griechische Arzt im Zeitalter des Hellenismus Seine Stellung in Staat und Gesellschaft, Wiesbaden, 1979,— S. 73—81. Прекрасный пример из окружения Митрadata дает почетная надпись OGIS 374 в честь «верховного врача» (archiatros) Папия из Амиса, принадлежавшего к придворному разряду «первых друзей» (ion proton philon) Митрadata Евпатора.

²⁶ Olshausen E. Zum Hellenisierungsprozess am Pontischen Konigsehen hof // Ancient Society.— 1974,— 5.— S. 153—170 (просопография — S. 166—170).

²⁷ Ср.: Gajdukevic V. F. Op. cit.— S. 342. Дандарии были ираноязычным племенем, что, возможно, подтверждается и их именем (ср. Gajdukevic...) Очевидно, благодаря своим связям с Боспорским царством, они в известной степени были эллинизированы. Исчезновение ирановосточных традиций находит, видимо, отражение в устройстве их могил и погребальном обряде: ср.: Масленников А. А. К вопросу о погребениях дандарисов // История и культура античного мира.— М., 1977.— С. 127—131.

²⁸ Греческий текст гласит: *O. Фe*, автор немецкого перевода (Stuttgart, 1987), думает, что под этим оружием подразумевается «короткий кинжал на его поясе», и кажется, понимает текст Аппиана в том смысле, как-будто Олтак (Олтак) для задуманного покушения на Лукулла спрятал оружие в своем пояссе, однако из контекста следует, что прикрепленный на пояссе *encheiridion* (кинжал, короткий меч) принадлежал к обычному (*synethes*) обмундированию Олтака (Олтака), а поэтому не вызвал никакого подозрения. Овидий в Томах также мог наблюдать подобное «стандартное вооружение» у гетов и сарматов: «...dextera non segnis fixo dare vulnera cultro, quem iunctum lateri barbarus omnis habet» (Trist. V, 7, 19 sq.) в переводе: «Быстро правая рука готова нанести раны ножом (*cultor*), который каждый варвар носит подвешенным к боку». В погребениях воинов Северного Причерноморья прикрепленный на пояссе короткий меч (акинак) относится к обычным предметам вооружения; многочисленные примеры см.: Rolle R. u. a. (Hrsg.), Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine, Schleswig 1991.

²⁹ Аналогичную историю рассказывает Фронтин (Strat. 2. 5. 30), однако у него неудачливый покушавшийся носит имя «Адатас».

³⁰ Очевидно, не вызывало особого раздражения то, что знатный меотский всадник, сняв с себя в лагере прочную амуницию и оружие, оставляет при себе кинжал (см. прим. 28).

³¹ Предположительно, Олтак, как и другие северопонтийские династы, первоначально, когда он еще был на стороне Митрadata, сражался во главе многочисленной военной дружины своих согламеников. Свой переход к Лукуллу он мог, видимо, осуществить лишь в сопровождении личной прислуги.

X. Хайнен

МІТРАДАТ VI ЕУПАТОР ТА НАРОДИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті, на основі античних писемних джерел розглядаються деякі аспекти взаємовідносин Мітрата VI Еупатора з північнопричорноморськими народами: значення скіфів та їх сусідів у пропаганді політики pontійського царя, роль окремих представників народів Північного Понту у здійсненні його політичних цілей.

H. Heinen

MITRIDATUS THE SIXTH EUPATORUS AND PEOPLES OF THE NORTHERN BLACK SEA TERRITORY

Antique written sources are used as a basis for analysis of some aspects of interrelations which existed between Mitridatus the Sixth Eupatorus and peoples who lived in the Northern Black Sea territories. These aspects include: the significance of the Scythians and their neighbours in the support of the policy by the Pontian tsar, the part played by some representatives of the Northern Ponti peoples in implementation of his political vistas.

ПРО ВІЙСЬКОВУ СПРАВУ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН (І ст. до н. е.— VII ст. н. е.)

Д. Н. Козак

У статті зібрано та проаналізовано предмети зброї та оборонні пам'ятки давніх слов'ян від рубежу ери до VII ст. н. е. На цій базі та на основі писемних джерел при реконструкції деяких сторін соціально-економічного розвитку розглядається питання військової справи у давньо-слов'янському суспільстві.

Дана проблема не знайшла достатнього висвітлення в історіографії, що пояснюється не стільки відсутністю інтересу, скільки бідністю джерелознавчої бази.

Широкі археологічні дослідження останнього десятиліття дещо розширили набір артефактів, пов'язаних з військовою справою давньослов'янських племен. Залучивши їх до повідомлень римських та візантійських істориків Таціта, Прокопія Кесарійського, Маврікія, Менандра та інших, можна скласти певне уявлення про цю сферу діяльності у слов'янському суспільстві на різних етапах його соціально-економічного, політичного та культурно-етнічного розвитку. В даній статті ми виділяємо три етапи цього розвитку, які умовно можна назвати ранньовенедським (до II ст. н. е.), пізньовенедським (III—IV ст.), дулібським (V—VII ст.).

На рубежі ери центр розвитку давніх слов'ян містився, очевидно, у Средньому Подніпров'ї в ареалі зарубинецької культури. Інші землі, зокрема Прип'ятьське Полісся (зарубинецька культура), Подністров'я, Волинь (пшеворська культура) були його периферією.

Люди того часу жили родовими колективами на невеликих поселеннях. Низька продуктивність господарювання унеможливлювала якусь виразну соціальну диференціацію слов'янського суспільства. Вожді родів і племен виділялися хіба що своїм знатним походженням і зв'язками з міфологізованими вождями попередніх часів. Великий авторитет, особливо у культовій сфері, не давав їм матеріального зиску. Отже, в цей час не могло бути професіональних воїнів і воєначальників. Але при зовнішній загрозі слов'янські племена консолідувалися, спільно створюючи умови, необхідні для захисту. Така ситуація виникла в I ст. до н. е., коли в Лісостеповому Правобережжі з'явилися сарматські племена язигів і роксолан, створивши пряму загрозу населенню Подніпров'я. В цей час, очевидно, різко зрос престиж військової справи. Виники та відігравали важливу роль військово-політичні органи влади й управління. Головною фігурою у суспільстві стає військовий вождь в оточенні своїх воїнів. Тільки за таких умов можна було мобілізувати значні людські сили для реконструкції старих і будівництва нових потужних укріплень вздовж високого правого берега Дніпра протягом I ст. до н. е. (Пилипенкова гора, Монастирок, Ходосівка, Бабина гора тощо). За даними С. В. Максимова, їх тут налічувалося понад 30¹. Всі ці городища, на думку дослідників, були об'єднані в едину оборонну лінію, що проходила східним кордоном зарубинецької території². Цей факт, а також вміння вдало вибирати місце для городища, застосування оптимальної системи будівництва оборонних валів та ескарпів, свідчать про досконалість як для того часу володіння слов'янами прийомами фортифікації. Побудовані укріплення були знищені сарматами до кінця I ст. н. е., про що красномовно свідчать знахідки на них сарматських наконечників стріл. Більшість людей залишає свої землі, переселившись на Південний Буг, Дністер, Подесення. По Тясмину, Рoci, аж до Стугни в цей час з'являються численні багаті сарматські кургани.

Слов'янські групи, які залишились, були підпорядковані, очевидно, завойовникам і платили їм данину.

Центр розвитку слов'янських племен з другої половини I ст. н. е. пересувається на західну частину України — Волинь і Поділля, не зачеплені експансією сарматів. Приплив нових великих мас народу з Середнього Подніпров'я, а також Прип'ятського Полісся привів до часткової дестабілізації життя місцевих племен. Тут руйнуються усталені родові, міжродові та племінні зв'язки, значна кількість людей змушені міняти місця поселень. При створеному надлишку людності постала необхідність освоєння нових територій, здебільшого на півдні, в Середньому Подністров'ї. Цю ситуацію на землях слов'ян, розташованих на схід від Вісли і на північ від Карпат знав Тацит. Венеди, за Тацитом, нібито живуть тут (бо будують домівки), але одночасно їх життя якесь неспокійне, бо заповнене постійними пересуваннями, сутичками з іншими народами ("...рискають ради грабунків по лісах і горах, які тільки існують між певкінами і фенами...")³. Д. А. Мачинський підкреслює, що створюється враження, нібито в областях між Верхньою Прип'яттю та Дністром венеди у другій половині I ст. н. е. виступають як сила, що недавно тут з'явилася, як агресивні завойовники⁴. В своєму просуванні на південь венеди повинні були неминуче побороти експансію сарматів. Про натиск останніх свідчать сарматські, здебільшого похованальні, пам'ятки, розташовані у верхів'ях Дністра. Судячи з того, що вже у другій половині I ст. венедські (зубрицькі) поселення заповнюють території у басейні Середнього Дністра (Велика Слобідка, Оселівка, Лука-Врублівецька)⁵, освоєння ними нових земель було успішним.

Саме в цей час у Верхньому Подністров'ї з'являються поселення якоїсь частини дакійського племені костобоків, що принесли пам'ятки липицької культури. Вірогідно, що в умовах вищеписаної наступальності з боку венедів, частину їх території можна було зайняти лише на певних договірних умовах. Можливо, дакійці в цьому випадку виступили як їх союзники в боротьбі з небезпечними супротивниками — сарматами і бастарнами. Мирні стосунки між венедами і костобоками підтверджуються значним археологічним матеріалом⁶.

До початку II ст. політична ситуація на всій території Правобережної України стабілізувалася. У Подніпров'ї зникають сарматські поховання, основна маса яких, на думку О. В. Симоненка, на цей час перемістилася до римських кордонів⁷. Відродилися і набули подальшого розвитку ремесла, способи обробітку землі. Економічному зростанню господарства слов'ян сприяв розвиток металургії. Саме в цей час на Правобережжі виникають потужні металургійні центри, які працюють на ринок⁸. Слов'яни західного регіону запозичують і використовують у господарстві нові, ефективніші знаряддя праці (залізний наральник, ротаційні жорна, сокира з горизонтальним отвором в обусі, напилок, токарний верстат тощо). Ці прогресивні імпульси надходили до слов'ян з римських провінцій через посередництво костобоків. Нові прийоми землеробства і ремесел поширяються і серед спорідненого населення Подніпров'я. Археологічні джерела фіксують уніфікацію матеріальної культури слов'янських груп Подніпров'я та Подністров'я вже у другій половині II ст. н. е. Це може свідчити про економічну й політичну консолідацію слов'янських племен між Дністром і Дніпром, процес формування на цій основі єдиної етносоціальної спільноти.

Розглянемо основні види зброї, якими користувалося слов'янське ополчення зарубинецької, пшеворської, зубрицької культур. На поселеннях і могильниках зарубинецької і зубрицької культур предмети зброї зустрічаються дуже рідко (рис. 1). Дещо більше їх виявляють на могильниках пшеворської культури у Подністров'ї (рис. 2, 3).

Ідеологія того часу, матеріалізована в системі поховального обряду, дозволяє знаходити в похованнях широкий набір зброї, яка служила небіжчуку в житті. Описуючи життя племен Середньої Європи, Тацит називає не лише основні види зброї, якими вони користувалися, але й деякі військові прийоми: «...заліза також, судячи із зброї, яку вони виготовляють, небагато. Рідко хто користується мечами і піками великого розміру; вони мають при собі списи...

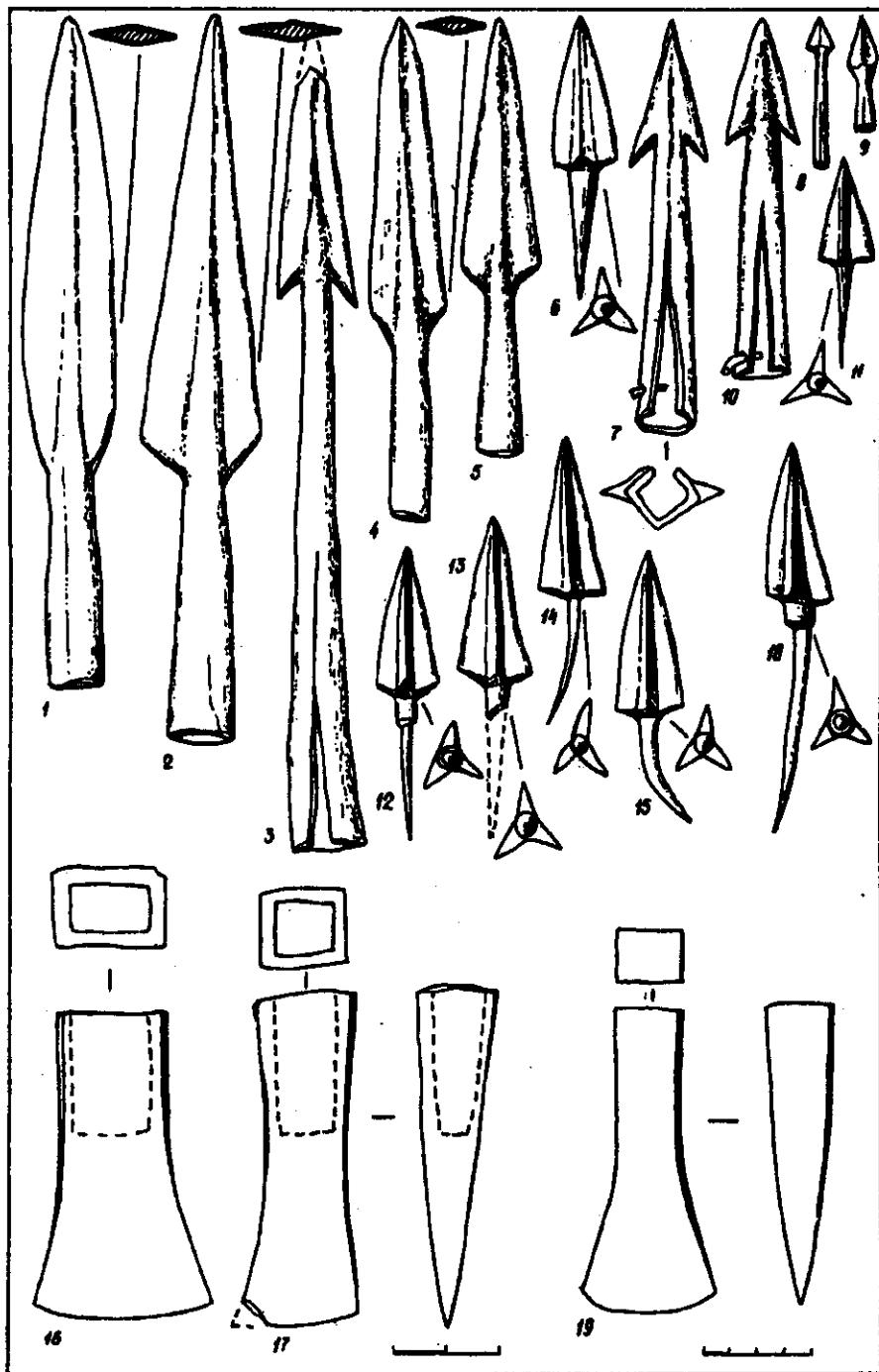

Рис. 1. Предмети зброї зарубинецьких племен.

з вузькими і короткими наконечниками, але настільки гострими і зручними в бою, що тою ж зброяю в залежності від обставин, вони б'ються як на відстані, так і в рукопашній сутичці. І вершник так само задовольняється щитом і фрамесею (списом) в той час, як інші, крім того, мають дротики, яких у кожного декілька... щити вони розписують яскравими фарбами. Лише у небагатьох панцирі, тільки у одного-другого металевий чи шкіряний шолом⁹. Далі, описуючи венедів, Тацит повідомляє, що вони носять щити¹⁰. Вершник,

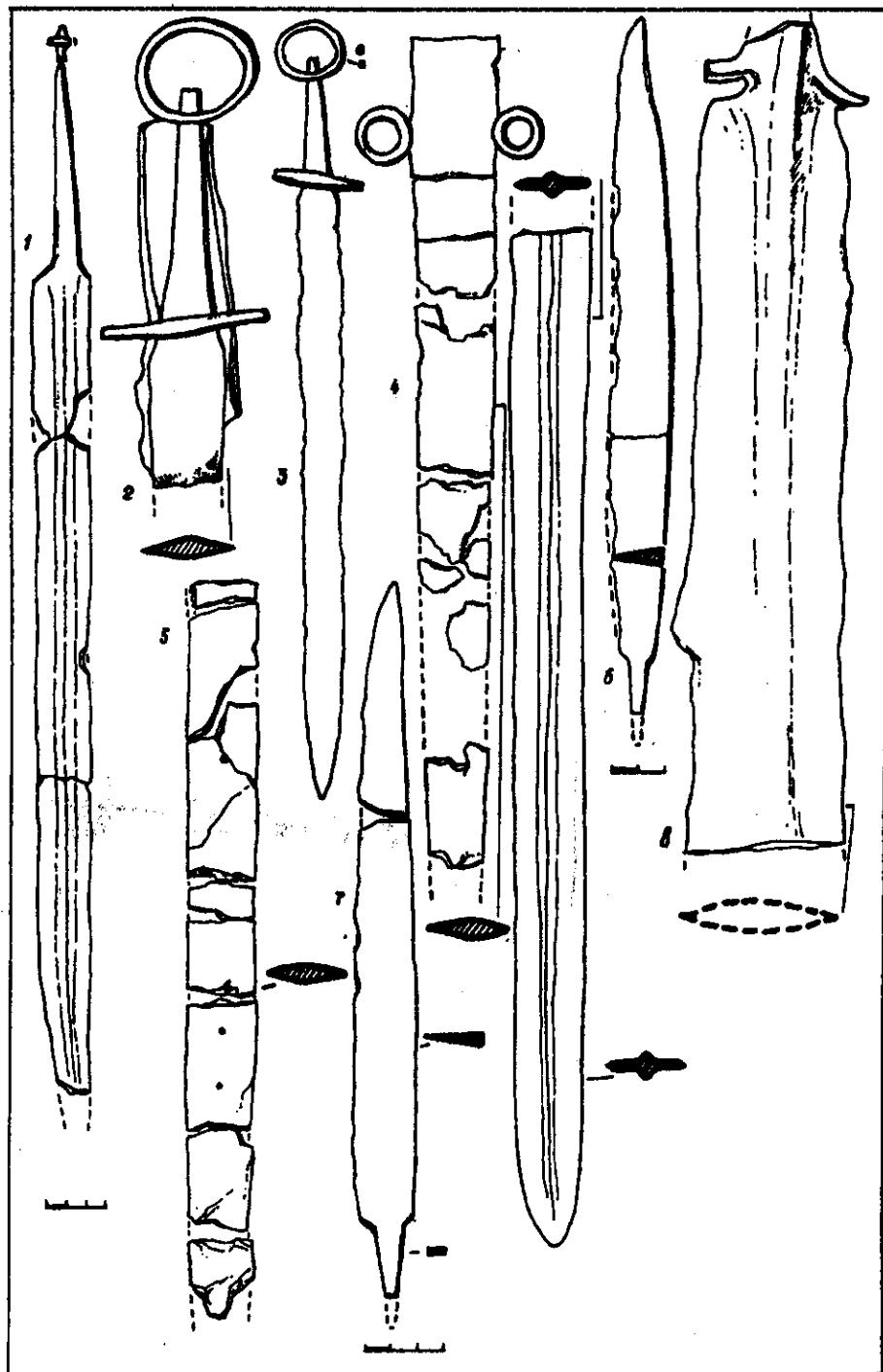

Рис. 2. Зброя племен пшеворської культури Західної України (могильник поблизу с. Гринів).

зображеній на обкладці меча з могильника пшеворської культури у Гриневі на Львівщині, має спис і округлий щит¹¹. У похованнях пшеворської культури є також кинджали, а на пшеворських і зарубинецьких поселеннях — наконечники стріл.

З цього можна зробити висновок, що на рубежі ери слов'янські племена могли бути озброєні луком зі стрілами, списом чи дротиком, мечем і щитом, а також ножем чи кинжалом. Зрозуміло, що не кожен воїн, піший чи

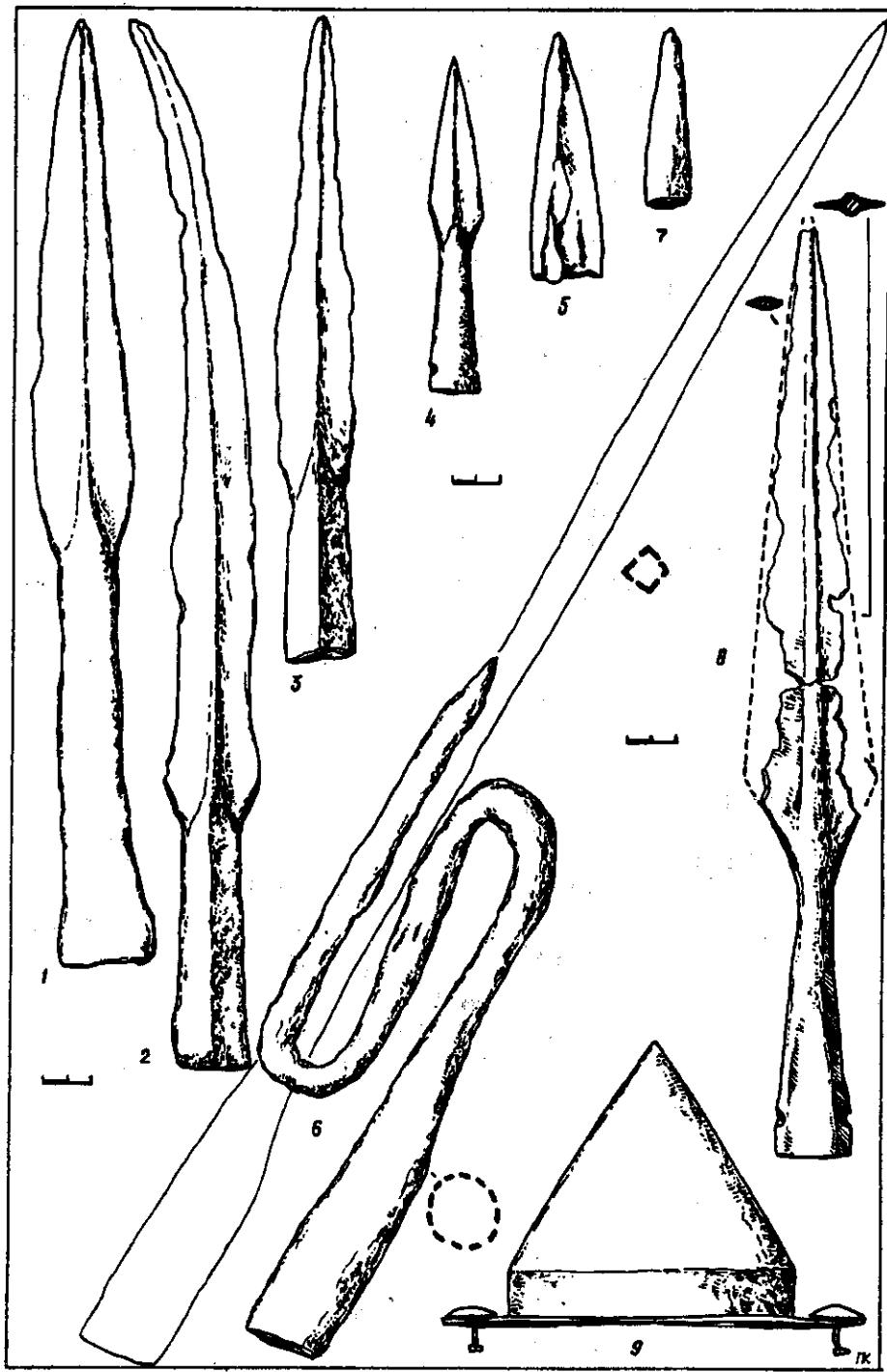

Рис. 3. Зброя племен пшеворської культури Західної України. 1—2, 5—7 — Гринів; 3 — Звенигород; 4, 8 — Лучка.

вершник, мали цей набір зброї. Її кількість і вид залежали, очевидно, від соціального статусу воїна. Це підтверджують археологічні матеріали. Для прикладу наведемо матеріали могильника пшеворського типу біля с. Гринів під Львовом. Предмети зброї знаходилися у кількох похованнях воїнів. Це були здебільшого наконечники списів, іноді — меч. Лише в одному похованні знаходився, по суті, весь набір зброї того часу: меч з майстерно виготовленими

піхвами, що мали ажурну бронзову обкладку, умбон, наконечник списа, два кинджали, ніж, шпора. Високий статус покійника підтверджується наявністю на обкладці меча мотивів міфологічного тексту, що несуть інформацію про походження роду і родонаочальників¹².

Універсальною зброєю у слов'ян, як і в інших народів, був лук. На думку дослідників, у східних слов'ян в цей час уже використовувався складений лук¹³. Про його наявність свідчать нечисленні наконечники стріл з ареалу зарубинецької і пшеворської, пізньозарубинецької і зубрицької культур (рис. 1—4).

Всі відомі наконечники стріл можна розділити на два типи: втулчасті та черешкові. Перші (Оболонь, Підберізці) мають конічну глуху втулку, за допомогою якої вони кріпляться на стрілі. Перо — трикутної форми з відтягнутими вушками (рис. 4, 4). Черешкові наконечники мають гострий шилоподібний черешок, який забивався в торець древка стріли. Перо мало здебільшого піраміdalну форму. Якщо перші наконечники стріл характерні для центральної та західноєвропейського ареалу, то другі — властиві для східної частини Європи. Їх ще називають «сарматськими».

Від списів і дротиків збереглися залишні наконечники та окуття нижньої частини ратища. Наконечники списів відомі в невеликій кількості на могильниках пшеворської культури в Подністров'ї, поодинокі екземпляри знайдені і на поселеннях пшеворської, а також зарубинецької культур рубежу ери (Чишки, Корчевате, Басівка, Хар'ївка, Велемичі—I, Горшків—I)¹⁴, на пізньозарубинецьких і зубрицьких старожитностях I—II ст. (Чаплин, Оболонь, Пасіки-Зубрицькі, Сокільники—I) (рис. 1, 1, 3; 3, 1—8; 4, 2, 3).

Вирізняються два типи наконечників списів (за розмірами та формою леза). Для пізньолатенського часу (рубежу ери) характерні наконечники списів з довгим, вузьким лезом, розширеним у нижній частині. Посередині леза виділяється ребро. Краї леза у деяких екземплярах бувають хвилястими. Інколи поверхня леза прикрашалася опуклими геометричними лініями. Втулки короткі, розширені донизу, із заклепкою для закріплення наконечника на ратищі. В середині I ст. н. е. на зміну їм приходять наконечники списів з короткими лезами без ребра посередині. Леза мають, як правило, листоподібну форму з найбільшою опуклістю посередині.

Подібні наконечники були властиві не лише венедам. Таку ж за типом зброю використовували і в Центральній Європі, зокрема в ареалі пшеворської культури, яка належала, в основному давнім германським племенам¹⁵.

Елементом списа були залізні окуття нижньої частини ратища (вток). Вони виготовлялися з бляхи і мали форму конуса. До ратища

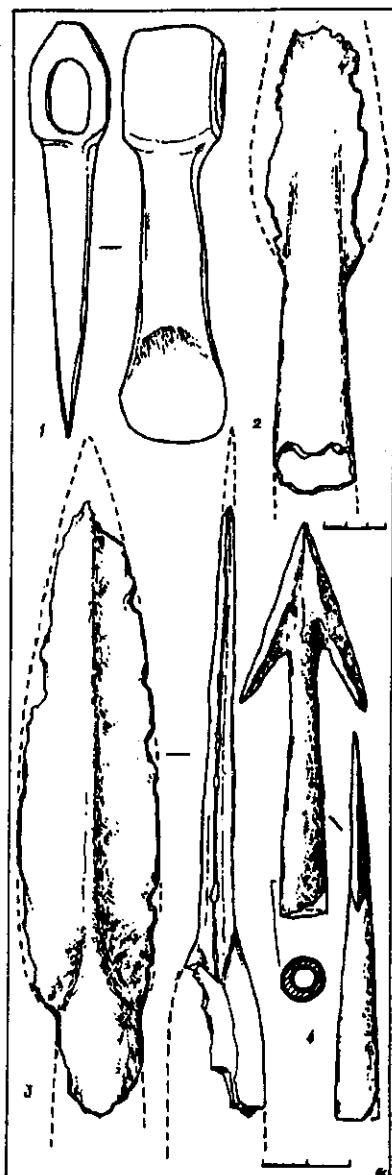

Рис. 4. Предмети зброї зубрицьких племен Верхнього Придністров'я. (1 — Сокільники; 2, 3 — Пасики Зубрицькі; 4 — Підберізці).

кріпилися заклепкою. Традиція окуття нижньої частини ратища йде ще від кельтських племен, які населяли Центральну Європу в IV—III ст. до н. е. Давньослов'янському люду ця традиція передалася через населення пшеворської культури.

Якщо лук та спис були доступними всім воїнам — членам общини, то меч чи кинджал становили велику цінність. Ними володіли окремі особи — вайськові вожді, найбільш удачливі воїни тощо. На території України в період, що нами розглядається, відомо лише 5 мечів. Всі вони походять з Галичини (Гринів, Звенигород, Лучка) з могильників пшеворського типу.

Чотири мечі — дволезові. Кінці, як правило, заокруглені. Посередині клинка з обох боків проходять три жолобки. Клинок одного меча з Гринева прикрашений різними комбінаціями врізних ліній. Від клинка черешок відділений дзвоноподібним перехрестям. Один меч не мав перехрестя. Верхній кінець черешка закінчується дзвоноподібною шишечкою. Довжина мечів від 75 до 92 см (рис. 2, 1, 2, 4, 8). Мечі такої форми мають західне походження. Вони були на озброєнні у германців протягом всього пізньолатенського часу¹⁶.

В особливу форму виділяється двосічний меч, знайдений в одному з пшеворських поховань біля с. Звенигород поблизу Львова. Він має короткий, загострений клинок, кільцеве навершя і пряме перехрестя на місці переходу черешка у клинок (рис. 2, 3). Довжина меча 58 см. На думку дослідників, він походить з групи провінційно-римських мечів, які були на озброєнні у різних груп центрально- і північноєвропейських племен у I—II ст.¹⁷ Такі ж мечі були на озброєнні у сарматів у цей же проміжок часу¹⁸. Можливо, цей меч було захоплено одним із воїнів з Верхнього Подністров'я під час сутичок із сарматськими загонами на Середньому Дністрі.

Разом з мечами в деяких похованнях зустрічаються залишки піхов або окуття до них. Такі піхви було виявлено на могильнику в Гриневі поблизу Львова. Від них залишилися дрібні уламки нижньої частини, виготовлені з тонкої бронзової бляхи.

Дещо краще виглядають піхви з поховання у Лучці. Збереглася одна сторона довжиною 42 см, верхня частина була прикрашена ажурним орнаментом. Інші піхви з ажурним орнаментом виявлені в одному з поховань поблизу с. Звенигород (рис. 2, 4).

Особливе місце серед знахідок цього типу посідає багатий набір окуття піхов меча з поховання знатного воїна з Гринева. У прямокутних, вертикально розташованих рамках (розміром 5×21 см) зображені п'ять сцен, що передають міф про виникнення роду. Йдеться про божественне походження родоначальника та його зв'язок з похованням вождем, головним охоронцем найважливішої інформації племені, яке мешкало в околицях сучасного Львова¹⁹. Знайдені піхви не мають аналогій в Європі. Не виявлено їх і кожному образу окремо, за винятком грифона, зображення якого поширене у мистецтві кельтів, а також фракійців. Вони є унікальним витвором мистецтва подністровських майстрів, в якому синтезувалися провінційно-римські, фракійські, кельтські риси культури і які належать до невідомої ще в мистецтвознавстві традиції. Виготовлені вони, без сумніву, за індивідуальним замовленням майстром, який не лише досконало володів технікою бронзового літва, був широко обізнаний з європейською міфологічною персоніфікацією, але й був посвячений у конкретний зміст втіленого в зображені міфу. Можна припустити, що майстер належав до того ж племені, що і похований вождь, і піхви були виготовлені саме за замовленням останнього, а не здобуті в бою. В той час, коли панувала повна символізація всього оточуючого світу і його табуація, людина не наважилася б володіти предметом з чужими образами, та ще й на зброй, яка була для неї священною. Щодо техніки виготовлення піхов, то такі вироби з прорізною (ажурною) лицьовою стороною були поширені в Центральній Європі в останні століття до нашої ери²⁰. Своїм походженням вони пов'язані з кельтськими «красивими мечами» — явищем, яке виникло у кельтському мистецтві наприкінці III—II ст. до н. е. Назву вони отримали саме через піхви, досконало оброблені та

прикрашені з лицьової сторони гравіруванням або карбуванням із тваринними чи рослинними мотивами²¹.

Елементом піхов були також бронзові й залізні підвіски, за допомогою яких піхви з'єднувалися з поясом. Вони мають переважно форму кільця. Бойові ножі — кинджали відомі в поодиноких екземплярах. Від звичайних ножів вони відрізняються значними розмірами (38—47 см).

В бою давні слов'яни широко використовували захисну зброю — щити. Таціт, описуючи венедів, зауважує, що вони «рiskaють... озброєні щитами...» Щит тримає в руках також воїн-герой на окутті піхов меча з Гринева. Очевидно, щити носили як піші воїни, так і вершники. До наших часів збереглися лише умбони — залізна деталь у центрі щита для захисту руки від удару. Сам щит виготовлявся, як правило, з дерева, оббитого грубою шкірою. Судячи з зображення на згаданому окутті піхов з Гринева, щити мали округлу форму.

Умбони, виявлені на могильниках пшеворського типу у Гриневі та Звенигороді Львівської області, мають конічну, з порівняно високою шийкою і широкими горизонтальними полями, форму. Шипи злегка виділені. На полях розміщені чотири заклепки з високими голівками. Такі умбони є типовими для германців (рис. 3, 9).

В ареалі зарубинецької, піньозарубинецької та зубрицької культур умбони не виявлені. Очевидно, щити, які використовували давньослов'янські племена Подніпров'я, а також Подністров'я в I—II ст. на відміну від германських, не мали залізних частин.

Пізньовенедський етап історії давніх слов'ян (III—IV ст.) є одним з найскладніших і, за винятком матеріальної культури²², зовсім не вивчених.

Вже згадувалося, що, починаючи з другої половини — кінця II ст. н. е., на просторах України від Вісли, Дністра до Дніпра археологи спостерігають поступове зближення та уніфікацію матеріальної культури зубрицьких та піньозарубинецьких племен, що свідчить про складання єдиного давньослов'янсько-венедського етносу. Політична ситуація цього часу сприяла такому процесу. Римська імперія після Маркоманських війн розширює свої кордони до Нижнього Дунаю, Карпат і Подністров'я. Правобережна Україна стала близькою периферією піньоантичної цивілізації. Необмежена, по суті, потреба римських античних центрів (Ольвія, Тіра) у хлібі створила передумови для тісних торгових і культурних контактів між ними і венедськими племенами. Торгівля стимулювала економічний розвиток слов'ян, в першу чергу землеробство, тваринництво, різноманітні ремесла. В землеробстві починають утверджуватися досконаліша знаряддя службового типу для обробки ґрунту. Підвищення продуктивності землеробства призвело до інтенсивного розвитку тваринництва. Зростання цінності землі з одного боку і розпад традиційних суспільно-кланових зв'язків, що призводив до появи маси «зайвих» людей, з іншого, неухильно вів до концентрації земельних та інших багатств у руках племінної і військової верхівки. Суспільство розвивалось у напрямку воєнної демократії, зароджувалися риси, характерні для ранньофеодальних відносин. Цей унікальний в історичному розвитку слов'янства процес був різко перерваний інвазією з північного заходу союзу германських племен, ядро яких складали готи — найбільш організовані і войовничі племена германців. Археологічним відповідником цим племенам є старожитності вельбарської культури, які займають на Україні суцільною смугою з кінця II ст. Волинь і Південне Побужжя, а з середини III ст. острівками практично всю решту території за винятком Верхнього Подністров'я.

За даними польських дослідників експансія готів на схід з Помор'я супроводжувалася, в основному, витісненням, винищеннем місцевого населення²³. Жах перед жорстокими й сильними завойовниками спонукав племена зі Східної Польщі, в тому числі слов'янські, до втечі. Саме так, очевидно, зробили венеди з Волині — носії пам'яток зубрицької культури. Їх селища, за даними археології, повністю припиняють своє існування в другій половині — кінці II ст. н. е. і повсюдно замінюються тут вельбарськими, тобто германськими селищами. У всяком разі, до цього часу ми не маємо матеріалів, які б свідчили про певний організований опір венедів готам. Як вважають етнографи, на посилення військової загрози архаїчні суспільства мо-

жуть відповідати двома способами: консолідацією або розосередженням. У першому випадку проходить згуртування етносоціальних груп, зміцнюється центральна система влади для організованого протистояння ворогу. Цей варіант, за нашими даними, не був використаний венедами Волині. У другому випадку, коли сили очевидно нерівні, особливо після військової поразки, розпаду органів громадської влади та управління соціальні організми дрібнятися і діляться на менші одиниці — аж до окремих малих сімей, здатних переходити, непомітно втекти²⁴. Венедське населення Волині, залишивши свої домівки, як свідчать археологічні матеріали, перемістилося в етнічно споріднене середовище Середнього Подніпров'я, а в основному, у Верхнє Подністров'я. Кількість пам'яток зубрицької культури зростає тут наприкінці II ст. у 2,5—3 рази.

Найпідденніші пам'ятки готів розташовані в районі м. Сокала у верхній течії Західного Бугу над Малим Поліссям. Далі на південь матеріальних слідів готів поки що не знайдено. Це може свідчити про те, що венеди, організувавшись у Подністров'ї, дали відсіч германцям. Готи змушені були відмовитися від зручного і короткого шляху в Причорномор'я і Подунав'я вздовж Дністра і повернули на схід, витіснивши слов'янські племена Південного Побужжя. Слов'яни з цього регіону, перемістилися у Подністров'я і південніші регіони. Можливо, саме з слов'янськими переселенцями з Поділля слід пов'язувати виявлені О. В. Гудковою пам'ятки так званого етулійського типу у Буджацькому степу²⁵. Вражає їх подібність до зубрицьких і піньозарубинецьких пам'яток. Судячи з усього комплексу історичних матеріалів, готи встановили контроль над венедськими і всіма іншими племенами України до кінця IV ст.,крім слов'янського угруповання у Верхньому Подністров'ї. Мало місце, мабуть, підкорення організованим військовим суспільством германців місцевого землеробського населення з метою встановлення данинних стосунків. На наш погляд, тут цілком правомірна екстраполяція відносин між скіфами та осілим населенням лісостепу, висловлена Ю. В. Готье: «Одні були властителями і збирави данину, другі були підневільні і платили данину коштовностями, натуральними продуктами, а інколи просто постачали властителям живу силу — воїнів»²⁶. Саме завдяки такій системі готам вдавалося збирати величезну кількість війська для так званих готських походів на Римську імперію. В цілому така система панування могла дещо пом'якшуватися складним переплетінням етнічних і соціальних відносин, тому рядове землеробське населення на початкових етапах могло не дуже сильно відчувати цей гніт²⁷. Але з часом, він, очевидно, ставав нестерпним. У цьому відношенні цікаво відзначити, що в археологічних пам'ятках України III—IV ст. поки що не зафіксовано змішування готських (вельбарських) і венедських матеріалів тоді, як є багато прикладів змішування гото-сарматських, гото-дакійських елементів. Очевидно, між слов'янами і германцями весь час зберігалася відчуженість, можливо навіть, ворожість, яка у другій половині IV ст. привела до відкритої війни з готами, ослабленими військовими поразками від гунів. Військо слов'ян очолив вождь Боз (Бооз) зі своєю численною старшиною. Римський історик Йордан пише, що війна йшла з перемінним успіхом. Але врешті-решт готи на чолі з Вінітарієм здобули перемогу. Щоб залякати слов'ян, готи розіп'яли Боза та 70 його старшин²⁸.

В особливо складній воєнно-політичній ситуації жили слов'яни на території Верхнього Подністров'я. Вони відчували постійний тиск не лише з боку готів, які нависали над ними з півночі і сходу, але й германських племен Повісlenня, зрушених зі своїх місць готами.

На рубежі II і III ст. н. е. групи германців зуміли прорватися на Подністров'я з Посання. Їх шлях позначений ланцюжком окремих і невеликих груп поховань, які супроводжувалися предметами зброї, від верхів'їв Західного Бугу по течії Дністра до Закарпаття і далі на південь. М. Ю. Смішко, аналізуючи цю групу пам'яток Західної України, висловив цілком обґрунтовану думку, що їх слід розглядати, як свідоцтво просування невеликих кінних загонів з Повісlenня через Подністров'я і Закарпаття в північно-східні райони Семиграддя, розташовані на кордоні з римською провінцією Дакія²⁹. Археологічні дані збігаються з повідомленням Діадора Кассія про те, що близько

170 р. н. е. на північному кордоні Дакії з'являються вандальські племена лакрінтів і хедангів³⁰. І дійсно, дослідження польськими археологами етно-культурних процесів на території Східної Польщі (Мазовії, Люблінщині, Поліссі) показали, що тут у кінці II ст. н. е. з'являються пам'ятки готів. В цей же час припиняють своє існування і могильники місцевих племен пшеворської культури. Очевидно, частина пшеворського населення, витіснена готами, пішла на південь через Подністров'я. Саме з цими подіями і слід пов'язувати пізньопшеворські поховання у Західній Україні. Цікаве географічне розташування поховань вандальських воїнів. Якщо на території північніше Львова містяться групи поховань (Добростани, Переводів, Красноград), то південніше — виключно окремі поховання. Немає сумніву, що групи поховань воїнів утворилися в результаті активних воєнних дій з місцевим слов'янським населенням на північних межах його проживання. Так само результатом сутичок із слов'янськими загонами слід вважати окремі поховання вздовж Дністра. Адже всі вони були чоловічими і здійсненими у дуже малому хронологічному діапазоні. Всі вони без винятку супроводжувалися великою кількістю зброї, яка могла належати лише привілейованим воїнам-вершникам³¹. Очевидно, простих воїнів, вбитих під час воєнних дій, спалювали на спільному вогнищі, ховали у спільній могилі без зброї. Вони перебувають поки що поза увагою археології, оскільки або не збереглися до нашого часу, або через непримітність ще не виявлені. Крім того, окремі поховання не характерні для пшеворської культури. Пшеворці ховали своїх померлих на великих цвинтарях, що існували протягом тривалого часу. Наявність окремих поховань могла бути викликана тільки винятковими обставинами. Такими в Подністров'ї могли бути військові дії, похід.

Таким чином, просування вандальських загонів через подністровські слов'янські землі супроводжувалося воєнними сутичками, наслідком яких стали численні поховання германців. Ці просування не відбилися на розвитку слов'янського суспільства регіону, його економіки, культури, не порушили його поступального розвитку.

Постійна воєнна загроза вела до політичної консолідації слов'янських общин Подністров'я. Суспільство перебувало на стадії розвитку воєнної демократії. Стрімко зростала роль військових вожаків, які концентрували навколо себе постійні військові загони (дружинників) та отримували політичну владу над окремими племенами. Можна припустити, що саме в умовах військового протистояння германцям протягом III—IV ст. в цьому регіоні формується перше серед східнослов'янського світу племінне об'єднання, яке відоме нам з писемних джерел під назвою «дулібі». Остаточне оформлення цього племінного союзу могло здійснитися наприкінці IV—V ст. — час, коли германське населення під тиском слов'ян і гунів залишає територію України. Слов'янський люд з Подністров'я повертається на свої споконвічні землі на Волині. VI—VII ст. були, очевидно, часом розквіту дулібського союзу племен. У середині VII ст. це об'єднання розпалося під ударами аварів.

Про характер зброї венедів III—IV ст. відомо дуже мало. Всі види зброї, знайдені в ареалі черняхівської культури, належать до типів, поширеніх на пам'ятках пшеворської культури пізньоримського часу у Польщі, тобто є, очевидно, германськими. Без сумніву, слов'янське населення, яке входило до складу пшеворської і черняхівської культур, було обізнане з озброєнням германських дружин і, природно, користувалося ним (рис. 5).

Проте, говорити про типові слов'янські види чи типи зброї в цей час немає підстав. Судячи за поодинокими знахідками, у відносно чистому слов'янському ареалі в межах ківської культури Лівобережного Подніпров'я і Подесення зброя цієї групи слов'ян, як і раніше, складалася зі списів і простих луків. Наявність перших засвідчена погано збереженим уламком з поселення в Ульянівці, наявність других — залишками наконечників стріл. Всі наконечники стріл належать до черешкового типу, порівняно невеликі (3—4 см), серед них є вироби з чотиригранним пером (Абідня, Ульянівка), трилопатеві (Гочево—ІІ, Каменева—ІІ) і з пласким пером листоподібної форми (Гочево—І)³². Якщо трилопатеві пов'язуються з сармато-аланськими, пізніше гунсь-

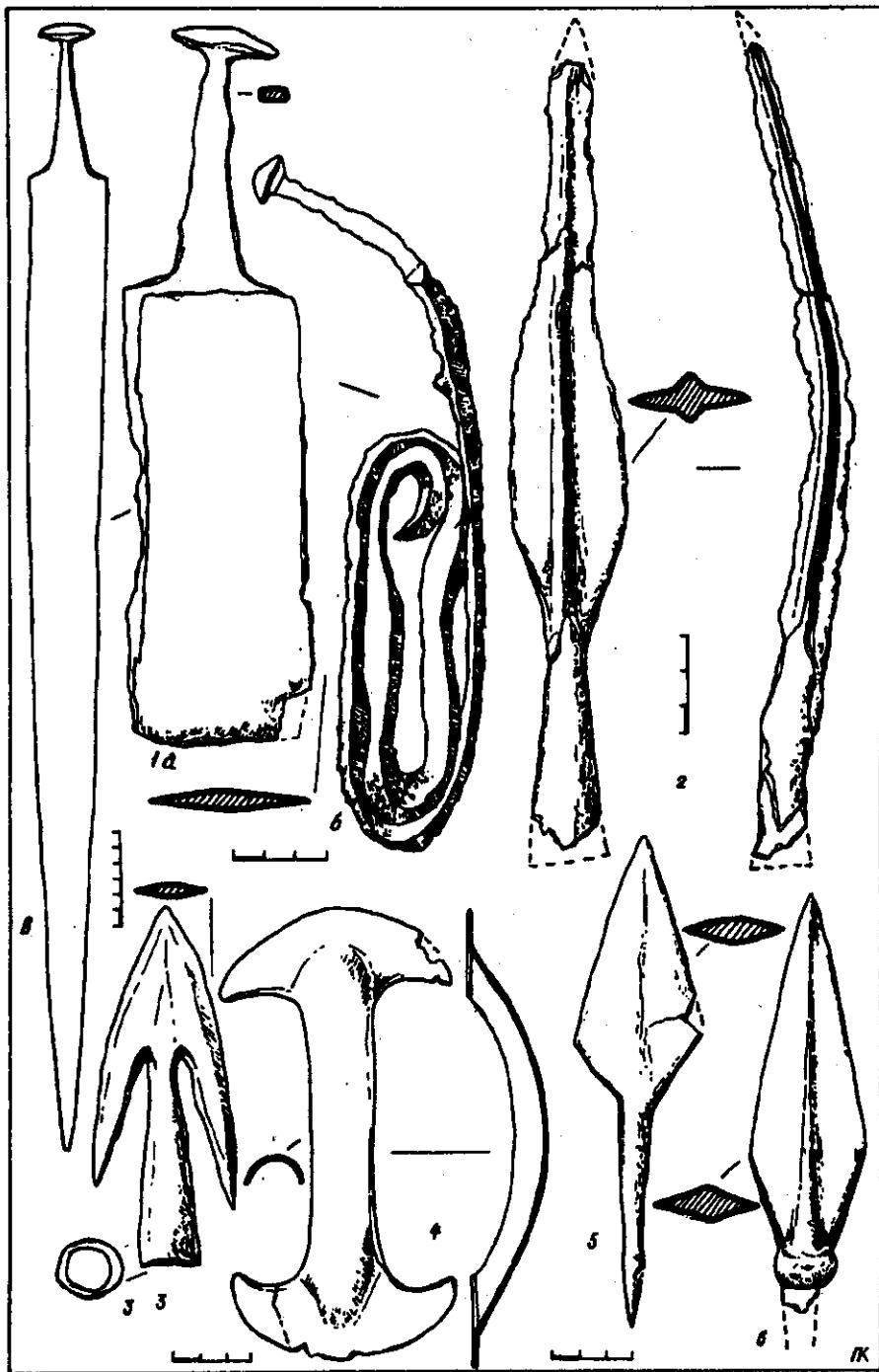

Рис. 5. Черняхівська культура. Предмети зброї: 1-4 — Оселівка; 5, 6 — Курники.

кими племенами, то чотиригранні і пласкі вироби характерні, в цілому, для племен Східної і Центральної Європи з III ст. до пізнього середньовіччя³³.

Великий інтерес становить воєнна справа у слов'ян (антів, дулібів, склавінів) у період раннього середньовіччя, коли вони, великими й малими групами перепливаючи Дунай, що визначав північно-східний кордон Римської імперії, громили великі й малі міста на Балканському півострові, наводячи жах на місцевих жителів, часто перемагаючи добре озброєні і вишколені війська імперії.

Військова активність слов'янських племен на території України цього часу пояснюється змінами у їх соціальному розвитку — переходом від первісно-общинного до класового суспільства періоду воєнної демократії, який два століття тому зупинили готи.

Цей час в історії слов'ян характеризується бурхливим ростом етнічної й культурної самосвідомості. У зв'язку з цим проходить активний процес становлення й закріплення територіальних кордонів певних політичних спільнostей, особливо на півночі і заході. Тому закономірним є виникнення в цих регіонах укріплених пунктів, де перебував військовий вождь і концентрувалися бойові дружини та ремісники, які обслуговували потреби військових. Це городища Зимно і Лежниця на Західному Бузі, Хотомель, Колочин, Хільчиці, Тушемля, розташовані вздовж північних кордонів слов'янських земель, городище у Києві.

Городища ранньосередньовічного часу будувалися у важкодоступних місцях, на мисових підвищеннях, оточених водою або болотом. Всі вони, за винятком Зимно, оточувалися системою валів і ровів. Є подібність у забудові площині городищ, зокрема на більшості з них були довгі наземні будівлі, які були одночасно опорою для стін і займали неукріплений краї платформи³⁴.

Під час розкопок городищ, зокрема Зимно, знайдено багато металевих виробів, у тому числі зброя, частини спорядження вершника, бронзові та срібні прикраси, знаряддя праці, побутові речі. Звертає увагу відсутність землеробських знарядь. Виходячи з характеру знахідок, дослідники припускають, що городища слов'ян ранньосередньовічного часу були адміністративними центрами окремих племен³⁵ або общин³⁶. Городище Зимно належало, найвірогідніше, дулібському племінному союзу, захищаючи його північні і західні рубежі. Окремо стоїть пам'ятка в Колочині, яка, на думку Е. О. Симоновича, була городищем-сховищем³⁷.

Більшість городищ на території України припинила своє існування у VII ст. Причину цього треба, мабуть, шукати у подіях, пов'язаних з боротьбою слов'ян проти кочових племен аварів, яка завершилася підкоренням перших³⁸. Ця трагічна для слов'ян сторінка історії знайшла своє відтворення у літописі: «Си же обры, воеваша на словыни и примучаша дульбы, сущая славыни и насилье творяху женам дульбским»³⁹. Природно, що в першу чергу авари знищували укріплени пункти слов'ян. Так були здобуті і спалені Зимнівське та Хотомельське городища. В шарі попелу із Зимно були деформований посуд, обвуглений дерево, зерна, людські кістки. На схилі пагорба, нижче оборонних будівель, виявлено скелет людини, очевидно, захисника городища. Нападниками були, без сумніву, авари, про що свідчать знахідки характерних для цього народу трилопатевих наконечників стріл і деяких металевих прикрас.

Влада аварського каганату над слов'янами була знята у середині VII ст., в результаті ряду поразок від візантійців, чехів, слов'ян і, нарешті, після битви 635—641 р. з болгарським союзом племен, очолюваним князем Курбатом⁴⁰.

Судячи з археологічних даних, а також писемних джерел, найпоширенішим видом зброй у східних слов'ян свого часу були спис і дротики⁴¹ (рис. 6). Іоан Ефеський пише, що слов'яни були (колись) людьми простими, які і не сміли показуватися з лісів та степів і не знали, що таке зброя, за винятком двох-трьох дротиків⁴², а з часом навчилися вести війну краще, ніж римляни. Прокопій Кесарійський говорить про мечі, щити і луки антів та слов'ян⁴³. Це цілком закономірно, оскільки розширення економічних зв'язків між європейськими племенами, зникнення родової замкненості, постійні далекі походи бойових дружин сприяли обміну, запозиченню певних зразків тих чи інших речей, в тому числі і зброй, на широких територіях. Б. О. Рибаков говорить про специфічну «дружинну культуру» стосовно цього часу⁴⁴.

На жаль, археологічні джерела бідні на предмети озброєння. Нам поки що невідомо жодного екземпляра меча чи щита, хоча ними широко користувалися слов'янські воїни. Завдяки знахідкам на городищі Зимно, дослідженням В. В. Ауліком, ми маємо деяку кількість наконечників списів, дротиків, стріл⁴⁵ (рис. 6).

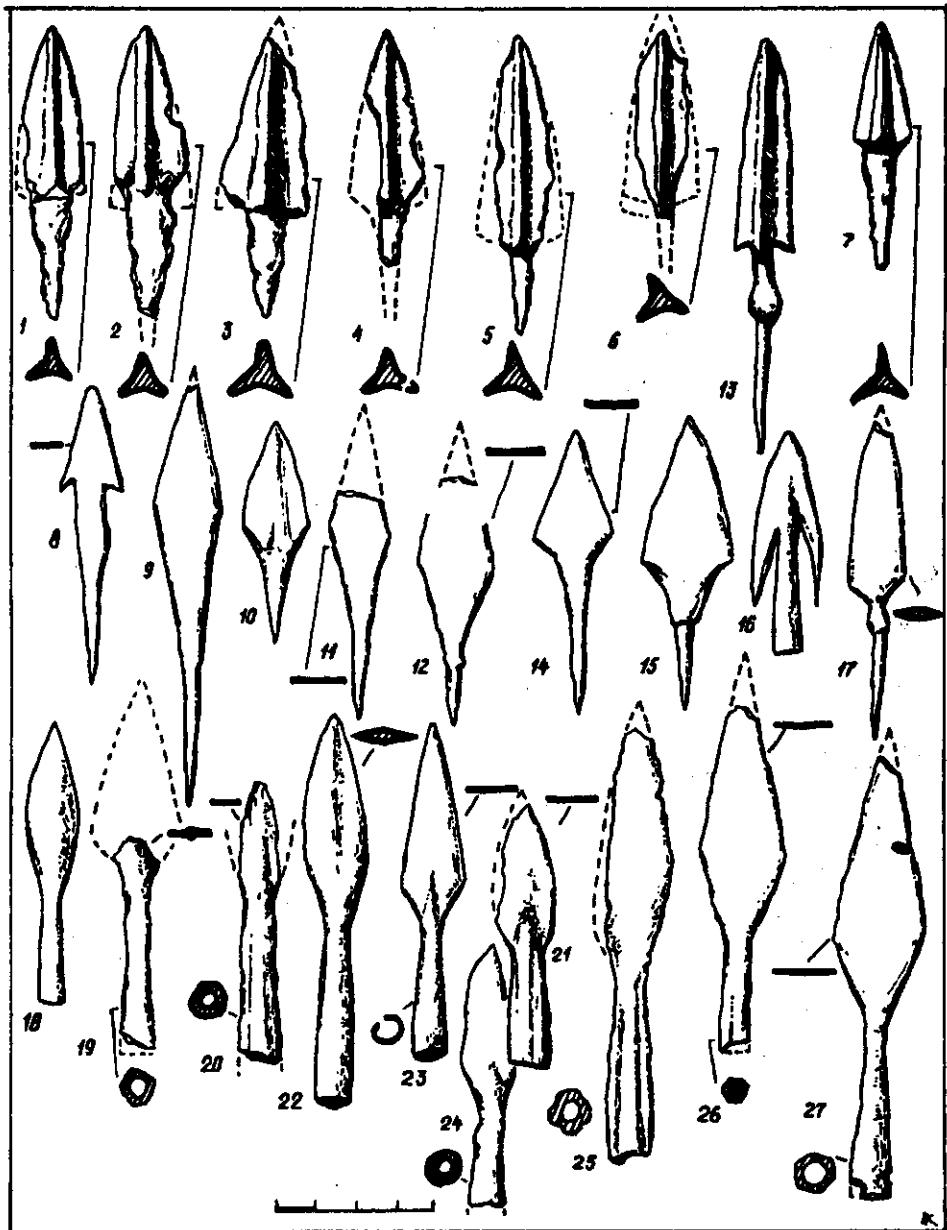

Рис. 6. Наконечники дротиків і стріл з ранньосередньовічного слов'янського городища Зимно.

Як ми вже зазначали, з ранньозалізного часу, а можливо, й дещо раніше, слов'яни почали користуватися складеним луком⁴⁶. В археологічних джерелах про його наявність свідчать, на жаль, лише наконечники стріл. Цих виробів дещо більше, ніж наконечників списів, вони виявлені у поодиноких екземплярах на більшості слов'янських поселень України V—VII ст. Винятком є лише городище Зимно, де їх знайдено понад 36.

Як і в раніші часи, наконечники стріл представлені двома видами: черешковими і втулчастими. Перші, як вже згадувалося, є типово східноєвропейськими, другі — характерні для західноєвропейських народів. На Україні втулчасті наконечники стріл зустрічаються переважно в західних областях⁴⁷. Так, на городищі Зимно вони становлять 32%.

За формою пера черешкові наконечники діляться на кілька типів: трилопатеві (аварські), листоподібні з трикутним та пласким двокрилим пером. Довжина наконечників від 5 до 11 см.

Поодинокими екземплярами представлені наконечники з кинджалоподібним довжиною 10,3 см, і поперечно зрізаним злегка заокругленим довжиною 5,5 см перами із Зимно⁴⁸.

Втулчасті наконечники стріл також діляться за формою пера на три типи: двокрилі, ромбоподібні та листоподібні, довжиною від 6 до 13 см. Всі вони поширені серед слов'янських племен Східної і Центральної Європи VI—X ст.⁴⁹.

Відомо близько двох десятків наконечників списів з ареалів ранньосередньовічних слов'янських культур — празької, пеньківської, колочинської. 17 з них виявлено у Зимно. Представлені, в основному, двома типами. Найчисленнішими є вироби з вузькою втулкою і витягнутим листоподібним пером, посередині якого виділяється ребро. Довжина наконечників від 25 до 30 см. Характерні для слов'ян Східної Європи VI—VIII ст.⁵⁰.

Інший тип становлять наконечники списів довжиною до 25 см з масивною конічною втулкою і вузьким, загостреним з обох боків кинджалоподібним пером, лінзоподібним у перетині. Дослідники вважають, що вони належать кочовим племенам, оскільки зустрічаються переважно в аварських могильниках⁵¹.

Наконечники дротиків представлені трьома екземплярами з городища Зимно. Від наконечників списів вони відрізняються дещо меншими розмірами (до 15 см), видовженою втулкою. Втулка округла, перо листоподібне, з ледве виділеним ребром.

На городищі Зимно знайдено також зброю рукопашного бою. Це залізний чекан, довжиною 9,5 см⁵². Він має невеликий обух і довге вузьке лезо. На цьому ж городищі виявлено кілька бойових сокир. Всі вони належать до так званого широколезо-лопатевого типу⁵³. Аналогії чекану не знайдено. Сокири згаданого типу були у вжитку на східнослов'янських землях вже в першій половині I тис. н. е.⁵⁴.

Ми не маємо можливості відтворити тактику ведення бою у слов'ян-венедів. Можна лише навести дані Таціта про те, що венеди «заради грабунку рискають лісами і горами, які лише існують між певкінами і фенами...», вони «носять щити і просуваються пішки, причому з великою швидкістю...»⁵⁵. Звідси випливає, що головну силу у воєнних сутичках венедів складали піші загони, озброєні щитами і, як свідчать археологічні дані, списами. Очевидно, основним тактичним прийомом була раптовість, швидкість пересувань. Якоїсь усталеної тактики найімовірніше не існувало, кожен загін діяв залежно від уміння і винахідливості ватажка. «Війна, організація війни» в цей час ще не стали для слов'ян необхідністю.

В дулібо-антський період, коли слов'янські племена вийшли у своєму розвитку на ступінь воєнної демократії і, об'єднуючись в могутні союзи, вели тривалі жорстокі війни, у них з'явилися і відповідні тактичні навички.

Основним елементом військової організації слов'ян в ранньосередньовічний час була дружина, до якої міг вступити будь-який чоловік, здатний владіти зброяєю. Слов'янські дружины, за виразом Маврікія, славилися «непереможною мужністю» і «незліченною кількістю». Склад дружины не був постійним. Очевидно, вона набиралася одним з воєначальників для конкретного походу і розпадалася після його завершення. Структурний склад її визначався, судячи з етнографічних матеріалів, родинними, родовими або племінними зв'язками.

Прокопій Кесарійський пише, що слов'яни ідуть на ворогів «зі щитами і дротиками в руках. Панцирів вони ніколи не надівають, деякі не носять навіть сорочок, а тільки одні штани...» Письменник звертає увагу на те, що слов'янські дружини (анти) краще за інших вміли битися в гірських і важкодоступних місцях, вони мають звичку і вміють майстерно ховатися навіть за маленьким каменем або першим-ліпшим кущем і ловити ворогів⁵⁶. Досить детально описує способи ведення війни слов'янами Маврікій у роботі «Стратегікон»: «Битися зі своїми ворогами вони люблять в місцях, що поросли густим лісом, в тіснинах, на крутизнах, з вигодою для себе користуються (засідками) раптовими атаками, хитростю, і вдень і вночі вигадуючи багато різ-

номанітних способів. Досвідчені вони також у переправі через річки, переважаючи в цьому відношенні всіх людей. Мужньо витримують вони перебування у воді, так що часто деякі з числа тих, що залишаються вдома, якщо на них раптово напали, занурюються у воду. При цьому вони тримають у роті спеціально виготовлену, велику видовбану зсередини тростину, яка доходить до поверхні води, а самі (вони), лежачи навзнак на дні (ріки), дихають з її допомогою, і це вони здатні робити протягом багатьох годин так, що зовні зовсім неможливо згадатися про їх присутність...»⁵⁷.

Слов'яни з однаковим успіхом воювали з пішою армією імперії і з кіннотою, навчилися здобувати неприступні фортеці, застосовуючи різноманітні воєнні хитрощі. Ось як Прокопій Кесарійський описує здобуття слов'янами однієї з фортець на фракійському узбережжі (фортеця Топер): «Більша частина воїнів (слов'ян) заховалася перед укріпленням у важкодоступних місцях, а невелика група з'явилася біля воріт... турбуючи римлян, що стояли на стінах. Римські воїни, що входили до складу гарнізону фортеці, вирішивши, що ворогів не більше, ніж вони бачать, взялися за зброю і вийшли проти них. Варвари почали відступати, роблячи вигляд, що налякані нападаючими... потім кинулися тікати. Римляни ж, захоплені переслідуванням, опинилися далеко попереду укріплень. Тоді піднялися ті, що знаходилися в засідці і, опинившись у тилу переслідуючих, відрізали їм можливість повернутися назад у місто. І ті, що робили вигляд, ніби відступають, повернулися обличчям до римлян, поставивши їх між двома вогнями. Варвари всіх знишили і тоді кинулися на стіни... і, пустивши на них хмару стріл, примусили оборонців залишити стіни, а потім, приставивши до укріплень драбини, силою оволоділи містом...»⁵⁸.

Далі Прокопій Кесарійський зауважує, що «не маючи над собою голови і ворогуючи один з одним, вони (слов'яни) не признають військового строю, не здатні битися в правильній битві, з'являються на відкритих і рівних місцях. Якщо ж так станеться, що вони відважилися вступити у бій, то вони під час його з криком повільно просуваються всі разом, і, якщо противник не витримає їх крику і захитається, то вони сильно наступають, а якщо навпаки — починають тікати... Маючи велику допомогу в лісах, вони прямають до них, оскільки серед тіснин вони вміють чудово битися. Часто здобич вони кидають (нібито) під впливом замішання і біжать до лісу, а тоді, коли наступаючі кидаються на здобич, вони з легкістю повертаються і завдають ворогу шкоду. Все це вони майстри робити різноманітними вигадками і способами з метою заманити ворога»⁵⁹.

Слов'янське військо у разі необхідності вміло добре захищатися. Один із способів захисту з допомогою бойового «табора» описує Феофілакт Сімокатта у своїй «Історії...»: «Так, як... сутичка була неминуча, то вони (слов'яни), зібралиши вози, влаштували з них нібито укріплення табору і в середину цього табору помістили жінок та дітей. Коли римляни наблизилися..., вони не посміли вступити з ними у рукопашний бій, бо боялись списів, які кидали варвари в їхніх коней з висоти цього укріплення»⁶⁰. Як не згадати у цьому зв'язку знамениті аналогічні похідні укріплення запорозьких козаків — далеских нащадків дулібів і антів.

Слов'яни цілком усвідомлювали свою військову силу в Європі, бо тільки за таких обставин могло народитися послання слов'янських старійшин аварам у відповідь на їх вимогу підкоритися (дійшла до нас з «Історії...» Менандр): «Чи народилася на світі і зігрівается променями сонця та людина, яка б підкорила собі силу нашу. Не інші нашою землею, а ми чужою володіти звикли і в цьому переконані, поки буде на світі війна і мечі»⁶¹.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що давні слов'яни в додержавний період, судячи з археологічних і писемних джерел, не виділялися своєю військовою справою. Вони, принаймні до ранньосередньовічного часу, не створили особливого виду зброї, не відзначалися серед варварських племен Європи тактикою чи стратегією воєнних дій. Це природно. Слов'янський етнос сформувався як один з найяскравіших і самобутніх землеробських етносів європейського континенту. Споконвічним і головним заняттям слов'янського народу були обробіток землі і тваринництво. Родючі чорноземи України повністю

забезпечували прожиток і відтворення людей. Тому основною метою військової справи слов'янських племен в період первіснообщинних відносин була охорона родових і племінних кордонів. Рухатися з місця їх примушували лише виняткові обставини — загроза повного знищення. Такі обставини виникли у другій половині I ст. н. е. у Середньому Подніпров'ї і наприкінці II ст.— на Волині, коли над слов'янами нависла загроза — в першому випадку від сарматів, у другому — від готів.

Експансія антів і склавінів на північний схід та південний захід у VI—VII ст. пояснюється збігом двох важливих обставин — початком для всього слов'янського суспільства періоду воєнної демократії й демографічним вибухом, який стався у V ст. н. е. у спокійний післяготський час на території між Подністров'ям і Подесенням.

Військова справа слов'ян цього часу стала помітною настільки, що її спеціально вивчали римські історики. Опис воєнних дій слов'ян, тактика ведення ними бою подається у вигляді рекомендацій римському війську для успішної боротьби з небезпечним ворогом.

Примітки

- 1 Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.— С. 80.
- 2 Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 28—78.
- 3 Тацит К. О происхождении германцев и местоположении Германии.— М., 1970.— Т. 1.— С. 372.
- 4 Мачинский Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I—IV вв. н. э. // АС.— 1976.— Вып. 17.— С. 82—101.
- 5 Козак Д. Н. Этнокультурная история Волини I ст. до н. е.— IV ст. н. е.— К., 1981.— С. 34—45.
- 6 Козак Д. Н. Особливости культурогенезу на территории північно-західної України в першій пол. I тис. н. е. // Археологія.— 1990.— № 4.— С. 43—56.
- 7 Симоненко А. В., Лобай Б. И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э.— К., 1991.— С. 78—90.
- 8 Бидзила В. И., Недопако Д. П., Паньков С. В. О черной металлургии рубежа нашей эры // Исследования естественных наук в археологии.— К., 1991.— С. 3—12.
- 9 Тацит К. Указ. соч.— С. 356.
- 10 Там же.— С. 372.
- 11 Козак Д. Н., Орлов Р. С. Обкладка ножен меча из погребения № 3 в с. Гринев // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.— К., 1982.— С. 104.
- 12 Там же.— С. 104—115.
- 13 Братченко С. Н. Лук і стріли доби енеоліту-бронзи півдня Східної Європи // Археологія.— 1969.— Вип. 4.— С. 70—82; Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— М., 1967.— С. 69—72.
- 14 Максимов Е. В. Среднее Поднепровье...— С. 78—80.
- 15 Kostrzewski J. Die osrgermanische kultur der spätlatenzeit.— Mannus Bibliotek.— Leipzig — Wurzburg. nr. 18.— 1919.— S. 84—139; Mavciniak J. Cmentarzysko ciałopalne z okresu poznałotnickiego w Wilanowie koło Warszawy // MS.— 1957.— T. 11.— 174 s; Dabrowska T. Wschodnia granica kultury przeworskiej w poznym okresie latenskim i wczesnym okresie vzymskim // MSW.— 1973.— T. 11.— S. 127—255.
- 16 Kostrzewski J. Op. cit.— S. 85; Dabrowska T. Op. cit.— sob. IV, 1.
- 17 Dabrowski K., Kolendo J. Z banan nad mieczami rzymskimi w Europie środkowej i północnej // AP.— 1967.— T. XII.— 2.— S. 383—428.
- 18 Кропоткин В. В. Пшеворское погребение I в. н. э. из с. Звенигород Львовской области // КСИА.— 1974.— Вып. 140.— С. 18.
- 19 Козак Д. Н., Орлов Р. С. Указ. соч.— С. 105—115.
- 20 Flipp J. Keltove ve stredni Europe.— Praha, 1956.— 192 s.
- 21 Ibid.— S. 145.
- 22 Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981; Терпиловский Р. В. Ранние славяне в Подесенье.— К., 1984.
- 23 Godłowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w meodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim.— Ossolegium, 1985.— 213 s.

- ²⁴ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития.— К., 1983.
- ²⁵ Гудкова А. В. О классификации памятников III—IV вв. в Днестро-Дунайской степи // Археологические памятники степей Приднестровья и Поднавья.— К., 1989.— С. 34—45.
- ²⁶ Готье Ю. В. Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до образования первого русского государства.— Л., 1925.
- ²⁷ Павленко Ю. В. Указ. соч.— С. 226.
- ²⁸ Йордан. О происхождении и деяниях гетов.— М., 1968.
- ²⁹ Smiszko M. Kultury dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego.— 1932.— S. 110.
- ³⁰ Смішко М. Ю. Племена пшеворской культуры // Населення Прикарпаття та Волині в період розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час.— К., 1976.— С. 37.
- ³¹ Kietlinska A. Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej.— MS.— 1963.— S. 143—254.
- ³² Терпиловский Р. В. Ранние славяне...— С. 27.
- ³³ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие: лук, стрелы, самострел VIII—XIV вв. // САИ.— 1966.— Вып. Е—1—36.— С. 63.
- ³⁴ Ауліх В. В. Зимнівське городище.— К., 1972.— С. 110.
- ³⁵ Там же.— С. 120.
- ³⁶ Тимошук Б. А. Социальная сущность городища Зимно // Раннеславянский мир.— М., 1990.— С. 151—154.
- ³⁷ Сымонович Э. А. Городище Колочин на Гомельщине // МИА.— 1963.— Вып. 108.
- ³⁸ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром та Прип'яттю.— К., 1972.
- ³⁹ Повесть временных лет.— М.— Л., 1950.— Ч. 1.— С. 14.
- ⁴⁰ Нідерле Л. Славянские древности.— М., 1956.— С. 143.
- ⁴¹ Довженок В. Й. Військова справа в Київській Русі.— К., 1950.— С. 26; Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 252.
- ⁴² Мишулин А. В. Указ. соч.— С. 252.
- ⁴³ Там же.— С. 234.
- ⁴⁴ Рыбаков Б. А. Древние русы // СА.— 1963.— Т. XVII.— С. 63.
- ⁴⁵ Ауліх В. В. Вказ. праця.— С. 48, 53.
- ⁴⁶ Братченко С. Н. Вказ. праця; Мельниковская О. Н. Указ. соч.
- ⁴⁷ Медведев А. Ф. Указ. соч.— С. 7—10.
- ⁴⁸ Ауліх В. В. Вказ. праця.— С. 55.
- ⁴⁹ Там же.— С. 53; Сымонович Э. А. Указ. соч.— С. 132.
- ⁵⁰ Ауліх В. В. Вказ. праця.— С. 49; Русанова И. П. Славянские древности между Днепром и Западным Бугом // САИ.— 1973.— Вып. Е-1-25.— Табл. 31; Березовец Д. Т. Поселение уличей на Тясямине // МИА.— 1963.— Вып. 108.— Рис. 13—14.
- ⁵¹ Ауліх В. В. Вказ. праця.— С. 49.
- ⁵² Там же.— С. 50.
- ⁵³ Там же.— Табл. VIII, 25.
- ⁵⁴ Левашова В. П. Сельское хозяйство. Очерки из истории русской деревни // Труды ТИМ.— 1856.— Вып. 32.— С. 42—43.
- ⁵⁵ Тацит К. Указ. соч.— С. 362.
- ⁵⁶ Мишулин А. В. Указ. соч.— С. 234—236.
- ⁵⁷ Там же.— С. 238.
- ⁵⁸ Там же.— С. 234—246.
- ⁵⁹ Там же.— С. 254.
- ⁶⁰ Там же.— С. 265.
- ⁶¹ Там же.— С. 258.

Д. Н. Козак

О ВОЕННОМ ДЕЛЕ ДРЕВНИХ СЛАВЯН

В статье освещается один из элементов социальной истории древнеславянского общества — военное дело. Собраны и проанализированы все известные городища славян, вещевые находки, начиная от зарубинецкой и до пражской культур, письменные источники, связанные в той или иной мере с военной деятельностью. Проведенная работа, а также анализ экономического развития и социальной структуры древнеславянского общества позволяет говорить, что военное дело как социальный феномен появляется в славянском обществе лишь с вступлением в стадию военной демократии (V—VI вв.). Именно в этот период возникают такие явления, свойственные военному делу, как тактика и стратегия.

В более раннее время, когда древнеславянские племена жили родовыми коллективами в условиях низкой продуктивности хозяйства и при отсутствии социальной дифференциации, военное дело имело, очевидно, спонтанный, невыразительный характер. Не существовало профессиональных военачальников и воинов. Славянские племена консолидировались, создавая условия для защиты лишь при военной угрозе.

D. N. Kozak

CONCERNING THE MILITARY OF EARLY SLAVS

The paper elucidates one of the elements of the social history of the Early Slavs society — the military art. As well as all known hillforts and artefacts since Zarubinetskaya culture until Prazhskaya one, the written sources concerning the military activity in any case are collected and analysed. This work and the analysis of the economic development and social structure of the Early Slavs society permit to consider that the military art as a social phenomenon appears in the Slavs society only after its coming to the military democracy stage. (5th—6th cent.). Just during this period such phenomena peculiar to the military art as a tactics and strategy have appeared.

At the earlier time when the Early Slav tribes lived by tribal system under the conditions of poor productivity of economy and lack of the social differentiation, the military art probably had the spontaneous inexpressive character. There were no professional commanders and warriors. The Slav tribes consolidated only under the menace of war for creation the conditions for the defence.

Одержано 22.01.93

ЕТНІЧНА НАЛЕЖНІСТЬ ЯМНИХ ПОХОВАНЬ ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

О. Б. Бубенок

Стаття присвячена проблемі етнічної належності ямних поховань, виявлених серед катакомб Верхньосалтівського могильника. В науці набула поширення думка, згідно якої грунтові поховання на території катакомбних могильників салтівської культури були залишені болгарами. Проте аналіз ямних поховань Верхнього Салтова свідчить, що вони належали лише дітям та підліткам і були аланськими.

Особливий інтерес для вивчення етнічних та соціальних процесів, які мали місце в середовищі аланської етнокультурної спільноті в період раннього середньовіччя, становить аналіз грунтових ямних поховань, вперше виявлених

© О. Б. БУБЕНОК, 1993

«АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1993 р.

на території катакомбного могильника у Верхньому Салтові. Нині ніхто не має сумніву в тому, що поховання в катакомбних склепах Верхньосалтівського могильника залишенні аланами, які переселилися або були переселені сюди з Північного Кавказу. Однак проблема етнічної інтерпретації ямних поховань цього могильника донині є спірною.

Ще на початку минулого століття перші дослідники Верхнього Салтова В. О. Бабенко та О. М. Покровський вказали на наявність на катакомбному могильнику грунтових ямних поховань¹. Могильні ями мали прямокутну форму і невеликі розміри. Іноді вздовж однієї з довгих стін ями було вирито підбій. Померлі знаходились у могильній ямі у витягнутому положенні на спині. Дуже часто їх супроводжував інвентар. У 1946 р. С. А. Семенов-Зусер виявив серед катакомб Верхнього Салтова грунтове поховання, яке помилково назвав катакомбою². Починаючи з 1984 р., В. Г. Бородуліним було досліджено кілька ділянок на великому Верхньосалтівському могильнику. До цього розкопки провадились на Старосалтівському катакомбному могильнику, виявленому неподалік від Верхнього Салтова. У результаті вдалось виявити серед катакомб у Старому Салтові одне грунтове поховання, а у Верхньому Салтові — 21³.

Слід зазначити, що наявність ямних поховань характерна не тільки для Верхнього Салтова. Подібний тип поховань було виявлено й на інших могильниках у зоні поширення лісостепового варіанту салтово-маяцької культури. Дмитріївський⁴, Маяцький⁵, Юнатівський⁶ та Нижньолубянський⁷ могильники також характеризуються наявністю серед катакомб грунтових ямних поховань. Дослідники Верхнього Салтова намагались пояснити відмінність у поховальному обряді цього могильника. Висувались різні версії. Однією з них є спроба вивести відмінність у влаштуванні поховальних споруд з майнової диференціації салтівського суспільства. Виходячи з цього, до найбідніших слід було б відносити ямні поховання⁸. Проте за період досліджень могильника в ямних похованнях були знайдені дві срібні монети, сережки та прикраси з коштовних металів, різноманітні намиста, браслети, персні тощо.

Найпоширенішим виявилось припущення про полієтнічність населення, яке залишило Верхньосалтівський могильник. Першовідкривач могильника В. О. Бабенко вважав, що ямні поховання є пізнішими, ніж катакомби. Він пов'язував їх зі слов'янами, які втіснили з цих місць хозарів⁹. Припущення про слов'янську належність ямних поховань підтримав С. А. Семенов-Зусер. У заповненні виявленого ним ямного поховання були знайдені два фрагменти салтівських ліпних кухонних горщиків з лінійним орнаментом, який чимось нагадував прикраси на давньоруських посудинах. Це дало підставу С. А. Семенову-Зусеру вважати дане поховання слов'янським¹⁰. Деякі дослідники пов'язують ямні поховання Верхнього Салтова з міграціями окремих груп населення, яке залишило Покровський та Зливкінський грунтові могильники. М. Я. Мерперт, аналізуючи речовий комплекс з грунтового поховання, виявленого С. А. Семеновим-Зусером, де було знайдено дірхем аль-Махді, викарбуваний у 778 р., довів, що ямні поховання належать до того ж часу що й катакомби. Існування ямних поховань у Верхньому Салтові він пояснював проникненням у середовище салтівців незначних груп із сусіднього району. Під цим М. Я. Мерперт розумів «східносарматський» елемент¹¹. І. І. Ляпушкін висловив припущення, що грунтові поховання на вказаних могильниках могли належати лише болгарам¹². Це дало пізніше підставу М. Я. Мерперту вважати ямні поховання Верхнього Салтова болгарськими¹³. Д. Т. Березовець, який наприкінці 50-х — початку 60-х років досліджував Верхньосалтівський комплекс, також висловився на підтримку версії про полієтнічність мешканців Верхнього Салтова. В іноетнічному елементі він вбачав болгар, які проникали до Верхнього Салтова з протилежного берега Сіверського Дінця¹⁴. Так на тривалий час утвердилаася версія про болгарську належність ямних поховань на катакомбних могильниках салтово-маяцької культури.

Однак Г. С. Афанасьев, причому небезпідставно, висунув аргументи, які спростовують припущення про етнічну строкатість мешканців Верхнього Салтова. Він вказав на традицію існування різnotипних поховальних споруд на аланських могильниках Кавказу. Деякі з цих могильників, на яких серед

ката콤б були зафіковані ямні поховання, належать до перших століть нашої ери¹⁵. Це свідчить про те, що ямні поховання існували за кілька століть до того часу, коли в степах Східної Європи з'явилися перші болгарські переселенці. Пояснення цього факту необхідно пов'язати з ідеологією аланів та соціальними процесами, що мали місце в аланському суспільстві.

Аналіз ямних поховань, виявлених у Верхньому Салтові, показує, що їх не можна пов'язувати з болгарами. Першим аргументом на підтвердження цього є дані, одержані Д. Т. Березовцем при розкопках болгарського грунтового могильника, розташованого неподалік Верхнього Салтова, на протилежному від нього лівому березі Сіверського Дінця, поблизу с. Нетайлівка. Обряд поховання на цьому болгарському могильнику інший, ніж у грунтових ямах Верхнього Салтова. Ями тут глибокі (2,2—2,4, а іноді й 3 м), вузькі та довгі (у середньому 0,9×2,2 м). Зрідка зустрічаються кістки людини, розташовані в анатомічному порядку. Іноді поруч з людиною ховали коня. Інвентар з цього могильника не відповідає знахідкам з ямних поховань на ката콤бному могильнику¹⁶.

Іншою характерною особливістю Верхнього Салтова є наявність у могильних ямах виключно дитячих поховань. Антропологічні дослідження решток кісток з ямних поховань Верхнього Салтова свідчать, що ці поховання належали лише дітям. Ознака того, що діти і дорослі належали до різних антропологічних типів, немає¹⁷.

У Верхньому Салтові, як і на Дмитріївському ката콤бному могильнику, дитячі поховання виявлені не тільки в грунтових ямах, а й у дромосі або в самій ката콤бі (дуже часто з дорослими). Поховання в дромосі — це підбої, споруджені в одній з його бічних стінок, або ями, викопані на дні дромосу, перед входом до поховальної камери. У самій ката콤бі дитячі поховання частіше зустрічаються разом з жіночими і рідше — з чоловічими. У результаті аналізу дитячих поховань в грунтових ямах Верхньосалтівських катакомбних могильників № 1 та № 3, Старосалтівського ката콤бного могильника, а також поховань у дромосах Верхньосалтівських могильників № 1 та № 2 були одержані такі дані. Майже всі з 30 дитячих поховань в ямах та дромосах ката콤б, виявлених з 1901 р., є одиночними (за винятком могильної № 1 ями на Верхньосалтівському могильнику, де було виявлено парне дитяче поховання)¹⁸. Переважає витягнуте положення померлих на спині, 60% з них мають північно-західну орієнтацію (в деяких випадках з незначними відхиленнями) (табл.). У більш ніж 70% поховань знайдені бубонці, сережки, бронзові браслети. В могильних ямах був глиняний посуд. Іноді зустрічаються амулети, бронзові дзеркала, срібні монети та інші речі. Антропологічні знахідки виявлені при розкопках дитячих поховань в катакомбних склепах Верхнього Салтова та біля сусіднього с. Рубіжне (рис. 1, I-6). Те ж витягнуте положення померлого на спині, та ж північно-західна орієнтація, характерна для 80% дитячих поховань у катакомбах. З інвентаря найчастіше зустрічаються бронзові браслети, бубонці, намиста. Дитячі поховання в катакомбах мають риси, притаманні похованням у грунтових ямах.

В одному з грунтових поховань, як зазначалось вище, було знайдено арабський дірхем, датований 778 р. А в іншій дитячій могилі виявлено срібну монету, викарбувану намісником Табаристану Омаром у 129 р. табаристанської ери, що відповідає 780 р. н. е.¹⁹. Ці монети мали отвори, які свідчать, що вони деякий час використовувались як прикраси. Ділянки могильника, де були знайдені ямні поховання, датуються VIII—IX ст., а ті, де були досліджені дитячі поховання в сімейних склепах-катакомбах, належать до IX — початку X ст.²⁰. У даному випадку можлива зміна поховального обряду з часом. Проте ще належить встановити, чому алани іноді ховали дітей окремо від дорослих.

Ми можемо тільки припустити: раніше, ніж поховання дітей в катакомбах разом з дорослими, з'явились окремі дитячі могили. Характерно, що на могильниках у Верхньому Салтові іноді зустрічаються окремі катакомби виключно з дитячими похованнями. Вони належали як одному, так і декільком померлим. Проміжне становище між окремими дитячими могилами та дитячими похованнями у сімейному склепі посідають поховання у дромосі. Мож-

ливо, що зміни у дитячому похованальному обряді відображають внутрішні процеси в аланському суспільстві.

Таблиця

Рік	№ пох. спор.	ям.	підб.	дром.	кол.	од.	пар.	вік.	поза віс снб	ор.	інв.	мог. №
1905	16	x					x	дит.		ПдС	1	
	20	x				x		дит.		ПнЗ	-	
	21	x		x		x		дит.	x		2	
	39		x			x		дит.	x	ПнЗ	1	
1906	11	x				x		дит.			-	
	12	x				x		дит.			-	
1911	32	x				x		дит.			-	
1946	5	x				x		дит.		x	-	
1984	6		x	x		x		3-4	x	ПнЗ	-	
1985	1	x				x		3-4	x	ПнЗ	x	-
	2	x				x		дит.	x	ПнЗ	x	-
1986	3		x			x		4-5	x	ПнЗ	-	
	4		x					12-15	x	ПнЗ	-	
	5	x				x		2-4	x	ПнЗ	-	
	6	x				x		5-6	x	ПнЗ	-	
	7		x			x		1-3	x	3	x	-
	8	x				x		дит.	x		-	
9	9	x				x		1-2	x	ПнЗ	-	
	10	x				x		підл.	x	ПнЗ	x	-
1987	11		x			x		11-13	x	ПнЗ	x	-
	12	x				x		підл.		3	x	-
	13	x				x		дит.	x	ПдЗ	x	-
1988	14		x			x		2-3	x	ПдС	x	-
	15	x		x		x		дит.	x	3	-	
	16	x				x		дит.	x	ПдЗ	x	-
	17	x				x		підл.	x	3	x	-
1989	1	x			x	x		підл.	x	ПдЗ	x	3
	2	x				x		підл.	x	3	-	
	3	x				x		підл.		3	x	-
	4	x				K					-	
Всього:	30	20	10	3	1	28	1	29	22	1	16	-

Скорочення: № пох. спор. — № похованальної споруди; ям. — ямне поховання; підб. — поховання у підбобі; дром. — поховання у дромосі катаkomбі; кол. — поховання у колоді; од. — одиночне поховання; пар. — парне поховання; віс — витягнуто на спині; снб — скорочено на боці; ор. — орієнтація; інв. — наявність інвентаря; дит. — дитина; підл. — підрітник; Пн — Північ; Пд — Південь; С — Схід; З — Захід; К — кенотаф; мог. — могильник.

Як зазначалось раніше, наявність ґрунтових дитячих могил була характерна й для інших катакомбних могильників лісостепового Подоння. Слід зазначити, що ямні поховання Маяцького та Ютанівського могильників є аналогічними Верхньосалтівському. Вони представлені дитячими похованнями у прямокутних ямах. На Маяцькому могильнику є й підбійні поховання. Дітей тут ховали не тільки в ґрунтових ямах, а й в окремих невеликих катакомбах²¹. На Дмитріївському та Нижньолубянському катакомбних могильниках ямні та підбійні поховання належали в основному дорослим. За період досліджень Дмитріївського могильника було виявлено дев'ять ямних та три по-

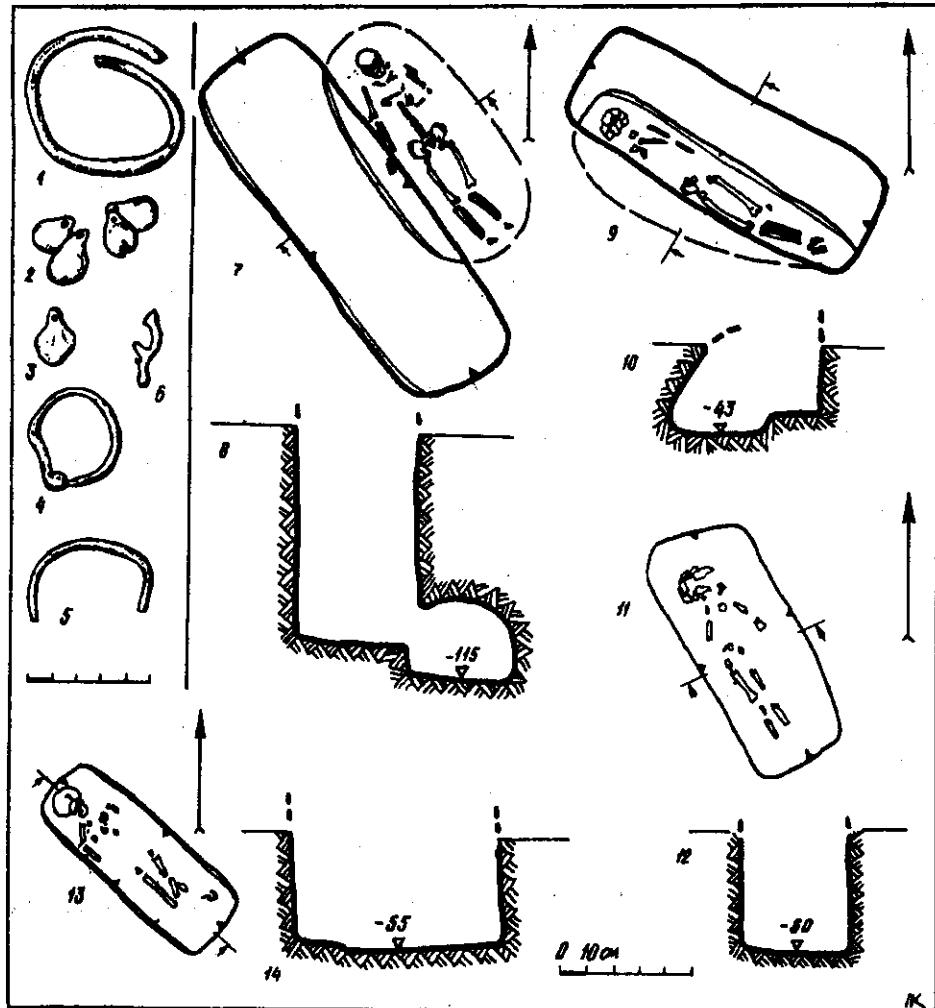

Рис. 1. Поховання та речі з них.

Пох. № 3: 1 — бронзовий браслет; 2 — бубонці; пох. № 7: 3 — бронзовий бубонець, 4 — срібний браслет; пох. № 10: 5 — бронзовий браслет; 6 — срібна сережка; 7, 8 — поховання № 10. (1986 р.); 9, 10 — поховання № 4 (1986 р.); 11, 12 — поховання № 5; 13, 14 — поховання. № 6 (1986 р.).

ховання в підбоях. Характерно, що вони знаходились по краях родових ділянок. Доведено, що в аланів у VIII—Х ст. існували ділянки, де ховали родичів, які належали до однієї великої патріархальної сім'ї. Поховані по краях родових ділянок у ґрунтових ямах та підбоях, на думку, С. О. Плетньової, не були «повноправними членами суспільства». Про це свідчить і убогість інвентаря у ґрунтових могилах. Очевидно, що ці поховання належали слугам або рабам²². Аналогічну ситуацію ми спостерігаємо у Верхньому Салтіві. Тут також поховання дітей у ґрунтових ямах та в окремих невеликих катакомбах розташувались по краях родових ділянок. Це свідчить про те, що діти та підлітки у аланів не були повноправними членами суспільства. Вони не могли бути похованими у сімейному склепі разом з дорослими.

Ми знаємо, що в аланів у період раннього середньовіччя існувала великосімейна община, тобто велика патріархальна сім'я, яка поступово розпадалась. Пізніше це проявилось у відокремленні малих сімей²³. У осетинів, прямих нащадків кавказьких аланів, аж до недавнього часу існувала велика патріархальна сім'я. Між батьками і дітьми існували стосунки, які визначались певними правилами внутрішньосімейного етикету. Згідно звичаїв осетинів батько ніколи не виявляв своїх почуттів щодо рідних дітей. Тримання

своєї дитини на руках вважалось вчинком, вартим осуду. Багато батьків ніколи не називали своїх дітей за іменами. Навіть до дорослих синів батько ставився суверо. Пестувати ж дітей своїх найближчих родичів не тільки дозволялось, а й вважалось цілком припустимим. Однак це не є свідченням того, що у осетинів між батьками та дітьми не утворювались близькі стосунки²⁴.

Пояснення давнього звичаю треба шукати в ідеології родового суспільства, яка протягом тривалого часу відіграла велику роль у сімейному побуті не тільки осетинів, а й усіх народів Кавказу. Перед нами пережиток доби, коли сім'ї як самостійні одиниці були ще властиві родові звичаї, та поняття «моє» поступалось поняттю «наше». Це відгомін тих часів, коли у аланів діти сім'ї, яка налічувала до кількох десятків чоловік, були загальнородовими. Природно, що за цих умов вважалось неприпустимим, щоб батько і мати вирізняли свою дитину з-поміж інших²⁵. У осетинів, як і у аланів були родові ділянки, де вони ховали членів общини. Наслідування осетинами традицій аланів простежується і в похованальних звичаях. Батько не мав права оплакувати свого сина, а мати — малолітніх дітей. Померлих від віспі дітей не оплакували, «побоюючись гніву Аларди — заступника віспі, їх навіть ховали окремо»²⁶. Таке поховання дитини у ґрутовій ямі або у невеликій катакомбі підкреслювало, що дитина належить не окремій сім'ї, а всьому роду. Поховання у дромосах катакомб символізували етап поступового переходу від великої до малої сім'ї. Поховання дітей у катакомбах разом з дорослими означає, що цей процес вже завершено.

Ще слід з'ясувати, чому алани використовували для поховання своїх дітей різновидні споруди: ґрутові ями, ями з підбоями та невеликі катакомби. Для Верхнього Салтова характерне додержання кожним окремим родом вказаних традицій при спорудженні дитячих могил. Ґрутові ями та невеликі дитячі катакомби ніколи не зустрічаються на одній родовій ділянці. Аналогічна ситуація спостерігається при дослідженні пам'яток салтівської культури в Криму. На ґрутовому могильнику на горбі Кордон-Оба зафіксовано виключно дитячі могили з заплічками, перекриті кам'яними плитами. І. А. Барапов пояснює цей факт «впливом місцевих похованальних обрядів на салтівські, привнесених, найімовірніше, жінками-грекіннями або аланками»²⁷. Це припущення може виявитись прийнятним і для Верхнього Салтова.

Можна припустити, що в період формування аланської спільноті для окремих родів була характерна наявність змішаних шлюбів, причому до іншого етносу могли належати лише жінки. Дані етнографії свідчать, що при існуванні патріархальної сім'ї у осетинів жінка після укладення шлюбу переходила до родичів чоловіка²⁸. Коли помирала жінка, яка не була аланкою, її ховали у сімейному склепі за звичаями аланів. Дитину ж мати ховала не в сімейному склепі, а на загальнородовій ділянці у ґрутовій ямі, що в загальних рисах відповідало похованальним традиціям предків цієї жінки. Аланська ж жінка ховала свою дитину в невеликій катакомбі, окремо від дорослих. Цілком ймовірно, що цих традицій продовжували дотримуватись і наступні покоління жінок деяких аланських родів, що добре простежується за матеріалами Верхньосалтівського могильника.

Могили з підбоями вздовж однієї з довгих стінок на Верхньосалтівському (рис. 1, 7—10) та Дмитріївському могильниках мають схожість з похованальними спорудами пізніших сарматів, які, на думку деяких дослідників, у другій половині I тис. продовжували мешкати на просторах Євразії. Це були нащадки колись численних сармато-аланів, які вціліли після гунської навали. Археологічні та антропологічні дані свідчать, що в цю епоху почався процес злиття іраномовних сарматів з тюркомовними мешканцями степів. С. О. Плетньова вказувала на можливість контактів між аланськими переселенцями з Північного Кавказу та сармато-аланами, які продовжували кочувати у VIII ст. у Волго-Донських степах³⁰. Наслідком цього стали змішані шлюби, які укладались між чоловіками-аланами та жінками-сарматками. Цілком природно, що алани могли прийняти до свого середовища мешканців Волго-Доння, котрі у VIII ст. частково могли зберегти свою іранську мову і багато в чому успадкували риси сарматської культури. Цим, очевидно і мож-

на пояснити наявність на Верхньосалтівському могильнику грунтових дитячих поховань з підбоями.

Поховання ж у простих грунтових ямах без підбою (рис. 1, 11—14) також не можуть бути генетично пов'язані з поховальними традиціями болгар, які мешкали з середини I тис. в степу та лісостепу, з тієї причини, що цей тип поховань зустрічається і на території катакомбних могильників Північного Кавказу. Ямні поховання виявлені на пізнішому Змійському могильнику³¹, на могильнику IV—VI ст. біля «Гострого мису» поблизу м. Кисловодськ³². Наявність грунтових поховань зафіксована й на більш ранніх Клин-Ярському та Підкумському катакомбних могильниках, датованих відповідно II—IV та I—III ст.³³. Ми бачимо, що ця традиція значно випереджає появу болгар на історичній арені. Даний тип поховань можна пов'язати з проникненням кавказького елементу в середовище аланів. Або його треба розглядати як прояв давньої традиції на новому, кавказькому ґрунті. На Клин-Ярському могильнику поховання були в неглибоких овальних ямах. У зв'язку з цим доречно згадати, що поховання у Верхньому Салтові здійснювались у грунтових прямоутніх ямах. Овальна форма була притаманна лише деяким поховальним спорудам Верхнього Салтова, які мали підбій вздовж однієї з довгих стінок. Наявність грунтових ямних поховань на Клин-Ярському могильнику «можна з певністю вважати наслідком споконвічних місцевих поховальних традицій». Характерно, що в них поховані переважно дорослі³⁴.

Особливий інтерес становить дослідженій М. П. Абрамовою Підкумський катакомбний могильник, датований I—III ст. н. е. Вона виділила два хронологічні періоди в його історії: перший — I — початок II ст. та другий — II—III ст. Могильник належить до сарматського часу, що допомагає з'ясувати ряд питань, пов'язаних з етногенезом кавказьких аланів. На території могильника виявлено 40 катакомб та 7 грунтових могил, які чітко вписуються в запропоновану М. П. Абрамовою хронологічну класифікацію. Грунтові поховання належать до обох вказаных хронологічних періодів. Катакомби та грунтові ямні поховання були залишені однією ї тією ж групою населення. Для ямних поховань характерне насамперед те, що вони, як правило, належали дітям та підліткам³⁵.

Широко відомо, що у формуванні аланського етносу брали активну участь як місцеві кавказькі елементи, так і привнесені — сармато-аланські³⁶. В обладнанні ямних поховань Підкумського могильника не простежуються риси, які б наблизили їх до місцевих пам'яток. Звідси випливає, що прообраз цих поховальних споруд необхідно шукати в традиціях перших іраномовних мешканців Північного Кавказу. З цієї точки зору становлять інтерес одночасні з Підкумським могильником сарматські поховання у грунтових ямах, які набули поширення на Північно-Східному Кавказі в перші століття нашої ери. Поховання здійснювались в ямах прямоутної форми і супроводжувались інвентарем, який дозволяє вважати їх сарматськими. Кістяки померлих, як правило, лежали у витягнутому положенні на спині. Орієнтація померлих нестійка³⁷. Одержані дані дозволяють припустити наявність контактів між сарматами, які мешкали суміжно на Північному Кавказі, та першими аланськими переселенцями. Це могло дістати вияв у встановленні шлюбних зв'язків між представниками близьких за походженням етносів, що й відбилося в наявності двох типів поховальних споруд на аланських могильниках.

Традиції виділення підлітків та дітей з середовища дорослих, досить типові для іраномовних народів, добре простежуються на прикладі курганного могильника скіфської доби Сагла-Бажі II у Туві. Тут під насипом одного з курганів було виявлено сімейний некрополь, представлений різними за типом поховальними спорудами. У глибоких камерах-зрубах були поховані люди старшого віку, а в неглибоких — молодші. На особливих місцях біля ніг дорослих були поховані діти віком від одного до семи-восьми років. У деяких випадках на місцях для «дорослих» знаходились кістяки підлітків віком 9—10 років. Інвентар, виявлений у цих похованнях, відображає деякі їх відособлення від дорослих воїнів. Їх аналіз дозволив О. Д. Грачу виявити контури вікової градації, яка існувала в скіфську добу в іраномовних мешканців євразійських степів. Він виділив чотири статево-вікові групи: 1) старша категорія,

до якої входили чоловіки та жінки від 25—30 років і старші; 2) категорія дорослих чоловіків і жінок від 16 до 25 років; 3) категорія осіб підліткового та юнацького віку від 9 до 16 років, віднесені до дорослих з деякими обмеженнями; 4) діти до 7—8 років³⁸. Ця традиція ще довгий час існувала в узбеків лівобережного Хорезма, які були прямыми нащадками іраномовних мешканців Середньої Азії. Вони ховали померлих у наземних сімейних склепах аналогічних поховальним спорудам осетинів та інгушів. Цілком ймовірно, що ці сімейні склепи походили від аланських катакомб. Дітей ховали там на перекритті надмогильної споруди окремо від дорослих. Однак при цьому додержувались правила, відповідно до якого нащадки повинні знаходитись біля предків³⁹.

У нащадків іраномовних народів Середньої Азії та Кавказу ще й досі простежуються сліди статево-вікової градації, яка існувала у їх предків. Так, в узбеків Хорезма було прийнято об'єднувати однолітків в одну групу — катар, що перекладається з іранської як «ряд». Люди одного катару підтримували один одного, допомагали в роботі та в інших випадках⁴⁰. У осетинів молоду невістку в сім'ї часто називають «чиндз», жінку — за її дівочим прізвищем, старшу жінку — «на афсін» (наша афсін), а голову сім'ї — «хадзари хіцау» (господар дому) тощо⁴¹. Очевидно, це наслідок статево-вікової градації яка існувала в минулому всередині великої патріархальної сім'ї.

При переході від однієї статево-вікової групи до іншої мали місце певні ритуали. Згідно з наявною у нас інформацією, у таджиків Бухари та ірані Когана діти, які досягали 12 років, проходили через обряд мугардароен. Це пов'язувалось з літочисленням за 12-річним циклом та відносилось до Навразу. Елементи присвяченого ритуалу зафіксовані і в інших районах Середньої Азії⁴². Присвячені ритуали у сучасних народів середньоазіатського регіону є відображенням системи ініціації, яка існувала у їх іраномовних предків у далекому минулому. Наведені факти викликають особливий інтерес, бо добре відомо, що кавказькі алани мали за свою прабатьківщину Середню Азію.

Обряди ініціації супроводжували людину під час переходу від однієї статево-вікової групи в іншу. Опис обрядів ініціації у іраномовних народів ми знаходимо у стародавніх авторів. Так, у праці Геродота наведені легенди про походження скіфів. Він дає опис іспитів, через які повинен був пройти скіфський юнак, щоб перейти до групи воїнів⁴³. Геродот також повідомляє, що савроматська дівчина не мала права вийти заміж, доки вона не вб'є у бою ворога⁴⁴. Псевдо-Гіппократ відзначав: «Сарматські жінки припікають своїм дочкам праву грудь, оскільки це нібито надає більшої сили правій руці»⁴⁵. Все це свідчить про те, що обряди ініціації були дуже поширені у скіфо-сарматському середовищі. Іраномовні мешканці степів не становили в цьому відношенні винятку. Дорослі воїни готували собі заміну, і ініціації «були рубежем відтворення зрілих та повноправних членів суспільства»⁴⁶.

Про існування традиції ініціації у аланів свідчить нартський епос. Так, у циклі про Батраза йдеться про змагання майбутніх воїнів у стрільбі з лука. А в циклі, присвяченому Сослану, говориться про іспити, через які він пройшов у молоді роки. Сослан повинен був підняти ковадло, витримати іспити з танців, боротьби тощо. Лише після цього він одержав коня та меч⁴⁷. У зв'язку з цим особливий інтерес становить аналіз поясів аланських воїнів. Пояс для аланів був символом воїнської гідності. Тому з часом він прикрашався все більшою кількістю бляшок, які свідчили про заслуги воїна. Звичайно, що юнака при посвяченні у воїни могли просто оперезати ременем з пряжкою, але без поясних бляшок⁴⁸. У цій традиції ми бачимо відображення обряду посвячення у скіфів, який описав Геродот. З опису Геродота ми знаємо, що Геракл, залишаючи землі майбутньої Скіфії, наказав своїм синам оперезатися його поясом, що було одним з іспитів⁴⁹. Не дивно, що алани зберегли цей давній скіфський звичай. Адже, як відомо, вони і скіфи мали спільні іранські корені. Якщо юнак або дівчина у аланів витримували всі іспити, то вони ставали дорослими і вважались повноправними членами великої патріархальної сім'ї. Вони вже не були власністю роду і одержували право бути похованними у великому сімейному склепі, а не в ґрунтovій ямі або невеликій катакомбі по краях родової ділянки.

Таким чином, говорити про політнічність мешканців Верхнього Салтова не доводиться. Вікова стратиграфія Верхньосалтівського могильника підтверджує, що ямні поховання, як і катакомби, залишені аланами. Разом з тим, існування різnotипових поховальних споруд на могильнику — це наслідок збереження аланами давніх сарматських традицій.

Примітки

¹ Бабенко В. А. Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове, Волчанского уезда, Харьковской губернии. Дневники раскопок Верхнесалтовского могильника // Труды Харьковской комиссии по устройству XIII АС.— Харьков, 1905.— С. 566, 568; Бабенко В. А. Дневник археологических раскопок в с. Верхнем Салтове в 1906 г. // Труды XIII АС.— М., 1907.— Т. 1.— С. 415; Бабенко В. А. Дополнение к докладу «Что дали нового раскопки в Верхнем Салтове» // Труды XIII АС.— М., 1907.— Т. 1.— С. 399; Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры на юге России // Труды XV АС.— М., 1914.— Т. 1.— С. 460; Покровский А. М. Верхнесалтовский могильник. Дневник раскопок // Труды XII АС.— Х.— 1905.— С. 489.

² Семенов-Зусер С. А. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. // АП УРСР.— К., 1949.— Т. 1.— С. 120—123.

³ Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Старо-Салтовского катакомбного могильника в 1982 г. // Архив ХИМ.— Харьков, 1982.— С. 27; Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1984 г. // Архив ХИМ.— Харьков, 1984.— С. 15, 16; Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1985 г. // Архив ХИМ.— Харьков, 1985.— С. 36—38; Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1986 г. // Архив ХИМ.— Харьков, 1986.— С. 42—45; Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского и Рубежанского катакомбных могильников в 1987 г. // Архив ХИМ.— Харьков, 1987.— С. 41—43; Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1988 г. // Архив ХИМ.— 1988.— С. 11, 12; Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1989 г. // Архив ХИМ.— 1989.— С. 22, 23.

⁴ Плетнєва С. А. От кочевий к городам.— М., 1967.— С. 71—103; Плетнєва С. А. Об этнической неоднородности населения Северо-Западного Хазарского пограничья // Новое в археологии.— М., 1972.— С. 108—118; Плетнєва С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс.— М., 1989.— С. 255—265.

⁵ Плетнєва С. А., Афанасьев Г. Е., Винников А. З., Флеров В. С. Советско-Болгаро-Венгерская экспедиция // АО, 1978.— М., 1979.— С. 80; Флеров В. С. Маяцкий могильник (раскопки 1979 г.). // Маяцкий археологический комплекс.— М., 1990.— С. 140—170; Плетнєва С. А., Афанасьев Г. Е., Винников А. З. Работы Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции // АО, 1982.— М., 1984.— С. 73.

⁶ Афанасьев Г. Е., Атавин А. Г., Нахачетян В. Е., Молев Е. А. Работы Оскольского отряда Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции // АО, 1978.— М., 1979.— С. 49.

⁷ Николаенко А. Г. Охранные раскопки в лесостепном Поосколье // АО, 1976.— М., 1977.— С. 63, 64.

⁸ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— Харьков, 1962.— С. 280.

⁹ Бабенко В. А. Дополнение к докладу...— С. 399.

¹⁰ Семенов-Зусер С. А. Вказ. праця.— С. 120—123.

¹¹ Мерперт Н. Я. К вопросу о древнейших болгарских племенах.— Казань, 1957.— С. 33—37.

¹² Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА.— М.— Л., 1962.— № 62.— С. 147.

¹³ Мерперт Н. Я. Указ. соч.— С. 36.

¹⁴ Березовець Д. Т. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959—1960 гг. // КСИА АН УССР.— К., 1962.— Вип. 12.— С. 22; Березовець Д. Т. Салтівська культура // Археологія УРСР.— К., 1975.— Т. III.— С. 421—435.

¹⁵ Афанасьев Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X вв. // Археологические открытия на новостройках.— М., 1987.— С. 147—149.

¹⁶ Березовець Д. Т. Салтівська культура.— С. 425—429; Пархоменко О. В. Поховальный інвентар Нетайлівського могильника VIII—IX ст. // Археологія.— 1983.— № 43.— С. 75—88.

¹⁷ Покас П. М. Результаты исследований палеоантропологических материалов из раскопок Салтовского могильника в 1986 г. // Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1986 г.— Архив ХИМ.— Харьков, 1986.— С. 3.

¹⁸ Бабенко В. А. Раскопки катакомбного могильника...— С. 566.

¹⁹ Бородулин В. Г. Отчет... за 1987....— С. 43.

²⁰ Иченская О. В. Особенности погребального обряда и датировка некоторых участков «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1993 р.

Салтовского могильника // Материалы по хронологии археологических памятников Украины.— К., 1982.— С. 140—148.

²¹ Афанасьев Г. Е., Атавин А. Г., Нахапетян В. Е. Указ. соч.— С. 49; Плетнева С. А., Афанасьев Г. Е., Винников А. З., Флеров В. С. Указ. соч.— С. 80; Плетнева С. А., Афанасьев Г. Е., Винников А. З. Указ. соч.— С. 73; Флеров В. С. Указ. соч.— С. 140; Флеров В. С. Маяцкий могильник // Маяцкое городище.— М., 1984.— С. 142—199.

²² Николаенко А. Г. Указ. соч.— С. 63,64; Плетнева С. А. От кочевий...— С. 71—103; Плетнева С. А. Об этнической неоднородности...— С. 110; Плетнева С. А. На славяно-казарском...— С. 211, 214, 265, 266.

²³ Афанасьев Г. Е. Большая семья у алан // СА.— 1984.— № 3.— С. 66—82.

²⁴ Магометов А. Х. Семья и семейный быт осетин в прошлом и настоящем.— Орджоникидзе, 1962.— С. 3.

²⁵ Гаглоити З. Д. Очерки по этнографии осетин.— Тбилиси, 1974.— С. 42, 43; Калоев Б. А. Осетины.— М., 1971.— С. 42, 43; Магометов А. Х. Культура и быт осетинского народа.— Орджоникидзе, 1968.— С. 14, 15.

²⁶ Магометов А. Х. Культура и быт...— С. 378; Калоев Б. А. Похоронные обычай и обряды осетин в XVIII — нач. XIX в. // Кавказский этнографический сборник.— М., 1984.— Вып. VII.— С. 74.

²⁷ Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья.— К., 1990.— С. 126.

²⁸ Магометов А. Х. Семья...— С. 41—43.

²⁹ Максимов Е. К. Позднейшие сармато-аланские погребения V—VIII вв. на территории Нижнего Поволжья // Труды Саратовского областного музея.— Саратов, 1956.— Вып. 1.— С. 65—89; Мерперт Н. Я. О генезисе салтовской культуры // КСИИМК.— М., 1951.— Вып. 36.— С. 14—30; Плетнева С. А. Кочевники средневековья.— М., 1982.— С. 24.

³⁰ Плетнева С. А. От кочевий...— С. 185.

³¹ Фидиров Р. Ф. Раскопки Змейского могильника // АО, 1982.— М., 1983.— С. 136.

³² Афанасьев Г. Е. Население...— С. 149.

³³ Виноградов В. Б., Рунич А. П. Новые данные по археологии Северного Кавказа // АЭС.— Грозный, 1969.— Т. III.— С. 118—120; Абрамова М. П. Раскопки Подкумского могильника // АО, 1973.— М., 1974.— С. 91, 92; Абрамова М. П. Предварительные итоги исследования Подкумского могильника близ г. Кисловодска // История и культура сарматов.— Саратов, 1983.— С. 60—69.

³⁴ Виноградов В. Б., Рунич А. П. Указ. соч.— С. 118.

³⁵ Абрамова М. П. Раскопки...— С. 91, 92; Абрамова М. П. Предварительные итоги...— С. 60—69.

³⁶ Виноградов В. Б. Античные источники и данные археологии скифо-сарматского времени в Центральном Предкавказье в свете проблемы этногенеза осетин // Происхождение осетинского народа.— Орджоникидзе, 1967.— С. 177—185; Крупнов Е. И. Проблема происхождения осетин по археологическим данным // Происхождение осетинского народа.— Орджоникидзе, 1967.— С. 22—41.

³⁷ Виноградов В. Б. Сарматы Северо-Восточного Кавказа.— Грозный, 1968.— С. 71—86.

³⁸ Грач А. Д. Древние кочевники в центре Азии.— М., 1980.— С. 56, 57.

³⁹ Снесарев Г. П. Большесемейные захоронения у оседлого населения левобережного Хорезма // КСИЭ.— М., 1960.— Вып. XXXIII.— С. 60—71.

⁴⁰ Лобачева Н. П. Сверстники и семья (К вопросу о древней половозрастной градации общества у народов Средней Азии и Казахстана) // СЭ.— 1989.— № 5.— С. 83—95.

⁴¹ Калоев Б. А. Осетины...— С. 216.

⁴² Лобачева Н. П. Сверстники...— С. 93.

⁴³ Геродот. IV. —5—10.

⁴⁴ Геродот. IV. —117.

⁴⁵ Псевдо-Гиппократ. О воздухе, водах и местностях. 24 // ВДИ.— М.— 1947.— № 2.— С. 295.

⁴⁶ Грач А. Д. Древние кочевники...— С. 58.

⁴⁷ Нарты.— М., 1957.— С. 191; Нартский эпос.— Орджоникидзе, 1957.— С. 75.

⁴⁸ Макарова Т. И., Плетнева С. А. Пояс знатного воина из Саркела // СА.— 1983.— № 2.— С. 62—77.

⁴⁹ Геродот. IV. 9—10.

O. B. Bubenok

ЭТНИЧЕСКАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ ЯМНЫХ ПОГРЕБЕНИЙ ВЕРХНЕСАЛТОВСКОГО МОГИЛЬНИКА

Большинство исследователей памятников салтово-маяцкой культуры считает, что ямные погребения, обнаруженные на территории катакомбных могильников, могли быть оставлены болгарами. Однако анализ ямных погребений Верхнего Салтова показывает, что они принадлежали только детям и подросткам. Данная традиция была зафиксирована на катакомбных могильниках Кавказа, относящихся к первым векам нашей эры. Из этого следует, что ямные детские захоронения впервые появились на территории катакомбных могильников задолго до расселения болгар на просторах Евразии. Возрастная стратиграфия аланских могильников — это отражение половозрастной градации, существовавшей внутри салтовского общества.

O. B. Bubenok

THE ETHNIC BELONGING OF THE PIT GRAVES OF VЕРХНІ САЛТОВ СЕМЕТЕРЬ

The majority of investigators of the memorials of Saltovo- Mayatskaya culture consider that the pit graves which were uncovered at the territory of catacomb cemeteries might be remained by Bulgars. But the analysis of the pit graves of Verkhni Saltov cemetery displays that in the graves of this type were buried only the children and teenagers. The goods from the pit graves are analogous to the same from catacombs. This custom was fixed at the catacomb cemeteries of Caucasus dated to the first centuries A. D. It follows from this that the pit graves appeared for the first time at the territory of the catacomb cemeteries long before the settling of Bulgars at the space of Euroasia. The age stratigraphy of the Alan cemeteries is the reflection of the sexual-age gradation which existed within Saltov society.

Одержано 2.04.92.

РЕКОНСТРУКЦІЇ РЕМІСНИЧИХ ТА ГОСПОДАРСЬКИХ БУДІВELЬ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ АВТУНИЧІ

I. A. Готун

У роботі піддано типологічному та функціональному аналізу споруди, досліджені на поселенні кінця X — рубежу XII—XIII ст. поблизу с. Автунічі на Чернігівщині.

Положення про надзвичайно важливу роль масової житлової і господарської архітектури як джерела для вивчення середньовічних суспільств аргументації не потребує. Адже споруди відображають різноманітні аспекти життя — починаючи від впливу природного середовища та знань у галузі будівельної справи і закінчуючи громадським та сімейним побутом, уявленнями, смаками і уподобаннями населення. Якщо вказані моменти можна простежити і на житлових та побутових, і на ремісничих та господарських спорудах, то такі

© I. A. ГОТУН, 1993

важливі сторони матеріальної культури, як рівень розвитку господарства та його спеціалізація, питома вага окремих галузей та темпи удосконалення виробничого процесу можна спостерігати лише на будівлях, які безпосередньо використовувались під час виготовлення певної продукції. Проте, маючи справу з невеликою кількістю досліджених споруд, неможливо простежити вказані явища у просторі та часі. Для розуміння динаміки розвитку господарства необхідно оперувати значною територією та широкими хронологічними рамками.

Поставлений умові відповідає поселення кінця Х — рубежу XII—XIII ст. поблизу с. Автуничі на Чернігівщині. Пам'ятка відкрита 1984 р. О. В. Шекуном¹ при обстеженні відомого Д. Я. Самоквасову курганного могильника². Досліжується Дніпровською давньоруською експедицією ІА АН України та Чернігівського підінституту під керівництвом д. і. н. О. П. Моці. На сьогодні — це найбільш вивчене селище давньоруського часу (за 6 польових сезонів зафіксовано 664 об'єкти на площі понад 2 га)³. Крім вже вказаних фактірів — значних розмірів відкритої площи та періоду існування, дана пам'ятка зручна для досліджень і тому, що вона одношарова, вільна від забудови, віддалена від синхронних міст, замків, торгових шляхів, кордонів. Крім того, політична історія літописної Сновської тисячі, на території якої було розташоване селище, дозволяє припустити певну архаїчність у рисах останнього. Ще одна перевага вказаного поселення — розташування у зоні ризикованих землеробства, де населення, щоб забезпечити себе прожитковим мінімумом, навіть у пізньосередньовічні часи змушене було шукати додаткові джерела існування — аж до відлову і дресирування ведмедів включно⁴. Вказані обставина сприяла розвиткові на пам'ятці різноманітних ремесел і промислів, а отже й пов'язаних з ними будівель — як виробничих, так і допоміжних. Особливості значної кількості досліджених об'єктів дозволяють ідентифікувати їх з будівлями гончарного циклу, лісотехнічного промислу, сільськогосподарського призначення (спосушкильні, загони для худоби), побутово-господарського використання (повітки, навіси, ями для припасів). Аналіз планіграфії та хронології побутування ремісничих і господарських будівель, їх конструктивних рішень і особливостей дає можливість простежити напруженний ритм життя й господарювання південноруського села.

Наявність близько до поверхні глини (до речі — єдине місце в мікрорегіоні)⁵, придатної для виготовлення посуду, зумовила один з провідних напрямків виробничої діяльності. Гончарство на Автуницькому поселенні представлене кар'єрами для видобування сировини і ямами для приготування і зберігання гончарної маси, житлами-майстернями, горнами, звалищами виробничого браку. Не піддаючи типологічному та функціональному аналізу житла-майстерні та допоміжні споруди, пов'язані з гончарством, зупинимось на горнах. Їх досліджено 7. Розташовані в різних частинах поселення, споруджені в XI (№ 3—5), на рубежі XI—XII (№ 6) та XII (№ 1, 2, 7) століттях. Стан збереженості їх неоднаковий, проте можна говорити про спільні й особливі риси стосовно об'єктів цього призначення. Не зупиняючись детально на горнах № 1—5 (ім присвячені окремі публікації⁶), відзначимо лише загальні характеристики цих споруд. Всі вони за класифікацією О. А. Бобринського⁶ належать до 1 класу за особливостями руху гарячих газів у тепlopровідних каналах (з вертикальним ходом). Мають овально-підпрямокутну форму, усі тим орієнтовані на схід (№ 1), південь (№ 2), південний схід (№ 3—5). Збереглись нижня частина топки (№ 3, 5), топковий, частково обпалювальний (№ 1, 2, 4), а також тепlopровідно-розподільний блоки (№ 1, 2, 4). Зафіксовано сліди вдосконалення вказаних об'єктів: № 2, 4 — два етапи спорудження, № 1 — три етапи. Простежено ряд цікавих особливостей даних будівель. Так, найраніший (№ 3) не мав черіння топкової камери; у трьох випадках топка була однокамерною (№ 3; № 4 — перший етап; № 5), у шести — мала розсікач, що ділив її навпіл (№ 1 — три етапи, № 2 — два етапи, № 4 — другий етап). При формуванні тіла горну застосовувались кілки (№ 1, 3), каркас (№ 1, 2, 4, 5), глиняні блоки (№ 1, 3). Щодо особливостей

* Див. звіти про дослідження пам'ятки за 1988—1992 pp. // НА ІА АН України.

загального підходу до створення захисних пристрій, потрібно відзначити наявність теплозахисту (заглиблення в материк — № 1, 2, 4; підсипка ґрунту — № 3; потовщення стін — № 5), вітрозахисту (спорудження конструкцій стінового типу — № 1—3; заглиблення робочого майданчика перед устям — № 1), вказані стіни могли бути основою і вологозахисного пристрію. Використовуючи методику О. А. Бобринського при розгляді функціональних блоків та спецпристроїв у складі досліджених горнів, слід вказати на особливості, простежені в цих спорудах (з урахуванням стану збереженості). Для останніх типові: прості камери для розміщення виробів з повністю сформованими: розподільними пристроями між блоками, трубчастими тепло-проводінними каналами; частково чи повністю сформовані: периферійні топки, пристрой для первісної концентрації теплової енергії. Поступове вдосконалення конструктивних особливостей автуніцьких горнів дозволяє припустити, що вказані споруди були збудовані в такій послідовності: 3, 5, 4, 1, 2.

Детальніше зупинимось на горнах № 6, 7, досліджених у 1992 р. Горн 6 (рис. 1*) зафікований у північній частині пам'ятки. Спочатку на цьому місці функціонував кар'єр-глинище — будівля (далі — буд.) 310 — глибиною 1,75 м від рівня материка, витягнутий з півночі на південь з незначним відхиленням, зорієнтований стінками по сторонах світу. Об'єкт мав овальні обриси, розміри по дну $1,75 \times 1,25$ м, стрімкі стінки. Дещо вище розміри котловану становили $2,0 \times 1,45$ м. Із 8 шарів заповнення походили уламки керамічного посуду другої пол. XI—XII ст., шиферне пряслице з насічками, залізні ніж, ключ та інші вироби, численні шматки футуровки горну. Після припинення експлуатації глинища за прямим призначенням нижню частину його засипали, а верхню розширили. Споруда набула підпрямокутних обрисів розмірами $2,9 \times 2,6$ м. Стіни стають пологішими, а на глибині 0,3—0,4 м утворюється виступ шириною 0,38—0,6 м. Над заглибленою частиною споруджується перекриття: на глибині 0,5 м зафіковано стовпові ями посередині північної та південної стін. Будівля починає використовуватись як передгородова споруда. З півдня — південного заходу впритул до неї в материковій ніші (по верхньому контуру $2,4 \times 2$, по дну $2,15 \times 1,8$, глибиною 0,9 м) формується тіло горну 6 шляхом горизонтальних нашарувань глини. Його заповнення — чорна плямиста супіс, що, починаючи з глибини 15 см, переходила в шматки печини, шлаку, уламки обмазки; після вибірки останнього вдалось оконтурити внутрішню стінку обпалювальної камери розмірами на рівні материка — $1,25 \times 1,2$; на рівні черіні — $1,3 \times 1,2$ м. Обмазка зберегла відбитки дерева, тканини, сліди пальців майстра, який споруджував об'єкт. Стінки прожарені до червоного (на 2 см) та оранжевого (на 4—10 см) кольорів. У східній частині на відстані 7 см від внутрішньої поверхні вдалось простежити вторинну обмазку — сліди ремонту. Відповідно, первинні розміри обпалювального блоку — близько $1,45 \times 1,3$ м. Черінь (на глибині 35—45 см) зберігся частково, по периметру, на ширину 0,3 м. Перегородка між обпалювальною та топковою камерами була споруджена на каркасі з прутів. Вздовж стінок на відстані близько 35 см простежені сліди продухів діаметром 6—9 см. Такі ж розміри теплопровідних каналів і на інших горнах поселення (№ 4: 6—10 см, № 2: 10 см). Топкова камера дещо менша обпалювальної: ширина — 0,75, висота — 0,3—0,4, довжина разом з устям — 1,85 м. Останнє збереглось повністю, виходить в буд. 310, має ширину 0,36—0,38, висоту 0,27—0,4 м. Черінь топкової камери заглиблений на 84 см. Стратиграфічні спостереження показали, що північна частина споруди — стінки устя та камер біля нього — ремонтувались. З заповнення горну походили численні уламки посуду XII ст., причому значна частина датується його першою половиною. Серед них — обпалені й ошлаковані фрагменти. Звертають на себе увагу ручка покришки, залізний черешок, уламок скляного браслету та два керамічні вироби: прикрашений ялинковим орнаментом конус та зооморфна фігура. Останні інтерпретовані як іграшки чи амулети якогось язичницького культу, пов'язаного з вогнем. На завершення слід відзначити, що серед горнів поселення Автунічі дана споруда збереглась найкраще. Теплозахисну функцію

* Автор висловлює подяку П. Л. Корнієнку за консультації в роботі над реконструкціями.

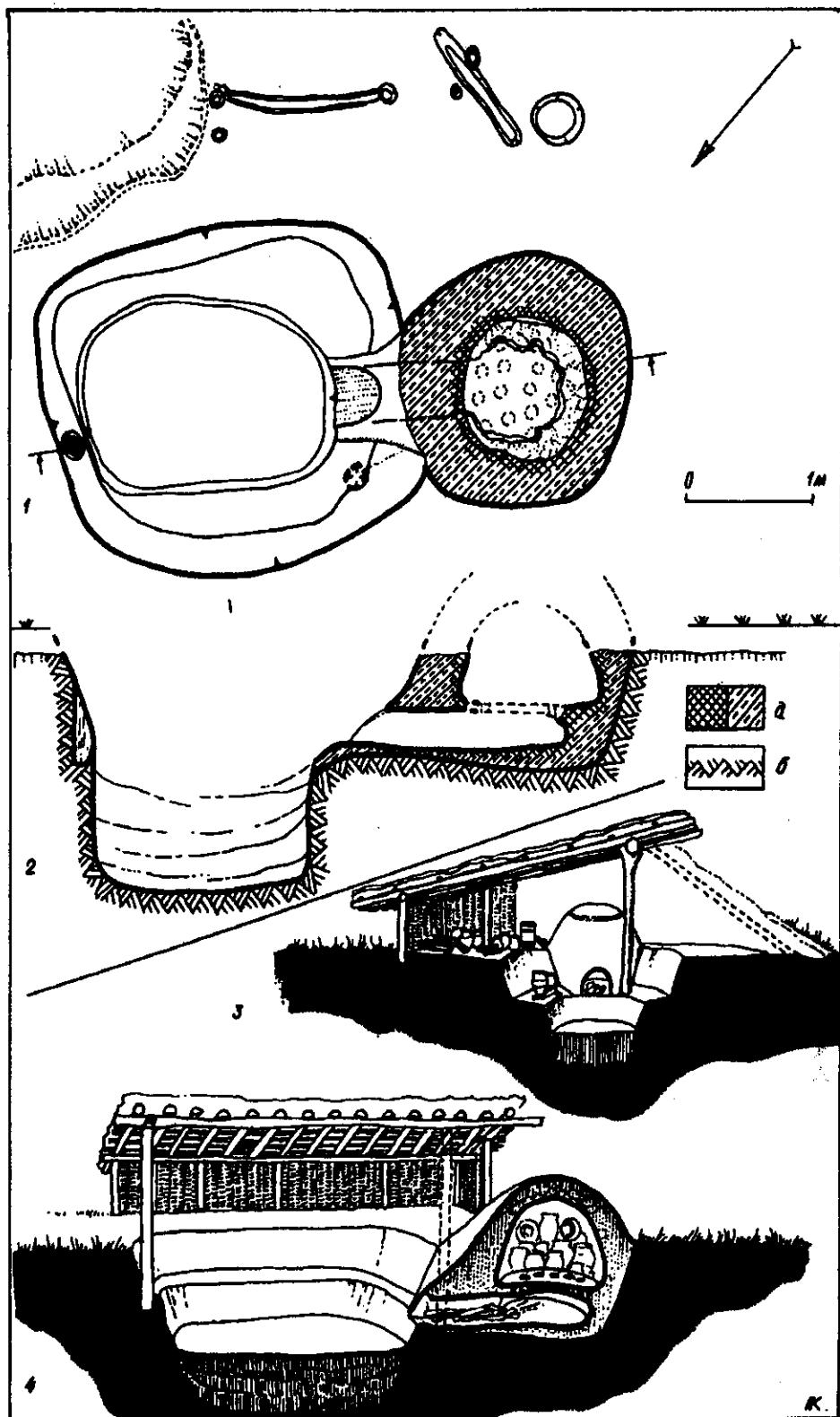

Рис. 1. Горн. 6: 1-2 — план і профіль будівель №№ 310 і 311 (а — тіло горну б в розрізах (прожарена і обпалена глина), б — материк) 3, 4 — зовнішній вигляд (реконструкція автора, Т. Г. Новик та П. Л. Корніенка).

виконувало заглиблення в ґрунт, вітрозахисну — врізання в материк передгорнової ями, та, вірогідно, спорудження плетених стін (канавки з південного сходу від горну), вологозахисну — перекриття, про яке йшлося при характеристиці буд. 310. За рухом гарячих газів горн належить до 1 класу. Його характеризує проста обпалювальна камера, повністю сформовані: теплопропідно-розподільний блок, трубчасті тепlopровідні канали, периферійна топка з пристроєм для первинної концентрації теплової енергії.

Горн 7 (рис. 2) виявлений у вигляді яскраво-оранжевої овально-підковоподібної плями печини. Орієнтований усім на північ. Наземний — зберігся на висоту 12—27 см. Загальні довжина та ширина — 2,24×1,8 м, у центральній частині зафіксовано розсікач. Черінь топкової камери відсутній, стіни з внутрішнього боку — ошлаковані, сірі, далі — обпалені до яскраво-коричневого (розсікач) або оранжевого кольору, ззовні — природного блідо-зеленого забарвлення. Відзначене неоднорідне заповнення топкових камер. Зафіксовано сліди ремонту розсікача, через деякий час — західної стінки. Виявлено гранітний валун, вмуриваний в останню. Досліджено сліди кілків у товщі гор-

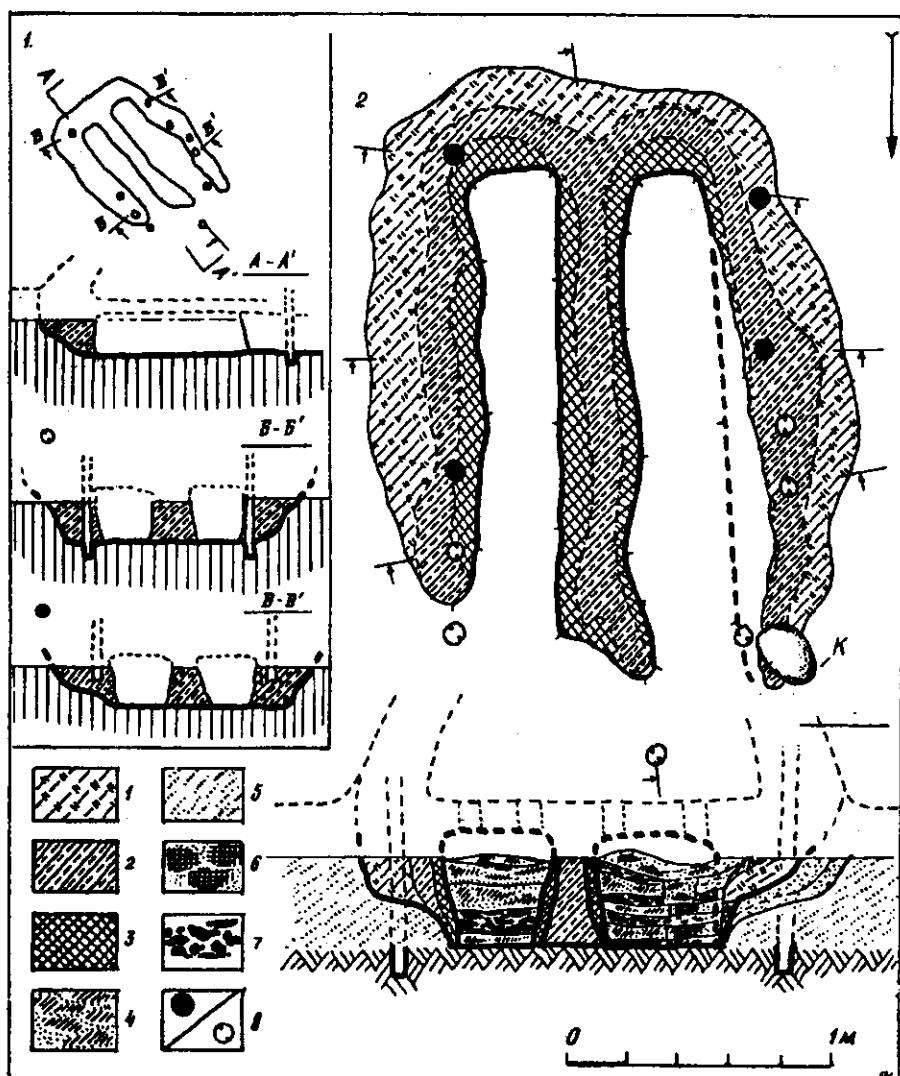

Рис. 2. Горн. 7. 1 —схема розташування кілків в плані та розрізах; 2 — план та структура стінок і заповнення топок за розрізами: 1 — зелено-жовта спондилова глина; 2 — обпалена глина, 3 — ошлакована глина; 4 — сірі та світло-сірі сажисті прошарки; 5 — шари сірої та світло-сірої передматерикової супіні; 6 — коричневий прошарок з дрібною печиною; 7 — вугільно-земляні прошарки; 8 — ямки від каркасу в тлі горну та материкову.

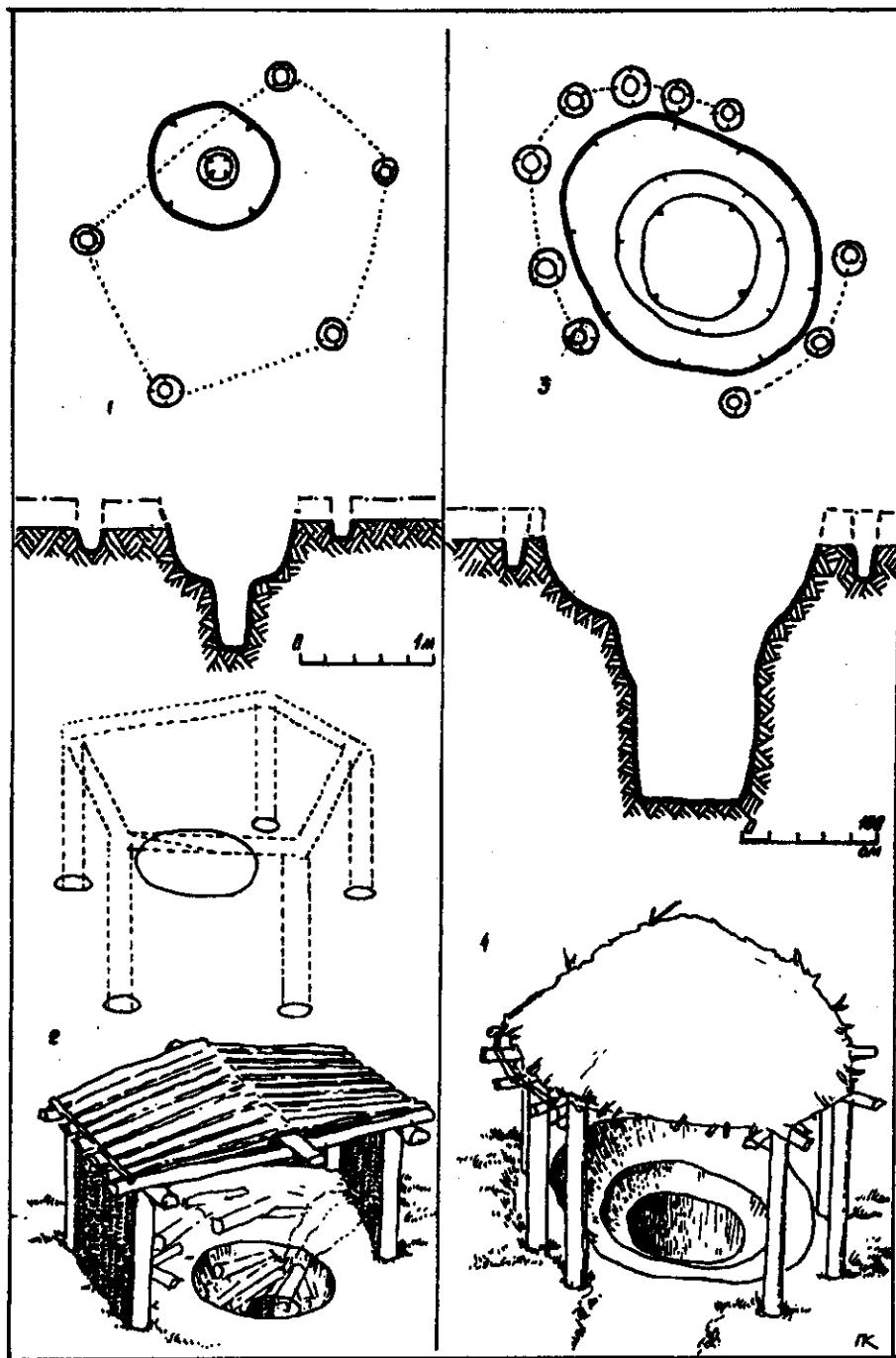

Рис. 3. Будівлі лісохімічного промислу: 1 — план і профіль буд. № 278 та ями № 165; 2 — їх зовнішній вигляд (реконструкція П. Л. Корнієнка); 3 — план і профіль буд. № 106; 4 — їх зовнішній вигляд (реконструкція автора і Т. Г. Новик).

ну і під ним — від розмітки плану споруди. З будівлі походили уламки посуду XII ст. та спеціальний інструмент для профілювання і нанесення орнаменту, виготовлений із зламаного ножа. Незважаючи на сліди ремонту, дані на користь тривалого функціонування будівлі відсутні. Горн належить до I класу (з вертикальним ходом гарячих газів). Теплозахист здійснювався шляхом повтівщення стін, вітрозахист — за рахунок конструкції стінового типу з півночі, сліди вологозахисних споруд не простежені, топка — периферійної чи

периферійно-бічної дії з пристроєм для первинної концентрації теплової енергії, даних для характеристики обпалювального та тепlopровідно-роздільного блоків недостатньо.

Смолокуріння та вигінка дьогтю теж досягли на поселенні значного розвитку. Добування сировини відбувалось у ямах, відомих за етнографічними даними як «майдани»⁷. Ці виробничі споруди складаються з двох частин — верхньої для гілок чи кори, з яких виділяється продукт, і нижньої — для його збирання. Верхня частина — напівсферична, циліндрична чи зрізано-конічна, нижня — «під'ямник» — циліндрична чи зрізано-конічна. Вивчено також ями без чітко вираженого поділу на функціональні ланки. Конструктивної різниці між смолокурнями і дігтярями не простежено. Критерієм поділу на дві групи була наявність смолистої речовини або ж органічних матіків темно-коричневого кольору (дьогтю?). Всього лісотехнічних споруд зафіксовано 26. Навколо деяких з них простежено стовпові ями, що свідчить про наявність навісу чи плетених стін для захисту від негоди. Найбільші з досліджених «майданів» — буд. 163 (діаметр 2, глибина 1,6 м) та буд. 331 (діаметр 2,6, глибина 1,32 м), найменший — яма 205 (діаметр 0,4, глибина 0,5 м). Серед знахідок у таких об'єктах — посуд для збирання сировини, керамічні фільтри та лійки, деформований ніж — можливо для зняття кори. Реконструювати споруду цього типу можна на прикладі комплексу буд. 278 / яма 165 (рис. 3, 1, 2). Власне виробничий об'єкт складається із напівсферичної (діаметр 0,9, глибина 0,4 м) і циліндричної (діаметр 0,25, глибина до 0,9 м) частин. Заповнений сіро-жовтою пістрявою супіслю із вуглинками та шматками спеченої глини, просоченої темно-коричневою органікою. Останнє характерне і для стінок ями. Буд. 278 мала 5 ям від стовпчиків діаметром 15—22 і глибиною 7—13 см, які утворюють навколо ями 165 неправильне коло діаметром 2,25—2,5 м. Вхід розташувався, вірогідно з північного заходу. Інший приклад — буд. 106 (рис. 3, 3, 4).

Сільське господарство було не єдиним і, мабуть, не основним видом занять для жителів поселення. Проте на його розвиток вказують кілька типів об'єктів, ототожнених з достатньою ймовірністю. До них віднесемо досліджені на пам'ятці загони для худоби. Фіксуються як комплекси стовпових ям, що замикають площину досить значного розміру. Прикладом може бути буд. 195 — неправильно-прямокутна, 7×5 м, утворена 19 ямками. Сліди стовпчиків зсередини зовнішнього контуру — залишки перегородок (рис. 4).

З іншою галуззю сільськогосподарського виробництва — зерновою — пов'язані будівлі для просушки снопів, відомі як за етнографічними⁸, так і за археологічними⁹ матеріалами. На селищі Автуничі — це шипі. Споруджувались як конус із жердин з опалювальним пристроєм усередині (багаття,

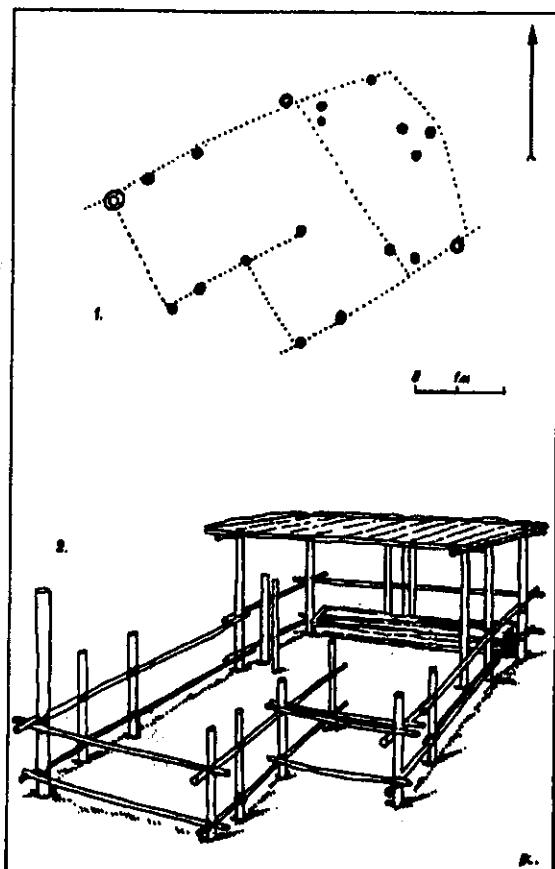

Рис. 4. Загін для худоби: 1 — план стовпових ям — слідів буд. № 195; 2 — й зовнішній вигляд (реконструкція автора і Т. Г. Новик).

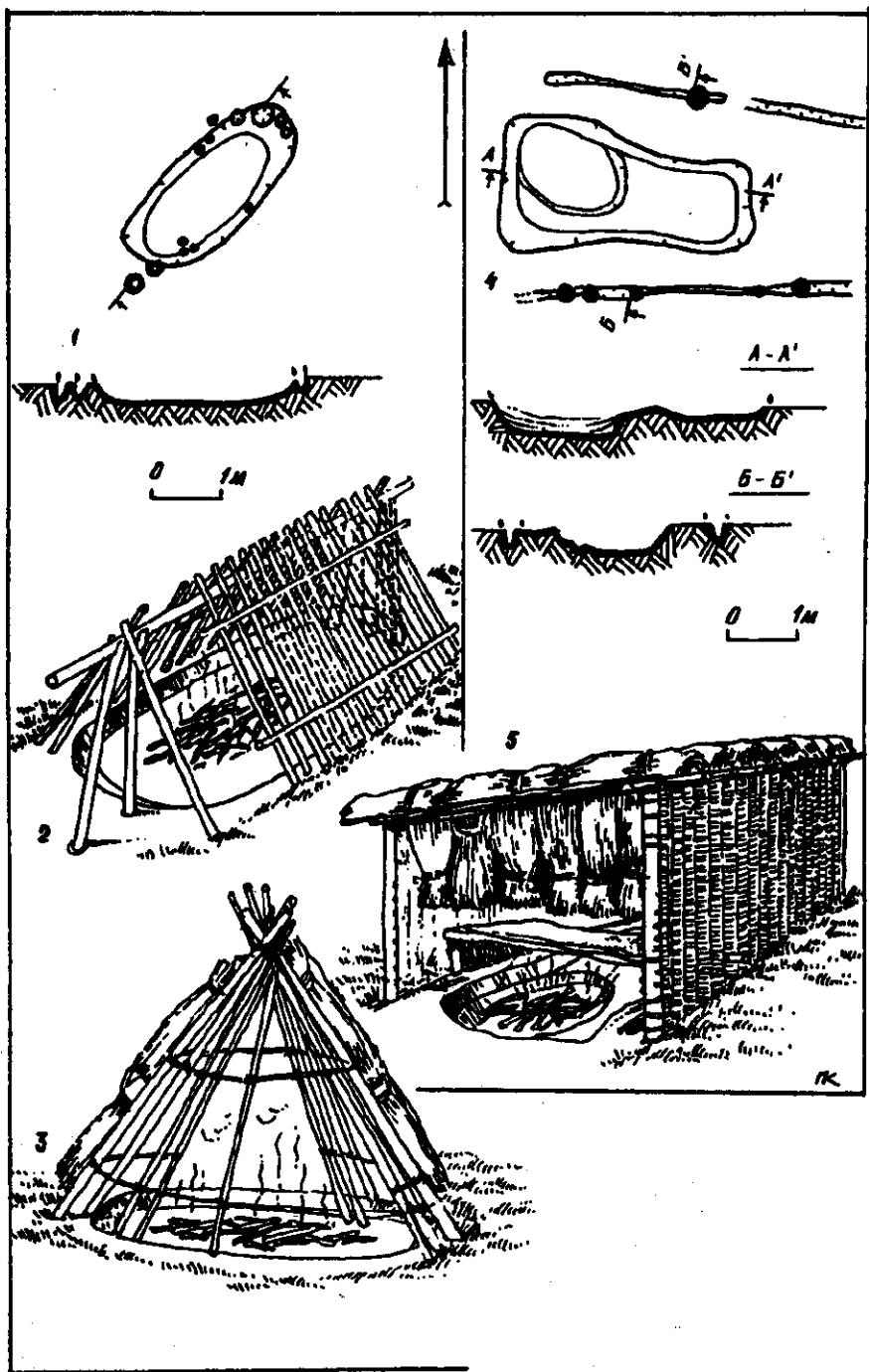

Рис. 5. Будівлі для просушки снопів: 1, 2, 3 — план, профіль та варіанти зовнішнього вигляду шипа № 178 (реконструкція П. Л. Корнієнка, Т. Г. Новик та автора); 4, 5 — план та зовнішній вигляд овіні № 273 (реконструкція автора і Т. Г. Новик).

жар) і снопами ззовні. Характерною в цьому відношенні є буд. 178 — овальний котлован $3,4 \times 1,2$ м, оточений ямками від кілків. У його заповненні — сажа, дрібна печина, перепалений граніт. Конструктивно досконалішим є овін № 273. Мав стіни з лози й перекриття, підмазане глиною. За нашим припущенням, в період функціонування цей тип будівель мав вигляд, поданий на рис. 5.

Інший тип сушильні — буд. 305. Для її спорудження було використано відпрацьованій кар'єр-глинище неправильно-круглої форми, $2,61 \times 2,32$ м, з майже прямовисними стінками. На черговому шарі заповнення (глибиною 1,2 м) було влаштовано опалювальний пристрій, а навколо збудовано конструкцію з 10 стовпів (рис. 6, 1).

Можна висловити припущення, що розташовані в одну лінію кілька стовпових ям (розкопи 22—Д, 13—14—Т, 12—Т) ототожнюються ще з одним видом пристрій для просушки, а саме з озородом, також відомим за етнографічними даними¹⁰ (рис. 6, 2). Разом з тим, вказані сліди від стовпчиків могли бути пов'язані з конов'язями, лавками, внутрішньосадибними огорожами, що не збереглися і т. п.

Побутово-господарських об'єктів досліджено теж кілька видів. Буд. 108 використовувалась для зберігання інвентаря. В ній знайдено 2 наральники, ость. Слідів наземної конструкції простежити не вдалося — поверхня мате-

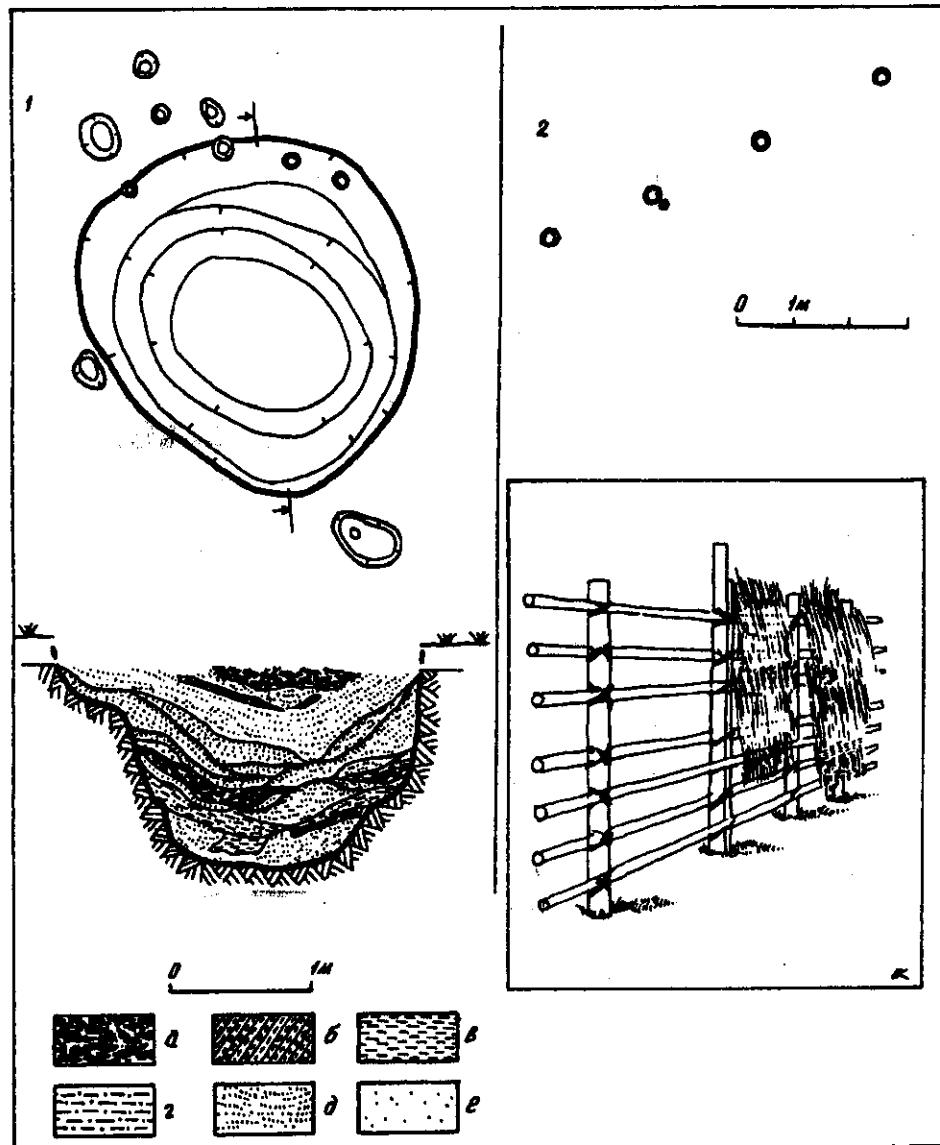

Рис. 6. Сушильні: 1 — план і розріз буд. № 305 (*а* — сажисто-вугільні прошарки, *б* — печина і обпалена глина, *в* — глина, *г* — суглинкові шари, *д* — супішані шари, *е* — світло-жовта материкова супіс); 2 — озород — план і зовнішній вигляд (реконструкція автора і Т. Г. Новик).

рика на пам'ятці пошкоджена оранкою. Можна констатувати лише, що це була неглибока яма з перекриттям або ж заглиблення в долівці наземної споруди.

Ще ряд ям могли використовуватись для зберігання припасів. Про це свідчать нижні частини посудин на дні вказаних об'єктів. Одна з таких споруд — № 194 мала діаметр 0,9, глибину 0,22 м, зрізано-конічна (діаметр

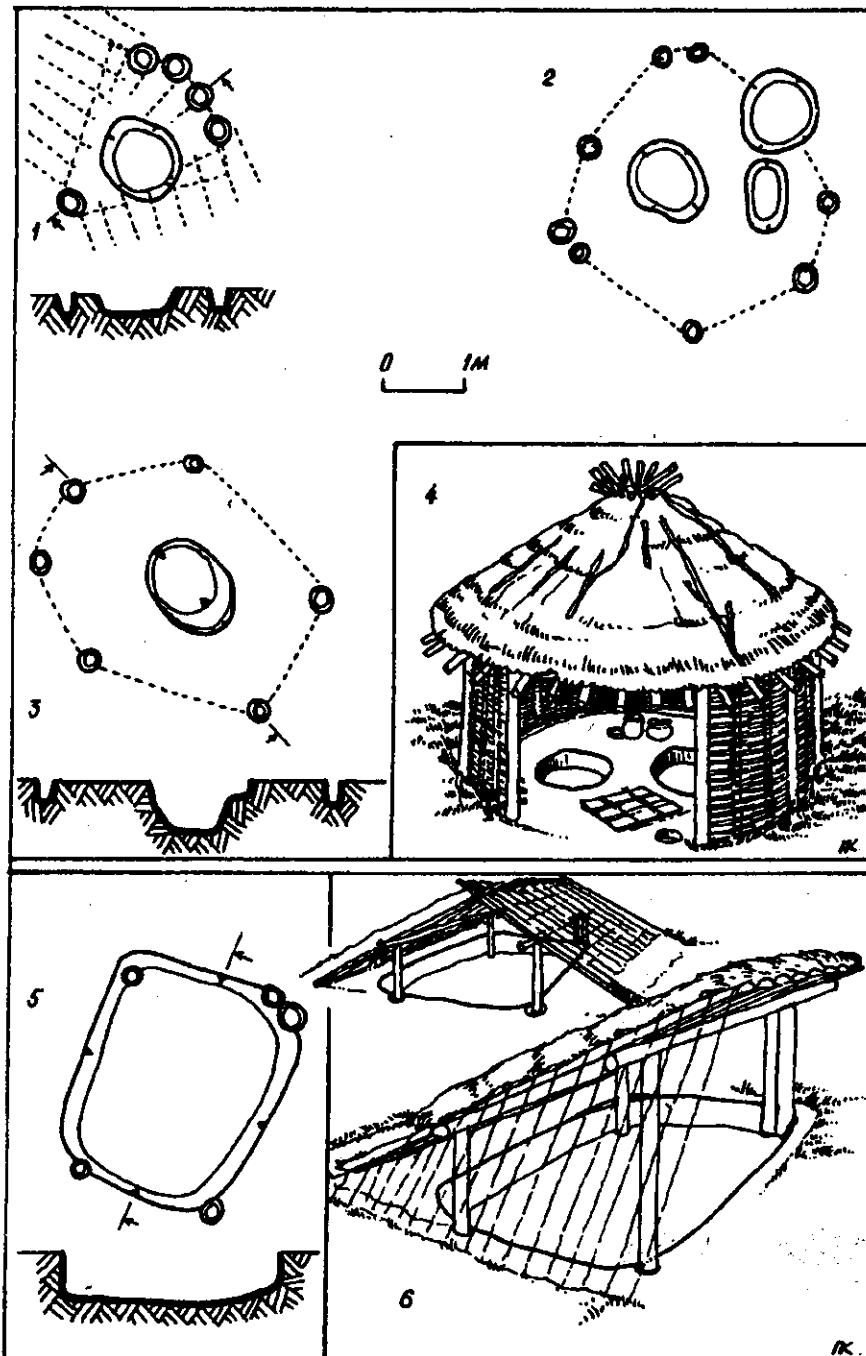

Рис. 7. Ями для припасів: 1 — план і профіль буд. № 344 з ямою № 194; 2 — план буд. № 318 з ямами №№ 181, 191, 192; 3 — план і профіль буд. № 294 з ямою № 120; 4 — зовнішній вигляд будівель над господарськими ямами (реконструкція автора і Т. Г. Новик); 5 — план з профілем та зовнішній вигляд буд. № 323; 6 — варіанти ІІ зовнішнього вигляду (реконструкція автора, Т. Г. Новик та П. Л. Корніенка).

дна — 72—75 см), заповнена сірою плямистою супіслю, в котрій знайдено уламки посуду XII ст. Ямки від стовпчиків, сконцентровані біля котловану на відстані 0,33—1,7 м (буд. 344), мали діаметр 22—42 і глибину 3—22 см. Віддалені одна від одної на 11—15—40 см (рис. 7, 1). До цього ж типу об'єктів віднесемо і буд. 250, яму 120 та ін. Для них характерна наявність двох рівнів дна, що відрізняє їх від попередніх (рис. 7, 3). Цікавий різновид згаданих споруд — буд. 318. Комплекс із 7 ям від стовпчиків оточував 3 заглиблених об'єкти — ями № 181, 191, 192 (рис. 7, 2, 4). Вірогідно таке ж призначення мала і буд. 323 (рис. 7, 5, 6). Підпрямокутна, 1,92×1,6 м, зорієнтована кутами за сторонами світу. По кутах — круглі ями від стовпів, діаметром 10—24 см, заглиблені на 10—58 см. В її двошаровому заповненні — численні уламки глинняного посуду, в т. ч. нижня частина горщика і покришка з прокресленим по сирій глині знаком «фіта», залізна голка, бронзовий стрижень.

Досліджено на пам'ятці і кілька десятків груп стовпових ям, котрі можна інтерпретувати як повітки — закриті з трьох боків навіси для реманенту, сіна, дров. Показова у цьому відношенні буд. 350 — підпрямокутна, 3,5×2 м, зорієнтована кутами за сторонами світу (рис. 8, 3, 4).

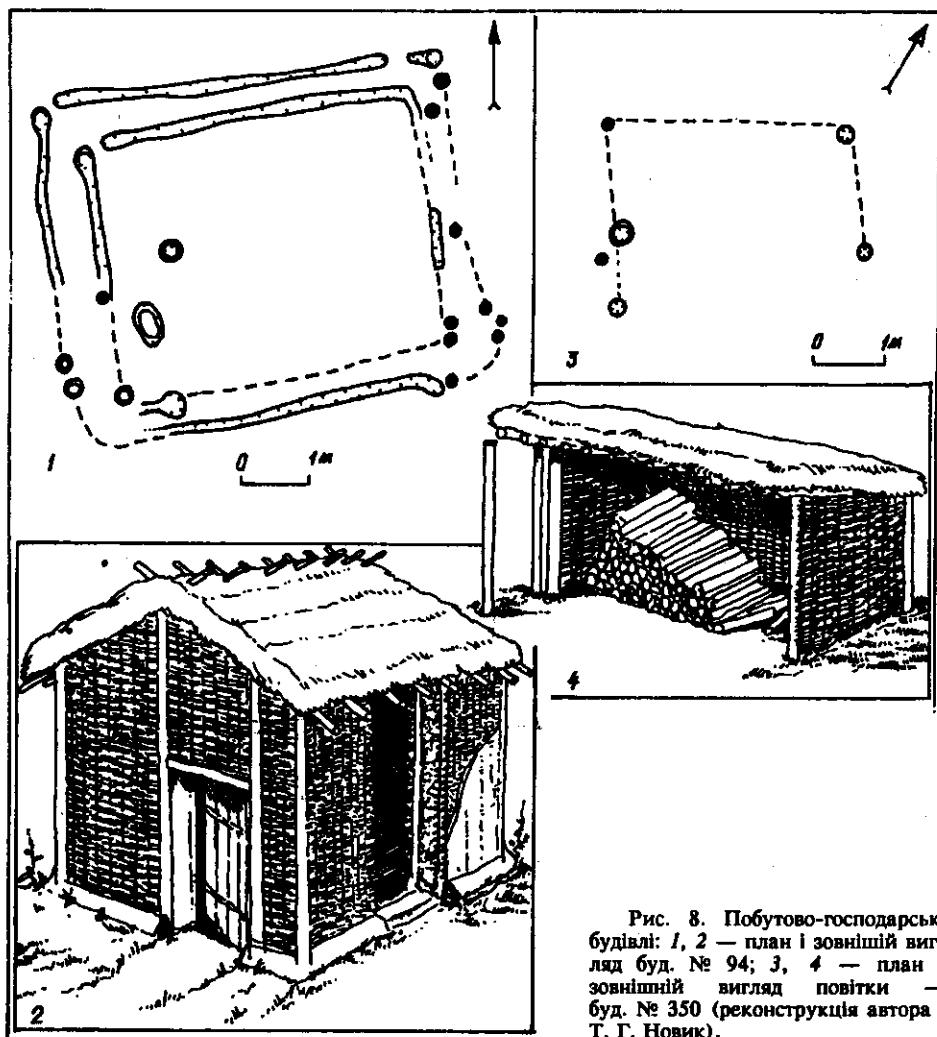

Рис. 8. Побутово-господарські будівлі: 1, 2 — план і зовнішній вигляд буд. № 94; 3, 4 — план і зовнішній вигляд повітки — буд. № 350 (реконструкція автора і Т. Г. Новик).

Ще 8 комплексів утворено не стовповими ямами, а канавками від плоту, серед них 3 — подвійними. Якщо це не два етапи функціонування однієї і тієї ж будівлі, то можна припустити наявність утеплювача (мох, листя) між плетеними стінами для використання даних об'єктів у холодну пору року. Прикладом може бути буд. 94: 4,8×4 м — внутрішній розмір, 6,2×4,5 м — зовнішній (рис. 8, 1, 2).

Розвиток поселення протягом 5 будівельних періодів¹¹ дозволив простежити специфіку господарської діяльності мешканців, значний прогрес у масовому господарському будівництві.

Концентрація знахідок, що можуть бути трактовані як елементи феодального побуту та специфіка виробничих і господарських будівель у межах однієї садиби дали можливість не тільки говорити про соціальний аспект у забудові, а й гіпотетично визначити посаду власника вказаної садиби у системі давньоруської феодальної ієрархії¹².

Таким чином, дослідження споруд поселення Автуничи дозволяє не лише вивчати господарську спеціалізацію мешканців пам'ятки і розвиток будівельної справи, а й розуміти давньоруське село як складний соціально-економічний організм.

Примітки:

¹ Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Исследования на Черниговщине // АО, 1984.— М., 1986.— С. 329.

² Сведения 1873 г. о городищах и курганах // ИАК.— СПб., 1903.— Вып. 5.— С. 92.

³ Коваленко В. П. Про структуру економіки середньовічного поліського села // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. Тези першого польового історико-краєзнавчого семінару.— Чернігів, 1992.— С. 33.

⁴ Шевцова Л. В. Гончарство на поселении Автуничи: производственный цикл и продукция // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії.— К., 1993.— Вип. 4.— С. 70.

⁵ Коваленко В. П., Моця А. П., Орлов Р. С. Гончарные горны XII в. на поселении Автуничи // Гомельщина: археология, история, памятники. Тезисы Второй Гомельской областной научной конференции по историческому краеведению.— Гомель, 1991.— С. 83—85; Коваленко В. П., Моця О. П. Давньоруські поселення біля с. Автуничи на Чернігівщині // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.— С. 7—9.

⁶ Бобринський А. А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы.— М., 1991.— 215 с.

⁷ Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.— М., 1991.— С. 171; Полесье. Матеріальная культура/В. К. Бондарчик, И. Н. Браим, Н. И. Бураковская и др.— К., 1988.— С. 249.

⁸ Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов. // Восточнославянский этнографический сборник.— Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая.— М., 1956.— Новая серия.— Т. XXXI.— С. 295; Волков Ф. К. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— Пг., 1916.— С. 472; Данилин А. Г. Приспособление для споповой сушки хлеба у восточных славян и их соседей // Этнография.— 1928.— № 2.— С. 75, 76; Зеленин Д. К. Указ. соч.— С. 73, 74; Соловьев К. А. Жилище крестьян Дмитровского края // Труды музея Дмитровского края.— Дмитров, 1930.— Вып. 6.— С. 160—171.

⁹ Веремейчик Е. М. Древнерусские хозяйственные постройки для просушки зерна // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 800-летию «Слова о полку Игореве».— Чернігів, 1986.— С. 31.

¹⁰ Зеленин Д. К. Указ. соч.— С. 63—65.

¹¹ Південноруське село IX—XIII ст.: економіка, побут, культура.— К., 1993; Готун І. А. Деякі підсумки вивчення споруд поселення Автуничи // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі...— С. 14.

¹² Готун І. А., Моця О. П. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автуничи // Слов'яни і Русь у науковий спадщині Д. Я. Самоквасова.— Матеріали іст.-археол. семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова (14—16 вересня 1993, м. Новгород-Сіверський).— Чернігів, 1993.— С. 68—71.

I. A. Gotun

РЕКОНСТРУКЦИИ РЕМЕСЛЕННЫХ И ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПОСТРОЕК ДРЕВНЕ-РУССКОГО ПОСЕЛЕНИЯ АВТУНИЧИ.

Постройки — важный источник для изучения средневековых обществ. Они отражают умения и навыки древнего населения, его быт и вкусы, специфику и динамику хозяйственной деятельности.

Работа посвящена анализу сооружений южнорусского села на примере поселения конца X — рубежа XII—XIII вв. у с. Автуничи Черниговской обл. Вскрытая площадь и количество изученных объектов, достаточно широкие хронологические рамки существования памятника и его региональные особенности позволяют проследить бытование и развитие различных категорий ремесленных и хозяйственных сооружений. Конструктивные особенности построек дают возможность идентифицировать объекты, связанные с гончарством, лесотехническим промыслом, сельским хозяйством, а также несколько видов сооружений хозяйственно-бытового назначения. К ним относятся горны для обжига посуды, ямы для добычи смолы и дегтя, спнопосушильни, загоны для скота, повети, озороды, постройки для хранения припасов. На основании полученных данных сделан вывод о совершенствовании их конструкции в ходе эксплуатации или при сооружении новых объектов данного типа.

Изучение построек древнерусского поселения Автуничи позволяет говорить о высоком уровне развития этой стороны материальной культуры, а предложенные реконструкции помогают представить некоторые особенности архитектурного облика южнорусского села.

I. A. Gotun

THE HANDICRAFT AND HOUSE-HOLD BUILDINGS OF THE OLD RUSSIAN SETTLEMENT AVTUNITCHI

The buildings are the important source of the study of medieval societies. They reflects the skill and habits of the ancient people, their life and tastes, the specificity and dynamics of the economic activity.

The paper contains the analysis of the Old Russian village buildings on the example of the settlement of the end of 10 the turn of 12th–13th cent. near the village Avtunitchi Tchernigov region. The substantial uncovered area and the number of the objects under study, the sufficiently extensive chronological limits of the existence of memorial and its regional peculiarities permit to retrace the existence and development different categories of handicraft and house-hold buildings. The constructive peculiarities of the buildings permit to identify and reconstruct some kinds of the house-hold buildings and the objects connected with the pottery, timber industry, agriculture. Basing on the obtained data the author concludes the improvement of the construction of the buildings during their maintenance or building of the new objects of this type.

The study of the buildings of the Old Russian settlement Avtunitchi permits to establish the high level of the development of this part of material culture. The proposed reconstructions help to imagine some peculiarities of the architecture outlook of the Old Russian village.

Одержано 1.06.93

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

СЛІДИ УТИЛІЗАЦІЇ МИСЛИВСЬКОЇ ЗДОБИЧІ В АМВРОСІЙВЦІ

О. О. Кротова, І. А. Сніжко

В статті аналізується колекція кісток бізонів зі слідами наризок кам'яними знаряддями за методикою американських дослідників. Зроблено висновок про характер та послідовність операції по утилізації здобичі. Амвросіївське кістковище бізонів визначається як місце забою та первинного й вторинного розбирання туш.

Однією з найважливіших передумов соціально-економічної реконструкції минулого є комплексне вивчення та інтерпретація археологічних матеріалів, у тому числі фауністичних решток.

Ще у 30-ті роки Г. А. Бонч-Осмоловський відзначав, що при пильному вивченні кісткових решток, у тому числі слідів різання на них крем'яними знаряддями можна одержати цінні дані для вивчення способів розчленування туш вбитих тварин і «на цій основі відновити істотні виробничо-побутові моменти...»¹.

На жаль, протягом тривалого часу у вітчизняному палеолітознавстві не приділялось належної уваги проблемі комплексного вивчення фауністичних решток з метою визначення процесу утилізації, і, зокрема, розбирання мисливської здобичі. Лише час від часу констатувалась наявність кісток з наризками на тій чи іншій пам'ятці, наприклад, на Ільській стоянці² чи Амвросіївському кістковищі³, але ніхто не намагався їх інтерпретувати.

В останні роки інтерес до проблеми утилізації мисливської здобичі значно збільшився. В. Я. Щелінський⁴ та А. Е. Матюхін⁵ вивчають функції ранньопалеолітичних кам'яних виробів, у тому числі, як знарядь розбирання, Н. Б. Леонова, С. В. Міньков⁶, В. Н. Станко⁷, Г. С. Краснокутський та А. В. Старкін⁸ вивчають процес розбирання мисливської здобичі за допомогою спостереження особливостей планіграфічного розподілу фауністичних решток на площині пам'яток.

У даній статті пропонується аналіз кісткових решток зі слідами різання крем'яними знаряддями, що походять з відомої пізньопалеолітичної пам'ятки у Приазов'ї — кістковища бізонів біля м. Амвросіївка Донецької області. Вивчення цих матеріалів із застосуванням методики американських дослідників, насамперед Л. Бінфорда, дає змогу одержати деяке уявлення про процес утилізації здобичі амвросіївськими мисливцями.

Методика вивчення процесу утилізації мисливської здобичі у палеоліті розроблена і широко застосовується американськими вченими — Л. Бінфордом, Д. Фрізоном, Т. Кехоу, Т. Уайтом, Д. Зейменсон та ін. Основу методики становить комплексне вивчення компонентів культурного шару, набору знарядь, кісток з пошкодженнями, слідами діяльності людини, а також залучення даних інших наук — тафономії, етноархеології, етнографії, експериментальної археології.

Найзначніший внесок у розробку цієї методики належить Л. Бінфорду.

© О. О. Кротова, І. А. Сніжко, 1993

Відштовхнувшись від конкретних спостережень над процесом розбирання ескімосами-нунаміутами оленя-карібу, він звернувся до літератури і узагальнив як конкретні матеріали, так і методичні розробки стосовно процесу розбирання мисливської здобичі. На цій основі він розробив узагальнену модель розбирання великих тварин, включаючи бізона. Крім того, він приділив велику увагу розробці методики, що дає змогу відрізняти сліди на кістках, що з'явилися внаслідок діяльності людини від слідів, залишених хижаками³.

Узагальнена методика дослідження процесу розбирання передбачає вивчення як складових культурного шару під час розкопок — розподіл кісток на площі пам'ятки, композицій зчленувань, так і знахідок, вилучених із шару — комплексу знарядь, слідів їх застосування (нарізок) та інших пошкоджень (слідів тертя, зломів) на кістках.

Зупинимось докладніше на методиці вивчення способів утилізації мисливської здобичі за допомогою слідів різання крем'яними знаряддями на кістках.

Послідовність розбирання включає такі етапи. Безпосередньо за здобуттям тварини йде первинне розбирання: білевання, розчленування туші для транспортування та вторинне розбирання: подальше розчленування частин туші, що були одержані при первинному розбиранні, зрізання м'яса та добування кісткового мозку¹⁰. Вилучення мозку може збігатися з білеванням чи первинним розбиранням, але це стосується тільки кісток нижнього відділу кінцівок (п'ясткова, плюскова). Вилучення мозку з м'ясних кісток звичайно здійснювалось після зрізування м'яса.

Згідно існуючої методики певним етапам розбирання відповідають певні сліди нарізок, залишених знаряддями, що використовувались для розбирання, а також місце їх розташування на кістках. Л. Бінфорд приділяє значну увагу класифікації характеру цих слідів¹¹.

1. Під час білевання тварини залишаються сліди різання на кістках кінцівок та черепі. На кістках кінцівок ці сліди розташовані: задня кінцівка — на нижній частині гомілкової, стволі плюсової, фалангах; передня — на дистальному сегменті ствOLA променевої кістки, п'ясткової та фалангах. Ці нарізки здебільшого розташовані по колу, перпендикулярно до осі кістки. На думку Л. Бінфорда нарізки на фалангах, що нечасто зустрічаються, залишаються тоді, коли прагнуть зняти шкуру цілком з кінцівок для подальшого виготовлення шкарпеток та взуття, що можна спостерігати у сучасних ескімосів¹².

На черепі характерні для білевання сліди зустрічаються у двох місцях: навколо рогів та вух і навскіс на зовнішній поверхні нижньої щелепи.

2. Внаслідок розчленування туші, якщо при цьому застосовувались ріжучі знаряддя, залишаються порізи у місцях зчленувань: на дистальних та проксимальних епіфізах стегневої, гомілкової, плечової, променевої кісток, на проксимальних кінцях плюсової та п'ясткової; нарізки у вигляді кілець довкола acetabulum тазової. Сліди розчленування туші відзначенні також на вертикальних поверхнях потиличної кістки черепа та атланту або в залежності від способу відокремлення голови — на вертикальних поверхнях атланту та епістрофею. Навкіні сліди на внутрішній поверхні нижньої щелепи відповідають процесу вилучення язика. Сегментування хребетного стовпа ілюструють нарізки на шостому шийному, другому-третьому та тринадцятому-чотирнадцятому грудних хребцях, відокремлення ребер від нього — нарізки на вертикальній поверхні, перпендикулярні до осі ребра.

Характерним засобом розбирання туш великих тварин було використання частин скелету як системи важелів, за допомогою яких відбувалось вивертання кісток у місцях зчленувань з подальшим перерізуванням зв'язок¹³.

3. Процес зрізання м'яса дає найбільшу кількість нарізок. Вони зустрічаються на лопатках (довгі нарізки, розташовані вздовж осі кістки), тазових, кістках кінцівок (верхні відділи), ребрах, остистих відростках. Л. Бінфорд відзначає наявність двох типів слідів зрізання м'яса на трубчастих кістках: це початкові довгі порізи, розташовані вздовж кістки, та короткі, навкіні, розташовані збоку кістки, які виникли під час звільнення її від м'яса¹⁴. Дуже характерними є нарізки, які Л. Бінфорд назав «короткий шеврон». Це парні

групи коротких паралельних порізів, що починаються з протилежних сторін кістки¹⁵.

4. За етнографічними свідоцтвами мисливці під час розбирання ласували свіжим кістковим мозком. На початку розбирання для одержання мозку у першу чергу розбивали «нем'ясні» кістки — плюскову, п'ясткову; далі, після зрізання м'яса, кістковий мозок вилучався з плечової, стегнової, та інших «м'ясних» кісток. Сліди, залишені під час підготовки кістки до розбирання для одержання кісткового мозку, майже не відрізняються від слідів зрізання м'яса. Інтерпретація цих нарізок залежить від того, на яких кістках та в якому місці вони знаходяться¹⁶.

У статті аналізуються 105 кісток з нарізками із Амвросіївського кістко-вища. З них 22 кістки — із розкопок В. М. Евсєєва 1935 року (зберігаються у фондах Донецького краєзнавчого музею) та 83 кістки із розкопок О. О. Кротової 1988—1990 років (зберігаються у фондах Інституту археології АН України)*. Найбільшу частину кісток з нарізками дали розкопки останніх років, коли їх шукали цілеспрямовано. Пошук нарізок на кістках провадився із застосуванням 4-кратної лупи.

Вперше наявність слідів різання на кістках з Амвросіївки була відзначена П. Й. Борисковським. Серед матеріалів з розкопок 1949 року він відібрав 14 кісток зі слідами діяльності людини. З них близько 10 фрагментів, за визначенням А. С. Семенова, мали сліди різання крем'яними знаряддями**. Про це свідчать: 1) Певний характер нарізок, що показують затухання ліній нарізу внаслідок послаблення напруження руки та тиску знаряддям. 2) Розташування їх, головним чином, паралельними рядами на кістках, частіше у по-перечному напрямку. 3) Нарізки зроблені тонким лезом неретушованої чи малоретушованої платівки¹⁷.

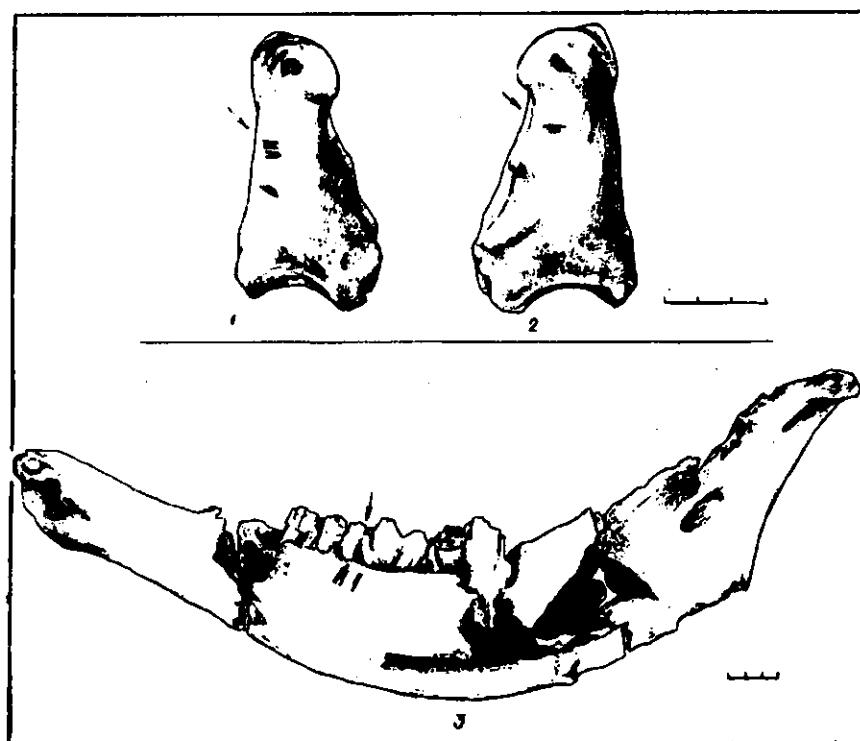

Рис. 1. Фаланги (1, 2) і нижня щелепа (3) з нарізками.

* Значна частина кісток з нарізками з розкопок 1988—1990 років визначена палеонтологом Н. Г. Белан.

** Місцезнаходження цих кісток на сьогодні невідомо.

Аналіз матеріалу. Послідовність обробки туші тварини передбачає, що сліди різання на кістках залежать від ступеню їх утилізації. Далі будуть описані типи слідів різання, виявлені на кістках з Амвросіївки, які можна віднести до різних ступенів обробки туш тварин.

Першим етапом розбирання є зняття шкіри. Анатомія тварини передбачає дуже мало місць, де при розрізанні шкіри виникає прямий контакт з кісткою: це нижні частини кінцівок та голова. На Амвросіївському кістковиці знайдено 5 фрагментів та 1 ціла нижня щелепа з нарізками (рис. 1, 3). П'ять фрагментів мають нарізки з зовнішнього боку різцевої частини, ціла нижня щелепа має нарізки у двох місцях: дві групи з шести та двох порізів під молярами та одна подвійна нарізка трохи нижче. Три фаланги задньої кінцівки також мають сліди зняття шкіри у вигляді нарізок, розташованих перпендикулярно до центральній осі кістки (рис. 1, 1, 2). Нарізок на інших кістках, появу яких можна було б пов'язати із зняттям шкіри поки не знайдено. Етнографічні дані свідчать, що в тому випадку, коли передбачалося подальше використання шкіри, вона знімалась з тварини цілком, внаслідок чого утворювалася велика кількість нарізок.

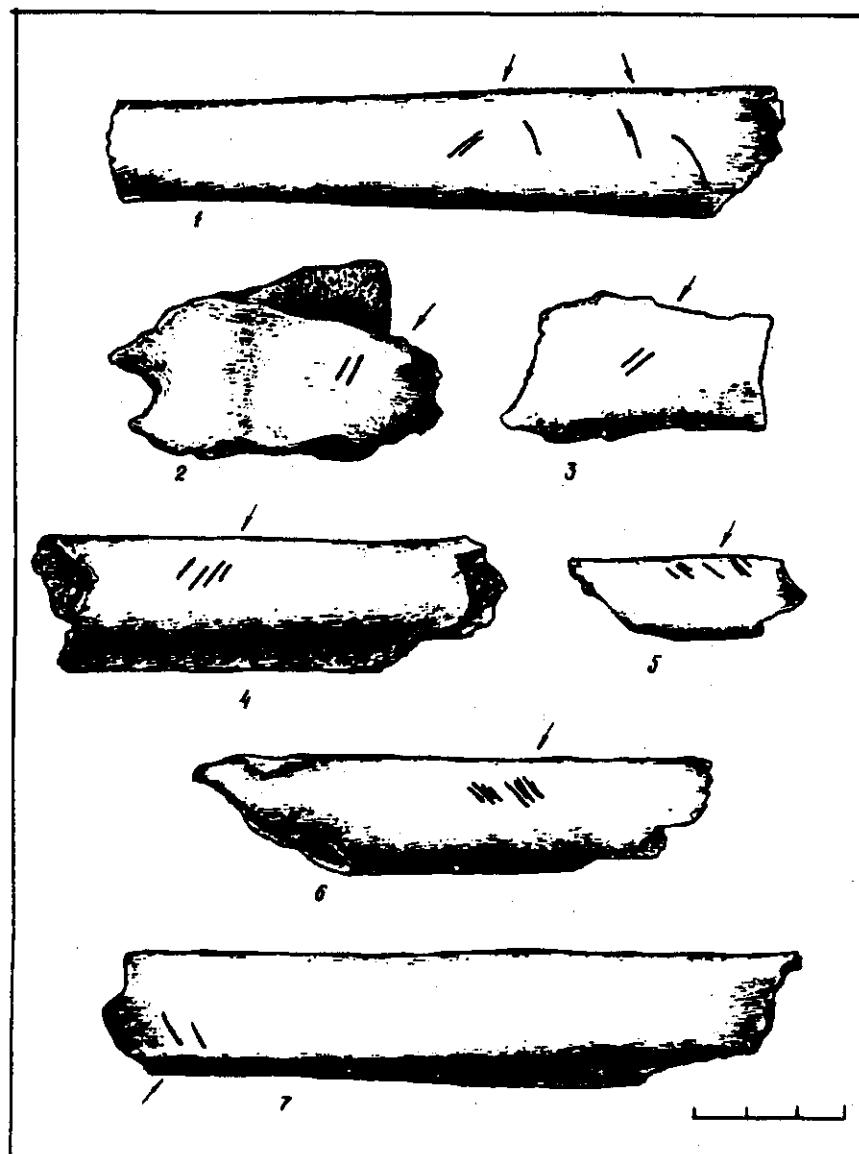

Рис. 2. Ребра (1, 3—7) і фрагмент грудини (2) з нарізками.

рювались кругові порізи на фалангах, навколо рогів та в області нижньої щелепи¹⁸. Отже, напевно саме цей випадок ілюструють в Амвросіївці описані вище кістки з нарізками.

Процес розчленування полягає у відділенні частин туши. Кісток з нарізками, що характеризують цю операцію, виявлено небагато. Це перш за все ребра і тазові кістки. Ребра взагалі найчисленніша група кісток з нарізками — 38. Є два райони на ребрах, де залишались сліди розчленування: вентральна поверхня, що прилягає до голівки, та дистальна частина, що прилягає до грудини. Перші сліди залишені тут внаслідок відокремлення ребер від хребтного стовпа (рис. 3, 1—3, 5—7; рис. 2, 3, 7); другі — внаслідок відокремлення ребер від грудини. При здійсненні цієї операції нарізки могли

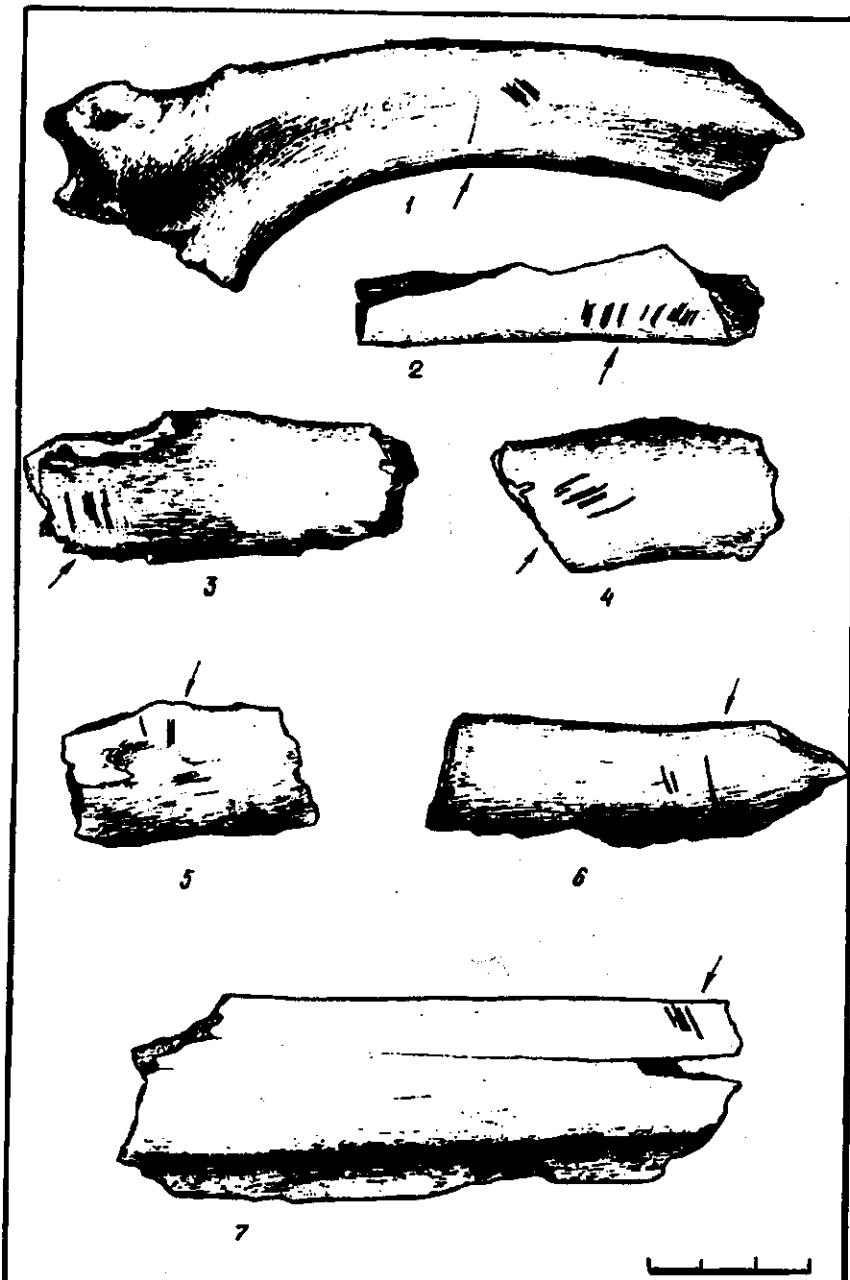

Рис. 3. Ребра з нарізками.

залишатися також на грудині. Але це, очевидно, траплялось не часто, тому що при великій кількості ребер з нарізками зафіковано тільки один фрагмент грудини зі слідами різання (рис. 2, 2). За характером це маленькі, паралельні одна одній нарізки, розташовані перпендикулярно або під кутом 45–50° до довгої осі ребра. Вони зібрані у групи, що мають здебільшого 2–5 нарізок.

Сліди на тазових кістках могли утворитися внаслідок відокремлення задньої кінцівки від туші, коли підрізувалися зв'язки навколо ямки суглобової западини: ніж при цьому проходив поперек вертикальної поверхні таза¹⁹. Невеликих фрагментів тазових кісток з нарізками 8 (рис. 6, 1–5). Це, як правило, паралельні довгі тонкі нарізки, зібрані у групи по 2–4.

Отже, щодо сегментації туш є конкретні свідчення про відокремлення задніх кінцівок від туші, ребер — від хребетного стовпа та грудини. Все ж цього замало для уявлення про основні способи сегментації туш бізонів на кістковиці.

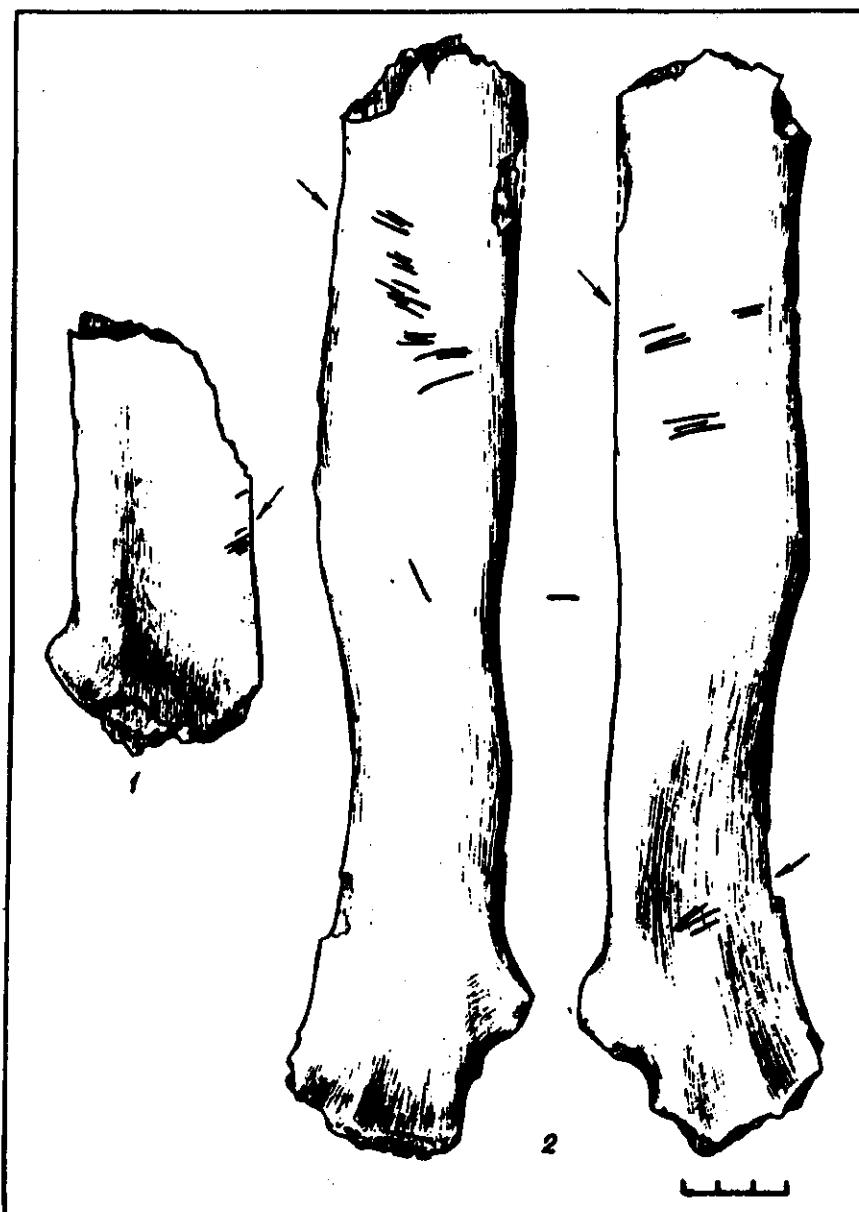

Рис. 4. Фрагменти остистих відростків з нарізками.

Виявлено також одну суглобову кістку зі слідами різання. Це зверхня права кістка другого ряду карпального суглоба. Оскільки це єдиний випадок нарізки в області суглоба, можна припустити, що членування туш амвросіївськими мисливцями проводилося не способом розрізання зв'язок по суглобах, а по іншому. Це міг бути другий з описаних Л. Бінфордом способів — за допомогою неглибоких поверхневих надрізів та вивертання суглобів для порушення зв'язок з використанням довгих кісток як системи важелів. За етнографічними даними таким способом, звичайно, розбираються свіжі туши. Мерзлі ж — способом розбивання довгих кісток²⁰. Можливо, що знайдена в Амвросіївці велика кількість кісток зі слідами штучного розбивання може бути одним з доказів використання саме такого способу.

Основна маса зафікованих нарізок характеризує, певно, процес зрізання м'яса. Сліди цієї дії — навскіс розташовані нарізки, зібрани у групи, що містяться звичайно у місцях загиблення або там, де м'язи прикріплені до кісток. Нижче ми розглянемо групи кісток з такими слідами.

Як було відзначено, найчисленніша група кісток, що має нарізки — ребра. Частина нарізок визначена як сліди розчленування, частина, як сліди зрізання м'яса. Ці нарізки розташовані вздовж дорсальної поверхні ребра, в напрямі до проксимального кінця. Це поперечні паралельні одна одній нарізки, що з'явилися внаслідок видалення вирізки (рис. 2, 1, 4, 6; рис. 3, 4). Вони зібрані у групи по 2—5, зафіковані також ребра, що мають по одній нарізці та групи з великою кількістю компактно розташованих порізів (до 20) (рис. 8).

Найбільш ласою частиною туши бізона був спинний горб. Під час його зрізання у вигляді довгих вузьких смуг м'яса з'явилися нарізки біля основи остистих відростків грудних хребців. Шість остистих відростків з Амвросіївки ілюструють цю операцію. Всі вони мають навскісні до осі нарізки (20—45°) навколо основи чи на невеликій відстані (рис. 4, 1, 2). Л. Бінфорд відзначає, що ці нарізки дуже характерні і виявлені майже на всіх стоянках мисливців на бізона на американських рівнинах²¹.

Лопатки бізона також є м'ясною частиною. Л. Бінфорд відзначає наявність на латеральному та медіальному боці лопаток довгих паралельних порізів, що лишилися під час зрізання м'яса для сушиння²². В Амвросіївці лопаток з такими слідами не знайдено. Але два фрагменти суглобової частини лопатки мають короткі паралельні нарізки на медіальному боці, вище засуглобового бугорка, перпендикулярні до осі кістки (рис. 5, 1). Цілком імовірно, що це також сліди зрізання м'яса, але здійснювалось воно дещо інакше, ніж це описано у Л. Бінфорда²³.

Перш ніж перейти до розглядання слідів зрізання м'яса на кістках передньої кінцівки, зупинимось на загальній характеристиці нарізок, типових для трубчастих кісток кінцівок. Під час зрізання м'яса, здається, повинні залишатися два типи слідів: початкові довгі порізи вздовж кістки та короткі навскісні на боці кістки, які виникли під час звільнення її від м'яса. Насправді ж при здійсненні довгого поріза ніж проходить вздовж «краю» кістки і у більшості випадків не залишає слідів²⁴. На кістках з Амвросіївки таких довгих нарізок не зафіковано. Зустрічаються тільки короткі нарізки, розташовані перпендикулярно чи під кутом до осі як на передній так і на задній поверхні кістки. Ці сліди скучені здебільшого там, де поверхня кістки нерівна, в місцях кріплення зв'язок.

Велику групу (16) становлять кістки передніх кінцівок зі слідами нарізок. Плічових кісток — 4, всі сліди порізів на них розташовані тільки наdiafізійні частині: в районі гребеня великого бугорка і так званої округлої широтності на поверхнях прикріплення м'язів та зв'язок (рис. 7, 3). Променевих кісток зі слідами порізів 7. Вони розташовані в трьох місцях: на diafізійні частині більше до проксимального кінця (приблизно у 10 см), перпендикулярно довгі осі кістки; на diafізійні частині біля дистального кінця. Ці нарізки, як правило, ідуть під кутом до осі кістки (рис. 5, 3); на місці проксимального міжкісткового простору. Всі нарізки короткі, зібрані у групи по 2—6. Цей тип «короткий шеврон» — найчастіше зустрічається у тих місцях, де м'язи кріпляться до кістки, в даному випадку у районі жолоба для сухожилля. Сліди порізів мають також три ліктівові кістки. На двох вони розташовані на dia-

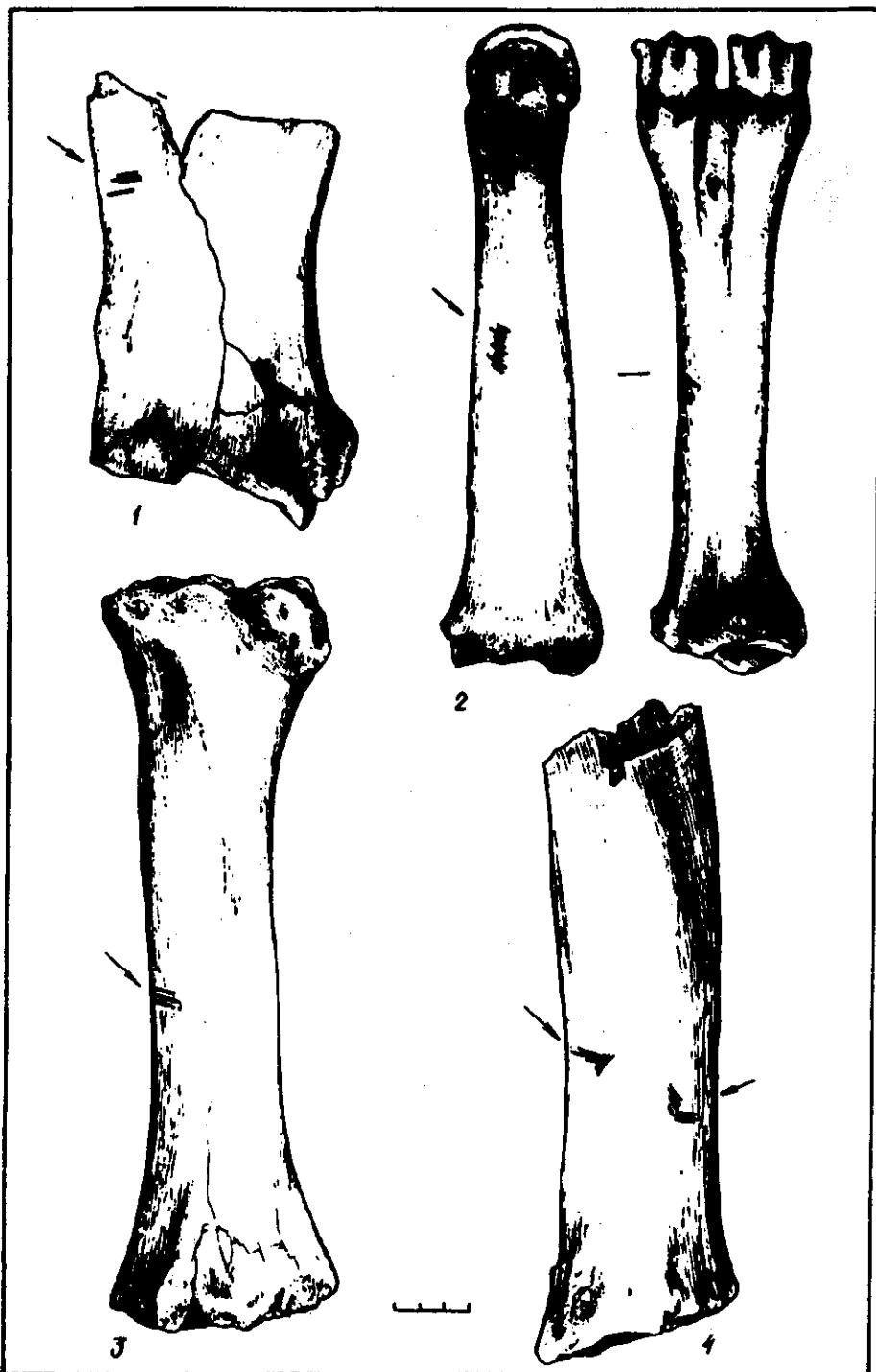

Рис. 5. Фрагменти лопатки (1) і плюскова (2), променева (3) та фрагмент гомілкової (4) кісток з нарізками.

фізний частині, на одному — на ділянці, що прилягає до проксимального міжкісткового простору — це 4 нарізки, перпендикулярні довгій осі кістки. Таким чином, променеві і ліктьова кістки мають нарізки в районі проксимального міжкісткового простору, що дає змогу припустити ретельне зрізування м'яса на цій ділянці, певно, з відокремленням променевої кістки від «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1993 р.

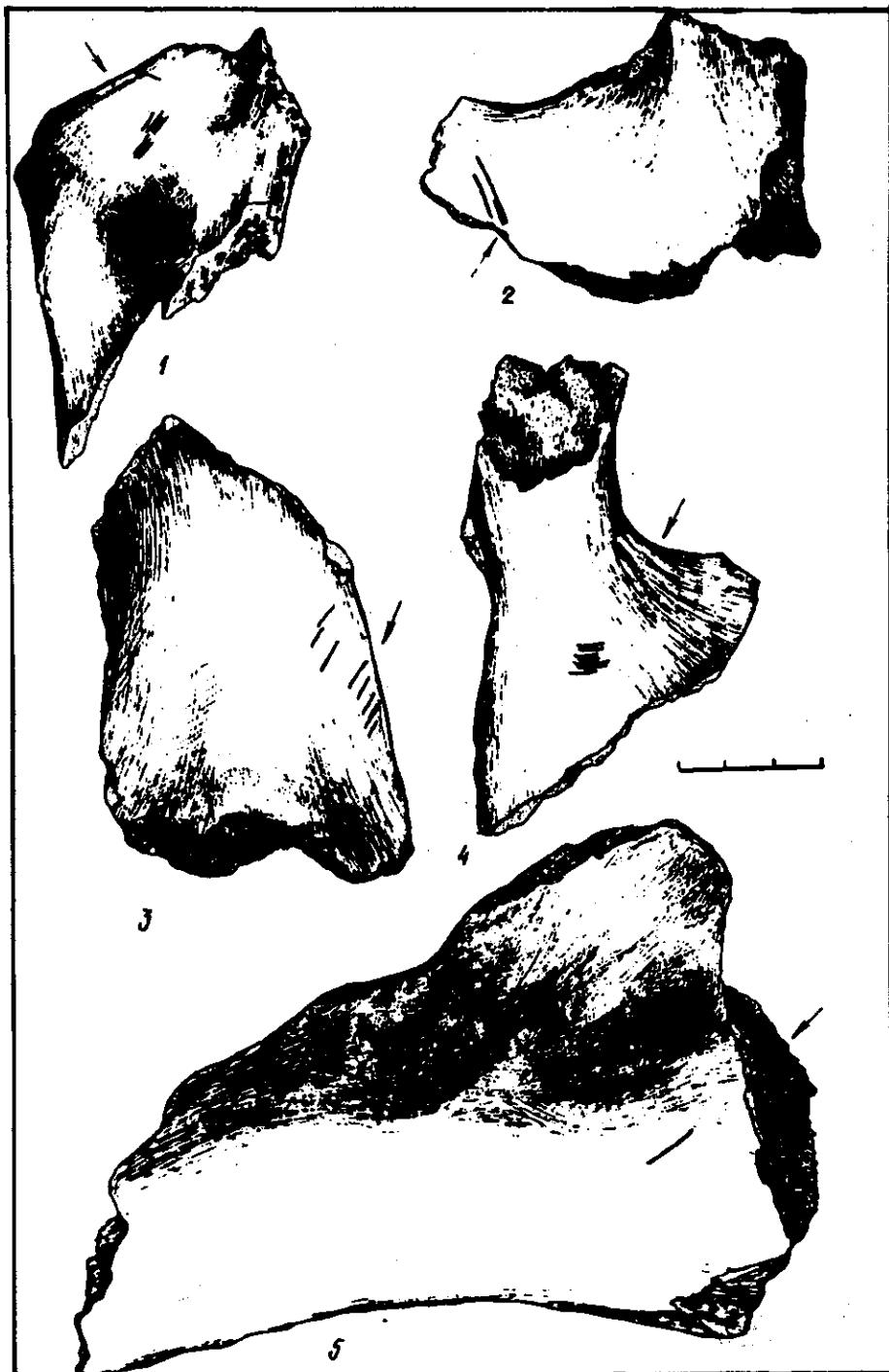

Рис. 6. Фрагмент тазових кісток з нарізками.

ліктьової. Таке роз'єднання і переважне розташування нарізок на проксимальній частині відзначено на стоянці Gull Lake²⁵. До кісток передньої кінцівки з нарізками належать також дві п'ясткові з порізами на диафізійні частині: на одній — паралельно осі кістки, на другій — під невеликим кутом. Ці сліди, імовірно, не могли виникнути під час зрізання м'яса, тому що на цих кістках його практично нема, тому можна припустити, що їх поява пов'язана з підготовкою до вилучення кісткового мозку.

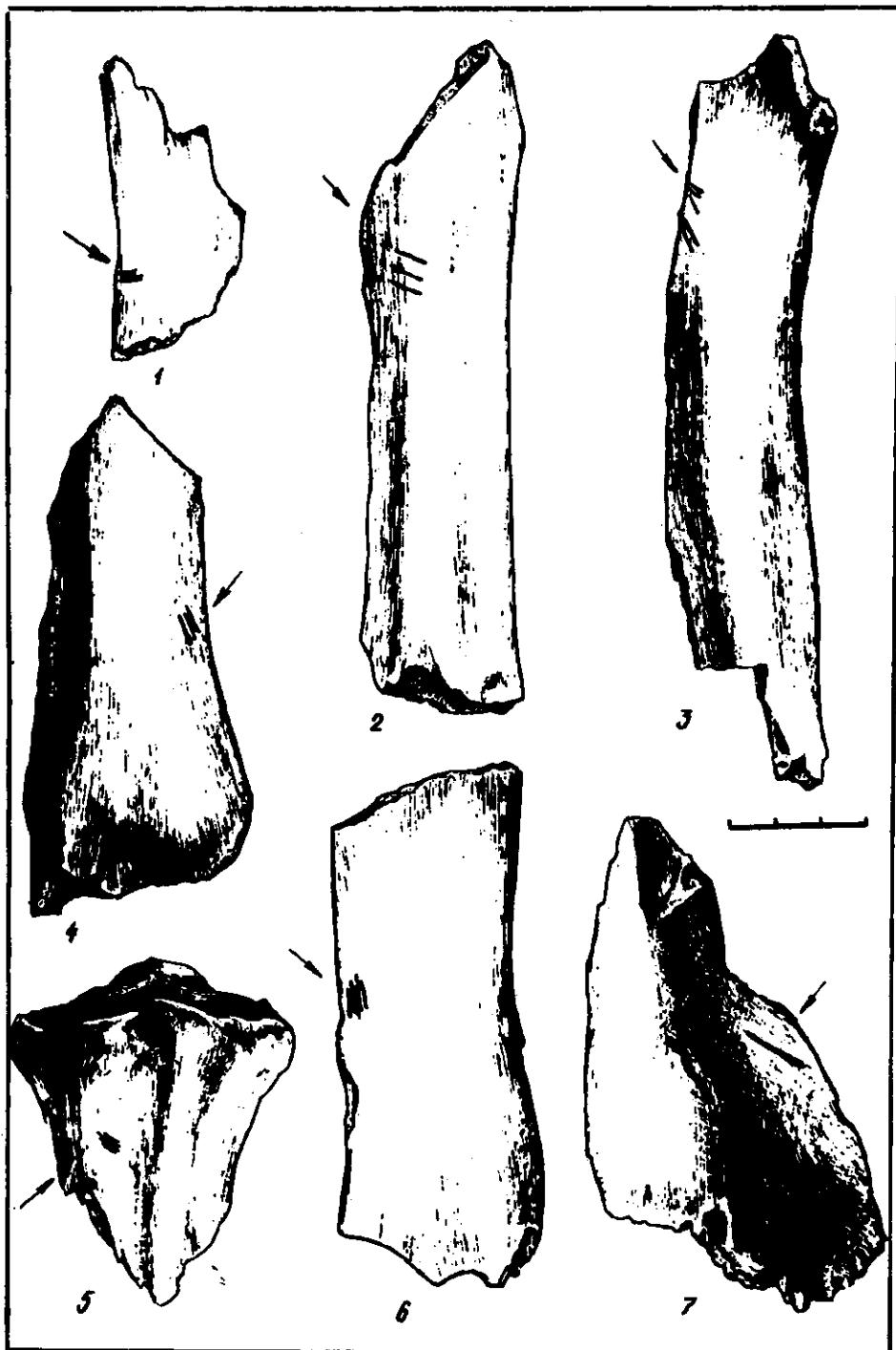

Рис. 7. Фрагменти трубчастих кісток з нарізками.

Кісток задньої кінцівки зі слідами різання 10. Дві стегнові мають нарізки на діафізійній частині: на одній простежені три групи паралельних нарізок, друга представлена фрагментами: дистальний кінець з давнім зломом у діафізійній частині та нарізками.

Такі сліди могли з'явитися з двох причин. Стегнова кістка має велику площину шорсткої поверхні, тут, а також у місцях латеральної, медіальної губ, плантарної ямки м'язи кріпляться до кістки, отже, для того, щоб зрізати

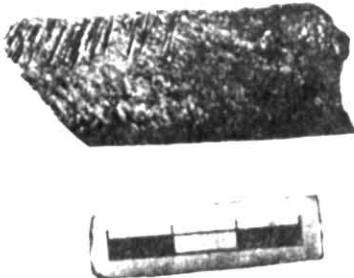

Рис. 8. Фрагмент ребра зі слідами зрізання крем'яними знаряддями.

скових мають нарізки наdiafізійні частині. Вони розташовані на латеральному, медіальному боці та спереду кісток. Нарізки паралельні, зібрані у групи, перпендикулярні чи під кутом до осі кістки (рис. 5, 2; 7, 5). На цевеликих ділянках двох кісток відзначенні сліди третього. Вони з'явилися внаслідок підготовки кістки до вилучення мозку. Поверхня кістки зачищалась від зв'язок. Вони обиралися ножем або нерівною поверхнею каменя, чи будь-якою приладною для цього річчю, внаслідок чого на кістці залишалися затертості та бороздки або поризи²⁶.

Крім цього виявлено кілька дрібних уламків кісток, які важко було визначити. Це 10 фрагментів трубчастих кісток (рис. 7, 1, 4, 6, 7), один з яких може бути визначений як фрагмент diafізу стегнової або гомілкової, ще один — як фрагмент diafізу метаподію (рис. 7, 2), а також чотири фрагменти пласкої кістки з дрібними паралельними нарізками, зібраними у групи по 5—7.

Таким чином, із загальної кількості кісток з нарізками більше всього таких, що мають сліди, які характеризують зрізання м'яса (понад 80 екземплярів). Такі ж процеси, як зняття шкіри, членування туш та підготовка до вилучення мозку представлениі слідами лише на кількох кістках (табл.).

Кілька слів необхідно сказати стосовно знарядь розбирання, що лишили сліди на кістках. Загалом на кістковиці знайдено близько 2700 крем'яних виробів. Це нуклеуси, ножеподібні платівки, відщепи та невелика кількість скребків, різців, мікролітів. Саме ножеподібні платівки та відщепи використовувались пізньопалеолітичними мисливцями як знаряддя розбирання. С. А. Семенов визначив, що сліди використання свідчать про їх застосування як різальних знарядь²⁷.

Аналіз кісток з нарізками показує, що амвросіївські пізньопалеолітичні мисливці використовували розташоване неподалік стоянки місце забою бізонів одночасно як місце утилізації здобичі.

Тут провадилася як первинна (білевання та сегментація туш) так і вторинна (зрізання м'яса, добування мозку) обробка забитих бізонів. Таке сполучення операцій утилізації здобичі, певно, можна пояснити невеликою відстанню між місцем забою і стоянкою, відсутністю необхідності далекого транспортування продукції.

Деякі особливості проаналізованого матеріалу дозволяють припустити, що амвросіївські мисливці могли розбирати туші забитих бізонів як у свіжому так і замороженому стані.

Специфіка місць забою бізонів (kill-sites), подібних амвросіївському, на Великих Рівнинах у Північній Америці як тривалих немобільних запасів їжі, що здебільшого зберігалися в замороженому стані доведена останнім часом американськими вченими²⁸.

Подібний спосіб використання місць забою тварин міг застосовуватись пізньопалеолітичними мисливцями на бізонів приазовського степу.

Остаточне вирішення проблеми утилізації здобичі та особливостей використання місця забою амвросіївськими мисливцями можливе за умови подальшого комплексного дослідження пам'ятки.

м'ясо, треба було відрізати його в місцях приростання. Іншою причиною могла бути підготовка до вилучення кісткового мозку, як було відзначено, такі сліди не відрізняються від слідів зрізання м'яса. Давній злам однієї з кісток разом з нарізками дає змогу припустити, що ми маємо справу з виконанням саме цієї операції.

Гомілкова кістка представлена одним невеликим фрагментом з нарізкою та diafізною частиною кістки з трьома нарізками, розташованими спереду, в 10 см від дистального кінця, перпендикулярними осі кістки (рис. 5, 4). Шість плю-

скових мають нарізки на diafізійні частині. Вони розташовані на латеральному, медіальному боці та спереду кісток. Нарізки паралельні, зібрані у групи, перпендикулярні чи під кутом до осі кістки (рис. 5, 2; 7, 5). На цевеликих ділянках двох кісток відзначенні сліди третього. Вони з'явилися внаслідок підготовки кістки до вилучення мозку. Поверхня кістки зачищалась від зв'язок. Вони обиралися ножем або нерівною поверхнею каменя, чи будь-якою приладною для цього річчю, внаслідок чого на кістці залишалися затертості та бороздки або поризи²⁶.

Крім цього виявлено кілька дрібних уламків кісток, які важко було визначити. Це 10 фрагментів трубчастих кісток (рис. 7, 1, 4, 6, 7), один з яких може бути визначений як фрагмент diafізу стегнової або гомілкової, ще один — як фрагмент diafізу метаподію (рис. 7, 2), а також чотири фрагменти пласкої кістки з дрібними паралельними нарізками, зібраними у групи по 5—7.

Таким чином, із загальної кількості кісток з нарізками більше всього таких, що мають сліди, які характеризують зрізання м'яса (понад 80 екземплярів).

Такі ж процеси, як зняття шкіри, членування туш та підготовка до вилучення мозку представлениі слідами лише на кількох кістках (табл.).

Кілька слів необхідно сказати стосовно знарядь розбирання, що лишили сліди на кістках. Загалом на кістковиці знайдено близько 2700 крем'яних виробів. Це нуклеуси, ножеподібні платівки, відщепи та невелика кількість скребків, різців, мікролітів. Саме ножеподібні платівки та відщепи використовувались пізньопалеолітичними мисливцями як знаряддя розбирання. С. А. Семенов визначив, що сліди використання свідчать про їх застосування як різальних знарядь²⁷.

Аналіз кісток з нарізками показує, що амвросіївські пізньопалеолітичні мисливці використовували розташоване неподалік стоянки місце забою бізонів одночасно як місце утилізації здобичі.

Тут провадилася як первинна (білевання та сегментація туш) так і вторинна (зрізання м'яса, добування мозку) обробка забитих бізонів. Таке сполучення операцій утилізації здобичі, певно, можна пояснити невеликою відстанню між місцем забою і стоянкою, відсутністю необхідності далекого транспортування продукції.

Деякі особливості проаналізованого матеріалу дозволяють припустити, що амвросіївські мисливці могли розбирати туші забитих бізонів як у свіжому так і замороженому стані.

Специфіка місць забою бізонів (kill-sites), подібних амвросіївському, на Великих Рівнинах у Північній Америці як тривалих немобільних запасів їжі, що здебільшого зберігалися в замороженому стані доведена останнім часом американськими вченими²⁸.

Подібний спосіб використання місць забою тварин міг застосовуватись пізньопалеолітичними мисливцями на бізонів приазовського степу.

Остаточне вирішення проблеми утилізації здобичі та особливостей використання місця забою амвросіївськими мисливцями можливе за умови подальшого комплексного дослідження пам'ятки.

Кістки зі слідами різання із Амеросієвського кістковища

Назва кісток	Загальна кількість	%	Дії, під час яких були залишені сліди			
			зняття шкіри	розв'язенування туші	різання м'яся	підготовка до вилучення кісткового мозку
Нижні щелепи	6	5,8	x			
Фаланги	3	2,3	x			
Грудина	1	1,0		x		
Ребра	38	36,1		x	x	
Остисті	6	5,8			x	
Лопатки	2	1,9			x	
Плечові	4	3,9			x	
Променеві	7	6,7			x	
Ліктюові	3	2,9			x	
П'ясткові	2	1,9				x
Тазові	8	7,7			x	
Стегнові	2	1,9			x	
Гомілкові	2	1,9			x	
Плюскові	6	5,8				x
Суглобова	1	1,0		x		
Фрагменти пласких кісток	4	3,9				
Фрагменти трубчастих кісток	10	9,5				
Всього:	105	100				

x — наявність кісток, що характеризують певну дію.

Примітки

¹ Бонч-Осмоловский Г. А. О нарезках на палеолитических костях // Сообщения ГАИМК.— 1931.— № 8.— С. 27.

² Городцов В. А. Результаты исследования Ильской палеолитической стоянки // МИА.— 1941.— С. 22, 23.

³ Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА.— 1953.— С. 332—335.

⁴ Щелинский В. Я. Экспериментально-трассологическое изучение функций нижнепалеолитических орудий // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы.— Л., 1977.— С. 182—196.

⁵ Матюхин А. Е. О палеолитических орудиях для разделки охотничьей добычи // КСИА АН СССР.— 1985.— № 181.— С. 24—30.

⁶ Leonova N. B., Min'kov E. V. Spatioi Analysis of Faunal Remains from Kашенпaya Balka II // Journal of Anthropological Archeology 7, 203—230 (1988).

⁷ Станко В. Н. Производственные комплексы по утилизации охотничьей добычи в позднем палеолите (по материалам поселения Анетовка II) // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 54—63.

⁸ Краснокутский Г. Е., Старкін А. В. Реконструкція процесу разделки туш бizonov на основe планиграфічного дослідження костних остатків // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. XX Республ. конф. (Одеса, жовтень, 1989 р.).— К., 1989.— С. 110.

⁹ Binford L. R. Bones. Ancient Men and Modern Myths // A. P. 1981.— 320 p.

¹⁰ Binford L. R. Bones...— P. 127; Zeimens G. M. Analysis postcranial bison remains // The Agate Basin Site. A record of the Paleoindian Occupation of the North-Western High Plains.— AP. 1982.— P. 217.

¹¹ Binford L. R. Bones...— P. 105—142.

¹² Binford L. R. Bones...— P. 126.

- ¹³ *Binford L. R.* Bones...— P. 105.
- ¹⁴ *Binford L. R.* Bones...— P. 129.
- ¹⁵ *Binford L. R.* Bones...— P. 131.
- ¹⁶ *Binford L. R.* Bones...— P. 134.
- ¹⁷ *Борисковский П. И.* Палеолит Украины // МИА.— 1953.— № 40.— С. 334—335.
- ¹⁸ *Frison G.* The Glenrock Buffalo Camp. 48CO304. Plains Anthropologist memoir no. 7.— P. 11.
- ¹⁹ *Binford L. R.* Bones...— P. 113.
- ²⁰ *Binford L. R.* Bones...— P. 110—127.
- ²¹ *Binford L. R.* Bones...— P. 110.
- ²² *Binford L. R.* Bones...— P. 98.
- ²³ *Binford L. R.* Bones...— P. 121.
- ²⁴ *Binford L. R.* Bones...— P. 129.
- ²⁵ *Kehoe T. F.* The Gull Lake Site; a prehistoric bison drive site in southwestern Saskatchewan. Milwaykee Public Museum Publications in Anthropology and History. No 1. 1973.— P. 153.
- ²⁶ *Binford L. R.* Bones...— P. 131.
- ²⁷ *Борисковский П. И.* Палеолит Украины.— С. 336.
- ²⁸ *Frison G. C.* Paleo-Indian winter subsistence strategies on the High Plains // Plains Indian Studies: a Collection of Essays in Honor of John C. Euers and Waldo R. Wedel.— Ed. D. H. Ubelaker and H. I. Viola: 193—201; Smithsonian Contributions to Anthropology, 1982, No 30; *Todd L. C.* Seasonality studies and Paleoindian Subsistence Strategies // Human Predators and Prey Mortality, ed. M. C. Stiner. Westview Press, Boulder, 1991, Colorado.— P. 217—238.

A. A. Кротова, И. А. Снежко

СЛЕДЫ УТИЛИЗАЦИИ ОХОТНИЧЬЕЙ ДОБЫЧИ В АМВРОСИЕВКЕ.

В статье проанализирована коллекция из 105 костей бизонов со следами нарезок кремневыми орудиями. Использована методика американских исследователей (Л. Бинфорд, Т. Уайт, Д. Фризон и др.). Делается вывод о характере и последовательности определенных операций по утилизации добычи амвросиевскими охотниками: свежевании туш убитых животных, срезании мяса, добыче мозга из костей. Делается функциональное определение Амвросиевского костища бизонов как места забоя, а также первичной и вторичной разделки туш убитых животных.

A. A. Krotova, I. A. Snejzko

THE TRASES OF THE UTILIZATION OF THE BAG IN AMVROSIEVKA

The collection of 105 bones of the bison with the cut marks by flint tools has analysed in the paper. The methods of the American investigators (L. Binford, T. White, D. Frison etc.) are used. A conclusion is made that the type and sequence of the definite operations of the utilization of the bag by Amvrosievka hunters were: the skin of the carcasses of the game, the cutting off the meat, the getting of the marrow. The Amvrosievka bison bone-bed is defined as a kill-site and as a place of the initial and second butchering of the carcasses.

Одержано 26.11.91.

СЮЖЕТ З КЕНТАВРОМ НА ФРАКІЙСЬКІЙ ЗБРУЇ З КУРГАНУ ОГУЗ

О. Є. Фіалко

На основі аналізу фрагментованого срібного нащінника з кургану Огуз, реконструюється зображення на ньому сцена та визначаються її дійові особи.

У комплексі кінської збрui зі скіфського кургану Огуз^{*} є кілька наборів срібних прикрас так званого фракійського типу. Серед останніх привертає увагу один, до складу якого входить пара срібних з позолотою нащінників із зображенням трьох фігур^{**}. В «Інвентарі скіфської секції» Ермітажу вони означені під номерами 1/95—96 як рельєфна срібна з позолотою фрагментована платівка з зображенням трьох людських постатей і два фрагменти подібної бляхи. Під окремим номером (1/97) записаний уламок срібної з позолотою платівки з фігурою коня, який біжить праворуч. Цілком очевидно, що останній фрагмент є частиною другої бляхи, що збереглася у трьох фрагментах.

Вперше ці нащінники були опубліковані О. А. Спіциним в огляді речей із Сірогозьких курганів невдовзі після їх знахідки; він описав нащінник як велику бляху із зображенням трьох фігур — молодої жінки, немовляти та кентавреси, що стоїть на задніх ногах¹. Пізніше цю знахідку згадувала К. Малкіна як бляху з фігурами жінки, чоловіка та коня². Збереженість блях із самого початку була поганою — фактично збереглася одна, і це відзначав ще О. А. Спіцин, другу ж було знайдено в дрібних уламках і схема її зображення реконструюється за аналогією з першою. З часом ще частина фрагментів була втрачена внаслідок корозії срібла. І вже в цьому вигляді її використовує М. І. Артамонов³, розглядаючи як зразок варварського мистецтва, пояснюючи зображення трьох антропоморфних фігур, не зважаючи на їх стать, як культову сцену, що не потрапила під вплив грецьких оригіналів. У спеціальній роботі, присвяченій фракійській збрui, А. П. Манцевич вперше трактує ці платівки як нащінники і дає їх графічну реконструкцію, але, внаслідок значної зруйнованості їх на той час, бачить сцену із зображенням трьох жінок⁴; при цьому вона підкреслює, що К. Малкіна помилково додала до першої платівки фігуру коня. Оскільки два останніх дослідники (М. І. Артамонов, А. П. Манцевич) мали можливість працювати безпосередньо з самою річчю, яка втратила на той час значну частину фрагментів, то, можливо, цим і пояснюється нехтування спостережень О. А. Спіцина і таке «обмежене» та викривлене інтерпретування сюжету.

Опрацьовуючи матеріали кургану Огуз, у фотоархіві ПІМК РАН ми настрапили на фотонегатив, що був, ймовірно, одним із перших знімків цієї речі і тому найповніше відтворює її (рис. 1). Таким чином, йдеться про бляху з профільним зображенням двох фігур — босоногої жінки в легкому вбранні та кентавра (кентавреси?), які стоять обличчям одне до одного і підтримують руками дитину, подану у фас із піднятою правицею (рис. 2).

Образ кентавра — химерної міксантропічної істоти, напівлюдини-напівконя — виник за найдавніших часів, коли люди приручили коней і навчилися їздити верхи. У пластичному зображення кентаври мали передню частину тіла людську, причому спочатку їх зображували з людськими передніми ногами, а задню частину — кінську. Цей образ часто привертав увагу грецьких митців. Найдавніше грецьке зображення кентаврів — двох чоловіків, чий тіла на рівні пояса переходили в кінські — відомо на гемі

* Знаходить у смт Н. Сірогози Херсонської області.

** Зберігається у фондах Ермітажу в Санкт-Петербурзі.

Рис. 1. Срібний нащінник з кургану Огуз.

двір'ї величезного храму, описав Калістрат⁶. Невеличка бронзова статуетка у вигляді Геракла і кентавра із Олімпії VIII ст. до н. е. знаходиться в Метрополітен-музеї Нью-Йорку. Діон Хрисостом у 11-й промові згадує скриньку Кіксела з храму Гери, де серед інших було зображені фігури кентавра, а Павсаній дає опис трону з Амікла із зображенням битви Геракла з кентав-

Рис. 2. Зображення фігур на нащінниках з Огузу.

мікенської доби з аргоського храму Гери. Кентаврів було зображенено у танці лицем один до одного. Аналогічне зображення прикрашало крітську намистину-печатку⁵. Відомі численні скульптурні зображення кентаврів — на південних метопах Парфенона, західному фронтоні храма Зевса в Олімпії, західному фризі Гефестейона в Афінах, на фризі храму Аполлона в Бассах в Аркадії. У Луврі є статуя «Боргезький кентавр», а в Капітолійському музеї у Римі зберігаються «Старий кентавр» та «Молодий кентавр» від скульптури Арістей та Папій. Чудову кам'яну статую кентавра, що стояла у перед-

рами біля Фола⁷. Об'ємне зображення кентавра, але пізнішого часу (ІІ ст. до н. е.), є серед інших персонажів на рельєфах Керченського дерев'яного саркофагу, що зберігається в Санкт-Петербурзі, в Ермітажі.

Присутні ці образи і в творчості художників. У давнину була відома картина Зевксіса «Сімейство кентаврів», яка загинула під час штурму на морі біля мису Малеї, згодом Лукіан побачив в Афінах і близьку описав її копію⁸. Філострат Старший докладно описав картини «Жінки-кентавріди» та «Виховання Ахіллеса» і згадував серед помпейських картин малюнок, де зображений кентавр Хірон, що вчить Ахіллеса грati на кіфарі, а Філострат Молодший — картину «Несс», де зображені кентаври Несса, Геракла, його дружину Деяніру та їх сина Гілла⁹. Павсаній (XVII, 2) згадує картину з храму Фесея із зображенням битви кентаврів з лапіфами, серед яких був і Фесей¹⁰. Пізніше кентаврів зображували на своїх полотнах С. Боттічеллі, Б. ді Джованні, Мікланджело, П. ді Козімо, Я. Бассано, Ш. Лібрен, П. Веронезе, Б. Шпрангер, Г. Рені, П. П. Рубенс, А. Беклін, О. Роден, Л. Корінт, П. Пікассо та ін. Твори майстрів доби Відродження особливо цікаві для нас, тому що часто вони були копіями античних картин чи зображенням добре відомих їм міфологічних сюжетів.

Образи кентаврів зафіксовані й у наративних джерелах. Їх можна знайти в творах Софокла, Евріпіда, Овідія, Гомера, Філострата, Павсанія, Гермесіанакта. Відоме використання його і у вазописі, особливо на червонофігурних посудинах VI—V ст. до н. е. Битву лапіфів з кентаврами зображені на червонофігурних кратері (близько 460 р. до н. е., Флоренція, археологічний музей), кіліку (490—480 рр. до н. е., Мюнхен, Музей античного прикладного мистецтва), стамносі (близько 440 р. до н. е., Брюссель, Королівський музей мистецтв) та ін., битву Геракла з кентаврами — на червонофігурних кратері (VI ст. до н. е., Київ, Музей західного та східного мистецтва) та кіліку (Лондон, Британський музей); Пелей, що передає маленького Ахілла Хірону зображеній на червонофігурному кіліку (рис. 3, 1) (2-а половина VI ст. до н. е., Одеса, Археологічний музей); Хірон, що тримає маленького Ахілла — на червонофігурній амфорі (рис. 3, 2) (Париж, Лувр) та ін. Зображували кентаврів і торевти: ручки золотої амфори, що походять зі скарбу з Панагюрішта, зроблені у вигляді двох об'ємних фігурук кентаврів; профільну фігуру кентавра, що несе дерево із підвішеним на ньому оленем, зображені на середній частині Келермеського ритона (до речі, ця фігура дуже нагадує зображення одеського кіліка та паризької амфори).

Найпоширенішими сюжетами є сцени кентавромахії — боротьби кентаврів із спорідненим фессалійським племенем лапіфів, у яких вони намагалися викрасти для себе дружин, та відомого міфа про Несса (одного з найпідступніших кентаврів) та Деяніру (жінку Геракла). Не менш популярними є сцени, пов'язані з образом Хірона, що посідав особливе місце в античному мистецтві, як і в мистецтві наступних епох. Гомер називав його найсправедливішим з усіх кентаврів, а Піндар — приятелем людей.

Серед зображень домінують кентаври, але відомі й кентавреси. Всі вони завжди мають досить виразні та підкреслені статеві ознаки. Що ж до огузької платівки, то ми знов повертаємося до опису О. А. Спіцина, оскільки саме він вперше говорить про кентавресу, визначаючи її стать завдяки позначенням на зображені грудям у вигляді кола з крапкою посередині. І дійсно, на платівці це єдина деталь, що може бути віднесенена до статевої ознаки. Тобто, дотримуючись версії сюжетної схеми О. А. Спіцина — кентавреса — немовля — жінка, та погоджуючись з нею, тут ми змушені будемо зупинитися, оскільки літературне тлумачення подібної сцени нам невідомо.

Але погодитися з таким інтерпретуванням цього зображення дуже важко, і ось чому. При уважнішому розгляді та порівнянні двох профільних фігур на нашій платівці, а це необхідно було зробити при наявності кількох варіантів визначення зображених фігур, стає очевидним, що у жіночої фігури, незважаючи на її одяг, груди виділені більш чітко та об'ємно. Що ж до фігури кентавра, то тут доречно згадати, що на всіх відомих живописних та скульптурних зображеннях саме кентаврів, поряд з іншими характерними статевими ознаками, завжди чітко виділений сосок. Визначити ж наявність інших

Рис. 3. 1 — фрагмент розпису червонофігурного кіліка, 2 — червонофігурна амфора з зображенням кентавра Хірона та маленького Ахілла.

статевих ознак на нашій блясі лишається більш ніж проблематичним через значне її окислення, але немає підстави її категорично їх відкидати.

Зважаючи на все викладене та керуючись принципом бінарних опозицій, ми схильні вбачати на Огузькому нащіннику зображення кентавра та жінки, що тримають на руках дитину. Щодо тлумачення цієї сцени, то тут слід знов повернутися до образу найвідомішого з кентаврів — Хіона, що відрізняється своєю мудростю та доброзичливістю, був вихователем багатьох героїв — Нестора, Ахіллеса, Ясона, Тессея, Амфіара, Кастора, Полідевка, Асклепія та близьким другом Геракла. Найчастіші зображення Хіона з Ахіллом, найвідоміший з них — у Помпейських картинах, на Туринському та Капітолійському мармурових барельєфах; цій темі було присвячено і Немейську епінікію Піндаря та похвальну промову Ахіллесові ритора Лібанія. Саме тут, на наш погляд, слід пригадати Аполлонія Родоського, який в «Аргонавтиці»¹¹ дає такий опис від'їзду аргонавтів:

«И на корабль и на мощь богоправных мужей, что по морю
Плыли тогда, словно все на подбор. Пелиады же нимфы
Стоя на горных вершинах, давались диву, взирая
И на созданье Афины Итонской, а также не меньшее
И на героев самих, как они налегали на весла.
Даже Хирон Филлирид с превысокой горы ниспустился
К самому морю, и здесь, где волна разбивается в брызги,
Ноги свои омочил, и сигнал много раз подавая
Мощной рукой, уезжавшим желал он возврата без скорби.
С ним и супруга была, она на руках поднимала
Ахиллеса Пелида, отцу издали показуя...». (Apoll. Rhod. I,548—558).

Тобто Хірон прийшов проводжати аргонавтів зі своєю дружиною — дочкою Аполлона німфою Харіклі та маленьким Ахіллом, якого жінка тримала на руках. До речі, в образотворчому мистецтві німфи традиційно зображувалися у вигляді вродливих молодих жінок.

Отже, за нашою версією, на нащіннику із Огуза зображене кентавра Хіона зі своєю дружиною Харіклі, що тримала на руках малого Ахілла під час від'їзду у подорож аргонавтів, серед яких був батько Ахілла — Пелей. Впевненості, що це припущення слухнє, з одного боку додають нам зображення сцен з життя Ахілла на парадній зброй з хронологічно близьких до Огуза царських курганів — йдеться про серію відомих золотих накладок на горити — мелітопольська, чортомлицька, іллінецька, та з восьмого П'ятибратьного кургану. З другого — значне поширення культу Ахілла у різних областях Греції та Північного Причорномор'я. Цей славнозвісний у давнину герой-бог, правнук Зевса, посідав особливе місце в пантеоні. Він завжди виступав як могутній герой, який традиційно міг впливати на всі події у житті людей, захищати їх від будь-якої загрози, сприяти благополуччю людини та держави¹². Може, саме тому зображення цього образу часто зустрічається на прикрасах з коштовних металів і саме на тих речах, що були зроблені на замовлення чи піднесені в дар особам вищого рангу і були знайдені в багатих скіфських похованнях.

Примітки

¹ Спицен А. А. Серогозские курганы // ИАК.— 1906.— № 19.— С. 160.— Рис. 6.

² Malkina K. Zu dem skythischen Pferdegeschirr schmuck aus Gralova // PZ.— 1928.— 19.— С. 152, 184.

³ Артамонов М. И. Антропоморфные божества в религии скифов // АСГЭ.— 1961.— № 2.— Рис. 26.

⁴ Манцевич А. П. Об уздачках фракийского типа из кургана Огуз // Actes du 11e congrès international de thracologie.— Bucuresti.— 1980.— 1.— С. 272.

⁵ Грейес Р. Мифы древней Греции.— М., 1992.— С. 164.

⁶ Филострат (старший и младший). Картины. Каллистрат. Статуи. (Примечания, перевод и введение С. П. Кондратьева).— М., 1936.— С. 146.

⁷ Павсаній. Описання Еллади / Пер. і вводна ст. С. П. Кондратьєва).— М., 1940.— Т. 2.— С. 52, 260.

⁸ Філострат. Указ. соч.— С. 165.

⁹ Там же.— С. 61, 63, 127, 164.

¹⁰ Павсаній. Указ. соч.— Т. 1.— С. 49.

¹¹ Цит. по: Аполлоній Родосский. Аргонавтика / Пер. Т. Ф. Церителі.— Тбіліси, 1964.

¹² Русєєва А. С. Релігія і культури античної Ольвії.— К., 1992.— С. 70.

E. E. Fialko

СЮЖЕТ С КЕНТАВРОМ НА ФРАКІЙСКОЙ СБРУЄ ИЗ КУРГАНА ОГУЗ

В комплексе конской узды из скифского кургана Огуз есть гарнитур, в состав которого входит пара серебряных с позолотой нащечников с изображением трех фигур. Из-за плохой сохранности блях, сюжет их изображения истолковывался неверно.

Используя один из первых фото снимков нащечника, автор «восстанавливает» изображенную на нем сцену и, привлекая известные археологические параллели и нарративные источники, приходит к выводу, что нащечники были украшены сюжетом из жизни Ахилла. В частности речь идет об изображении кентавра Хирона и его жены Хариклы, которые держат на руках маленького Ахилла в момент отъезда в путешествие аргонавтов, среди которых был и отец Ахилла — Пелей.

E. E. Fialko

THE SUBJECT WITH THE CENTAUR ON THE TRACIAN BRIDLE FROM OGUZ BARROW

The bridle complex from the Scythian barrow Oguz contains the couple of the cheeck-plates made of gilded silver which displays the three figures. Because of poor preservation of the plates the subject of their picture was interpreted incorrectly.

Using the one of the first photographs of the cheeck-plates the author «restores» the displayed scene and applying the well-known archaeological analogies and narrative sources comes to the conclusion that the cheeck-plates were decorated by the subject from the life of Achilles, in particular, by the images of Centaur Khyrones and his wife Kharicla. At the cheeck-plates they are displayed with the little Achilles in the arms at the moment of seeing off the Argonauts among whom the Achilles' father — Peleus — was.

Одержано 19.03.93

ЧЕРВОНОЛАКОВА КЕРАМОІКА УСТЬ-АЛЬМІНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Т. М. Висотська

У статті характеризуються групи червонолакової кераміки I ст. до н. е. — III ст. н. е. з Усть-Альмінського городища. Для уточнення датування виділених груп вони корелюються з амфорами із шару, в якому знайдено червонолаковий посуд.

Одним з найважливіших джерел для визначення торговельних зв'язків населення гирла Алми є червонолакова кераміка. Типологія та хронологія причорноморської кераміки, частину якої складали довізні, головним чином ма-лоазійські посудини, частину — продукція північнопричорноморських май-

© Т. М. ВІСОТСЬКА, 1993

стерень, ще недостатньо розроблені. Основна складність вивчення полягає в тому, що в Ольвії, Херсонесі, на Боспорі та інших містах виготовляли посудини, що наслідували довізні, з подібної, при візуальному розгляданні, глини. Тому визначити центри виробництва такої кераміки далеко не завжди можливо.

Розгляд червонолакового посуду Усть-Альмінського городища має на меті не тільки ввести в науковий обіг нові матеріали, але й: 1) розробити типологію та датувати найпоширеніші на городищі посудини, що представляють масовий імпорт; 2) виділити дорогі посудини, що рідко зустрічаються в Північному Причорномор'ї; 3) визначити центри виробництва цієї кераміки і, відповідно, накреслити торговельні зв'язки Усть-Альмінського городища.

Червонолакова кераміка була столовим посудом, що залежно від форми використовувався для різних потреб.

Розписні посудини. Особливу і невелику групу складають червонолакові посудини з розписом білою фарбою. Безперечно, це були дорогі предмети, купували їх одиницями і тому на городищі виявлені окремі фрагменти чаш та глечиків, цілі форми яких іноді неможливо реконструювати. До таких посудин належить уламок чаші з світлої глини, вкритий яскраво-оранжевим бліскучим лаком. Її фриз прикрашений гірляндою з листя, нанесених білою фарбою на червонолакову поверхню (рис. 1, 1). Фрагменти чаші дозволяють реконструювати всю посудину. Її діаметр 20, висота 6 см. Можливо, з обох боків були невеликі петлеподібні ручки. Збереглась нижня частина однієї з них.

Т. М. Кніпович наводить фрагмент самоської (Самос «В») чаші з Ольвії, близької до нашої¹. Червонолакова кераміка групи Самос «В» датується дослідниками першою четвертю I ст. н. е.².

Усть-Альмінську чашу за якістю лаку та умовами знаходження навряд чи можна датувати пізніше I ст. до н. е.

У майстернях Ольвії наприкінці доби еллінізму виготовлялись розписні посудини, але вони значно поступались якістю довізним, оскільки вироблялись з сіруватої глини та мали тъмяне покриття³.

Шість фрагментів з городища (рис. 1, 2—7) належать глечикам, горловина та плічка яких оздоблені різноманітним орнаментом, виконаним білою фарбою (зірки, зигзаги, хвиля, трикутники). Деякі з них (рис. 1, 2, 3) світло-глиняні, вкриті темним червоним лаком, що дозволяє вважати їх пергамськими. Цілі глечики з подібним орнаментом знайдені в некрополях європейського та азіатського Боспору⁴. Датуються вони I ст. до н. е. Інші фрагменти (рис. 1, 4—7) — з червоної глини, вкриті бурим тъмяним лаком і найімовірніше походять з майстерень міст Північного Причорномор'я.

У 1982 р. на Усть-Альмінському городищі серед підйомного матеріалу було знайдено фрагмент червонолакової чаші діаметром 16,5 см з ручкою, орнаментованою біля верхнього наліпу шишечками, розташованими з обох боків. Вона виготовлена з червонуватої глини, вкрита рівним червоним лаком. Ціла форма посудини нам невідома (рис. 1, 8). Орнамент її верхньої частини, яка збереглася, поділяється на три пояси. На середньому розміщені стилізовані квіти, які досить часто зустрічаються на червонолакових посудинах I ст. н. е. Його облямовують дві смуги з орнаментом із навскісно розташованих невеликих овалів, виконаних білою фарбою. Е. І. Соломонік називає цей орнамент «знаковим» і вбачає у ньому вплив сарматської культури⁵. Нам здається, що своє походження подібний орнамент веде від кераміки, виконаної в техніці барботина. В Ольвії, наприклад, знайдено пергамський кубок-I ст. н. е. з подібним, але пишнішим, рельєфним рослинним візерунком⁶. Там же відомі посудини I ст. до н. е. з інших центрів з аналогічним рельєфним декором⁷. За якістю покриття фрагмент усть-альмінської посудини не може датуватись пізніше I ст. н. е.

До масової червонолакової кераміки городища належать посудини різних форм. В основному ми дотримуємося вже розробленої типології червонолакової кераміки, але вважаємо за необхідне внести до неї деякі корективи.

Чашки. Тип I. До одного з ранніх типів, що рідко зустрічаються на городищі, належать глибокі чашки з вертикальними стінками, трохи відігнутим

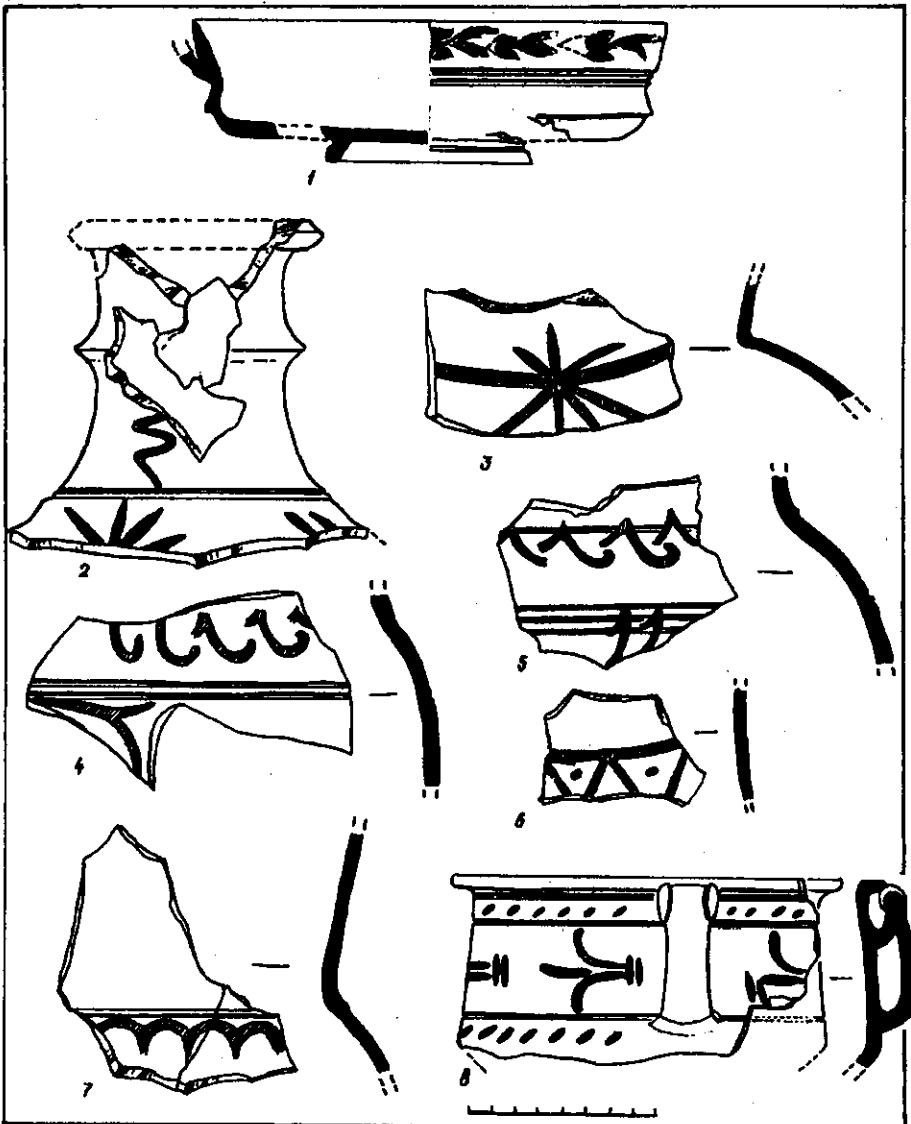

Рис. 1. Фрагменти посудин з розписом.

назовні краєм та досить високим, чітко профільованим, кільцевим піддоном. У 1983 р. знайдено цілу таку чашку (рис. 6, 2). Її діаметр 10 см, висота 5,5 см. Вона вкрита тъмяним коричневим лаком. Чашку виявлено в шарі I ст. до н. е. Аналогічні чашки пергамського виробництва знайдено в Ольвії⁸. Т. М. Кніпович датувала її рубежем нашої ери.

Тип II. Нечисленні фрагменти невеликих чашок зрізано-конічної форми з прямовисним бортиком. Є також фрагменти подібних посудин, деталі, форми та пропорції яких варіюють (рис. 2, 1, 2, 4). Найпростіша форма у чашки (рис. 2, 1), вкритої тъмяним червоним лаком з продряпаними графіті: знак у вигляді перехрестя з кінцями, які розходяться, та лігатура з двох літер. Дві інші посудини (рис. 2, 2, 4) мають профільований піддон. На дні одного з них (рис. 2, 4) рельєфне клеймо — квадрат з чотирма колами. Розміри посудини стандартні: діаметр вінець — 11, висота 6—7 см. Т. М. Кніпович такі чашки з орнаментом у вигляді навскісних насічок на вінцях датувала початком I ст. н. е., не пізніше часу правління Тіберія⁹. Х. Робінсон аналогічні посудини з афінської агори відносить до I—II ст. н. е.¹⁰ Більш диференційоване датування у цих межах у кожному окремому випадку залежить від якості покриття посудини та профілювання. З наведених фрагментів з нашого городища дві

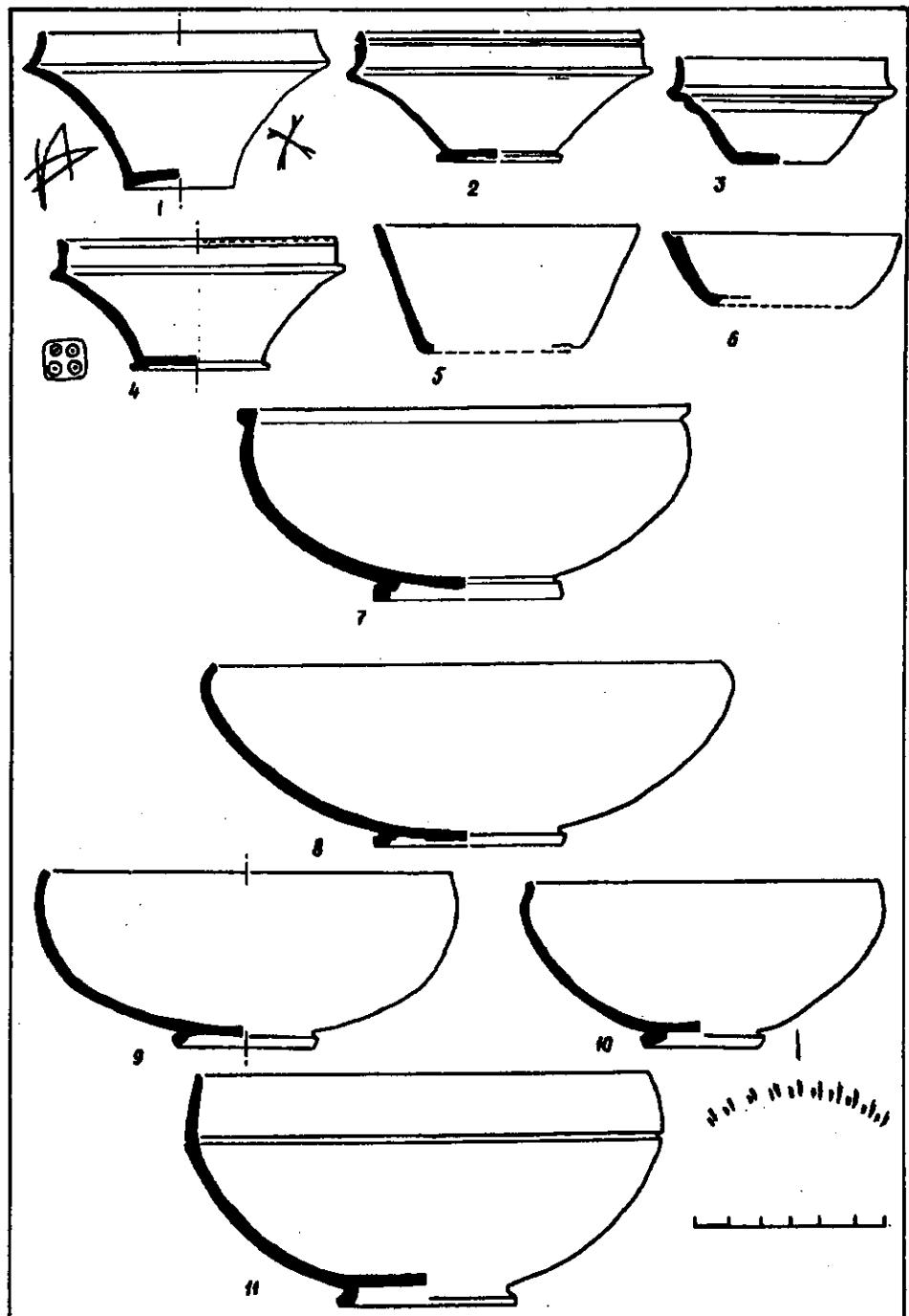

Рис. 2. Чашки (1—6); миски (7—11).

посудини (рис. 2, 2, 4), ми можемо віднести до початку I ст. н. е., третій (рис. 2, 1) є підстави датувати першою чвертлю II ст. н. е. З часом такі чашки зазнавали модифікації. Наприкінці II—III ст. н. е. з'являються грубіші форми, стінки потовщуються, пласким стає піддон (рис. 2, 3). Можливо, остання чашка північнопричорноморського виробництва.

Тип III. До цього типу належать фрагменти чашок зрізано-конічної форми без вінця, вони мають плаский піддон (рис. 2, 5). Варіант такого типу репрезентує товстостінна чашечка з жолобком по краю вінця (рис. 2, 6).

Обидва фрагменти за якістю покриття та формою можуть бути датовані не раніше II ст. н. е.

Миски. Тип I — напівсферичні на кільцевому піддоні репрезентовані різними варіантами.

Варіант 1 — з трохи відігнутими назовні вінцями (рис. 2 7). За аналогією з посудинами афінської агори такі миски датуються I — початком II ст. н. е.¹¹

Варіант 2. Миски з ледів ввігнутим краєм (рис. 2 8—10). Вони репрезентують універсальну форму, оскільки зустрічаються на дуже широкій території античного світу, включаючи долину Рони¹², Тарс¹³, афінську агору та міста Північного Причорномор'я¹⁴. Найраніші миски, виявлені на Усть-Альмінському городищі, — малоазійські. Їх поверхня досить рівно вкрита червонувато-оранжевим лаком. На внутрішній поверхні деяких мисок — орнамент з насічок. Такі посудини датуються I—II ст. н. е. Наприкінці II — початку III ст. н. е. якість напівсферичних мисок змінюється, лак натіками вкриває не всю поверхню, чіткість профілювання піддону порушується, він стає важким, грубим. Серед подібних виробів на городищі нерідко зустрічалися фрагменти з просвердленими для ремонту отворами.

Варіант 3. Напівсферична миска на високому кільцевому піддоні, по тулубу — жолобок (рис. 2, 11). Лак ясний, має графітовий блиск. Аналогічна миска в Усть-Альмінському могильнику знайдена в комплексі III ст. н. е. Наприкінці II — початку III ст. н. е. з'являються подібні напівсферичні миски, вкриті тьмяним рідким лаком, їх вінця трохи відігнуті назовні (рис. 3, 9).

Варіант 4. Напівсферична миска діаметром 24 см, глибока, по краю невеликий жолобок (рис 3, 6). Аналогічна ціла миска була знайдена в склепі 120 Усть-Альмінського могильника. Комплексом знахідок вона датувалась I—II ст. н. е.

Варіант 5. Фрагмент миски з трохи відігнутим назовні краєм (рис. 3, 8). Посудина мала кільцевий піддон, під вінцями 2 борозенки, лак досить тьмяний, що дає підстави віднести посудину до II ст. н. е.

Варіант 6 репрезентований фрагментом невеликої миски з трохи відігнутим назовні краєм та ребристим тулубом (рис. 3, 3). Ціла форма нам невідома. За умовами знаходження та якістю світло-червоного з блиском лаку фрагмент датується I—II ст. н. е.

Варіант 7. Великі миски діаметром до 26 см (рис. 3, 10) із загнутими усередину краями. Такі фрагменти поодинокі, знайдені вони, як правило, у шарі II ст. н. е.

Блюда. На городищі знайдені фрагменти посудини на кільцевому піддоні з відігнутим назовні горизонтальним або звисаючим краєм.

Варіант 1. Блюдо з горизонтальним краєм (рис. 3, 5) за якістю лаку та чіткістю профілювання може бути датоване I ст. н. е.; подібні йому знайдені у Мірмекії¹⁵.

Варіант 2. Великі посудини з відігнутим назовні краєм, діаметром до 30 см (рис. 3, 1). Судячи за аналогіями з афінської агори такі блюда мали кільцевий піддон¹⁶. Наш фрагмент знайдено у шарі II ст. н. е.

Варіант 3. Блюда на кільцевому піддоні, з відігнутим назовні краєм, орнаментованим двома паралельними жолобками (рис. 3, 2, 4). За якістю лаку, тьмяного, який нерівно вкриває поверхню, такі посудини датуються не раніше II ст. н. е. З цим узгоджується умови їх знаходження та аналогії¹⁷.

Варіант 4. До найпізнішого варіанту належить фрагмент блюда (рис. 3, 7), вкритого поганим тьмяним лаком. За аналогією з блюдом з афінської агори¹⁸, він може бути датований III ст. н. е.

Тарілки. Тип I репрезентований поодинокими фрагментами тарілок на високому піддоні (рис. 4, 6), іноді оздобленому насічками. Ці вироби датуються елліністичним часом і різняться доброю якістю густого та ясного лаку.

. Тип II. Тарілки з вертикальними бортіками були одним з найчисленніших типів червоноякістій кераміки Усть-Альмінського городища та некрополя. У могилах вони, як правило, знаходяться з кісткою тварини та залишним ножем, що дозволяє віднести їх до столового посуду.

Варіант 1. Самоські тарілки (Самос «В») на бортіках мають наліпні при-

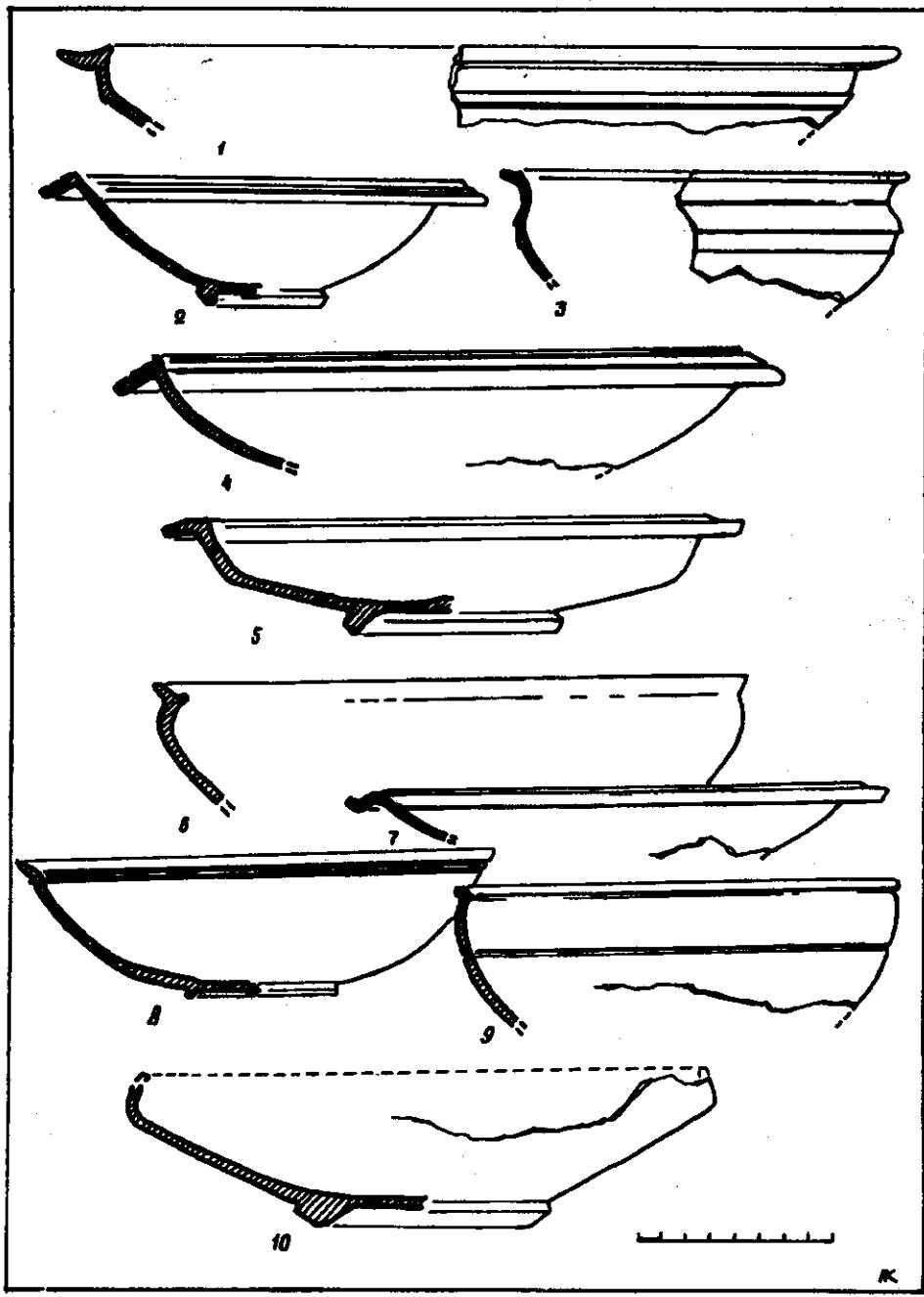

Рис. 3. Блюда (1, 2, 4, 5, 7); миски (3, 6, 8, 9, 10).

краси та насічки по краю (рис. 4, 1, 2). Вони вкриті ясно-оранжевим лаком і датуються I ст. н. е.¹⁹. Але їх купували у дуже обмеженій кількості, на городищі знайдено всього 2 фрагменти таких посудин. Численніші пізніші варіанти тарілок.

Варіант 2. До нього належить фрагмент, який дозволяє реконструювати форму тарілки (рис. 4, 3). На дні її рельєфне клеймо у формі *tabula ansata* очевидно,— клеймо рідкісне, аналогії йому невідомі. За формою та якістю лаку, що рівним шаром вкриває всю посудину, її можна датувати I ст. н. е. Велика кількість дрібних блискіток у глині дозволяє віднести тарілку до малоазійських, точніше, самоських виробів.

Ще два фрагменти тарілок, знайдених на городищі, мають рельєфні клей-

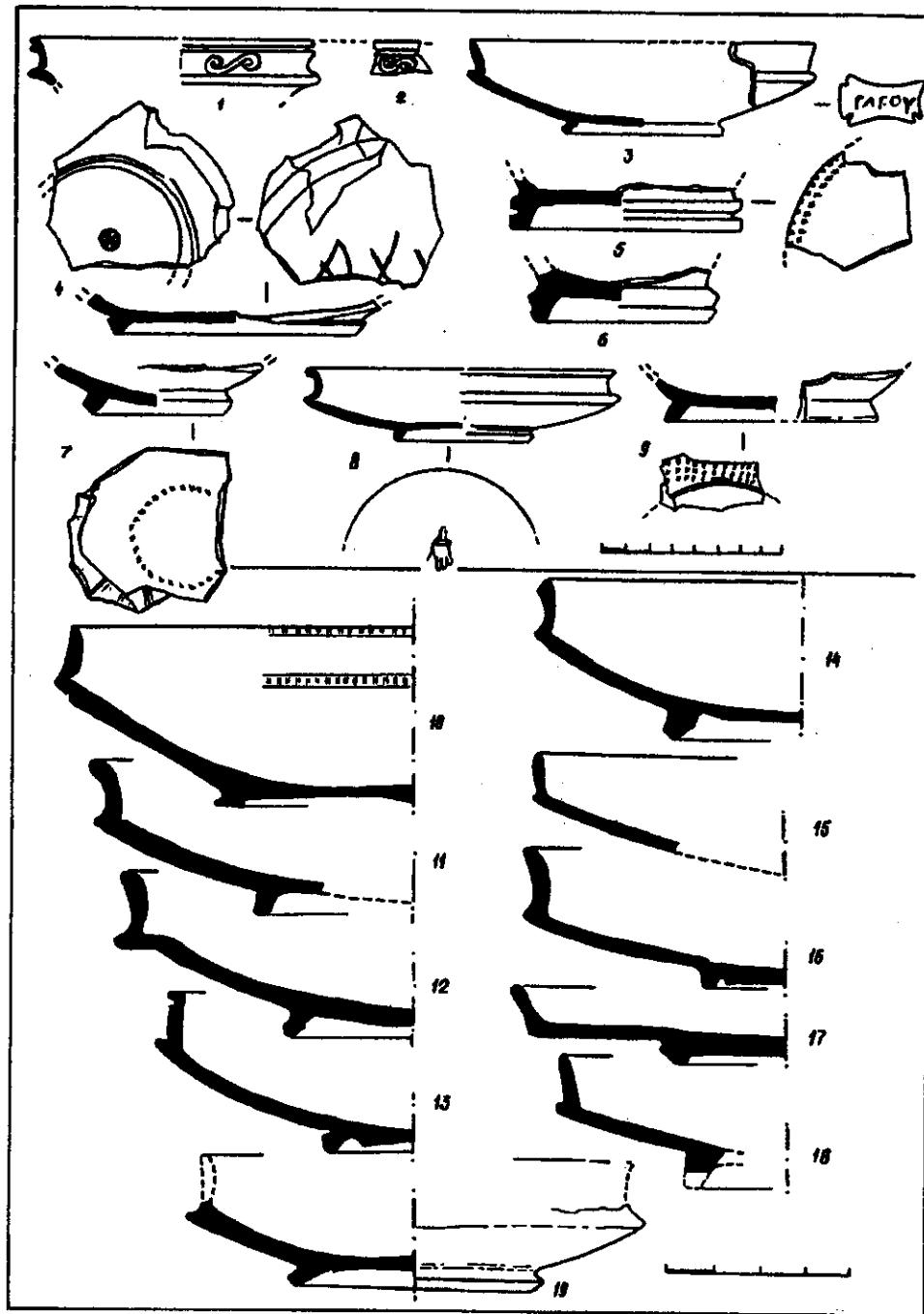

Рис. 4. Тарілки з вертикальними бортіками.

ма. Одне з них у вигляді стилізованої стопи (рис. 4, 8), друге — розетки (рис. 4, 4). Обидві посудини самоського виробництва, датуються не пізніше I ст. н. е. На нижньому боці останнього фрагменту продряпано графіті. Збереглися лише дві перші літери АХ, очевидно, від імені власника. Деякі тарілки I ст. н. е. орнаментовані одним (рис. 4, 7) або кількома рядами насічок, розташованих по колу (рис. 4, 9). Останні також належать до самоських. Їх поверхня вкрита рівним шаром досить густого лаку.

На Усть-Альмінському городищі, як було відзначено, дана група кераміки численна. Зустрічаються тарілки з різними варіантами бортіків та профілями

піддонів (рис. 4, 10—19). З часом відбулась модифікація посудин. У II—III ст. н. е. тарілки не відрізняються чіткою формою, бортік стає низьким, в'ялим (рис. 4, 17), лак тъмяним.

У цей час на зміну малоазійським виробам приходять північнопричорноморські.

Канфари. Фрагменти канфарів одиничні. До них належить ціла посудина (діаметр вінець 8, висота 6 см) з маленькими петлеподібними ручками, розташованими під плоскими виступами, що відходять від краю (рис. 5, 1), а також уламок вінець петлеподібної ручки (рис. 5, 2). На Усть-Альмінському городищі вони знайдені в шарі I ст. до н. е.

Кубки. Тип I. Одиничним уламком презентовано кубок, що має, очевидно, сферичний тулуб, орнаментований борозенками та петлеподібними ручками (рис. 5, 3). Він знайдений у шарі I ст. до н. е.

Тип II. Кілька фрагментів належать кубкам з профільованим скошеним усередину бортіком, на якому розташовані з двох боків наліпи, що імітують

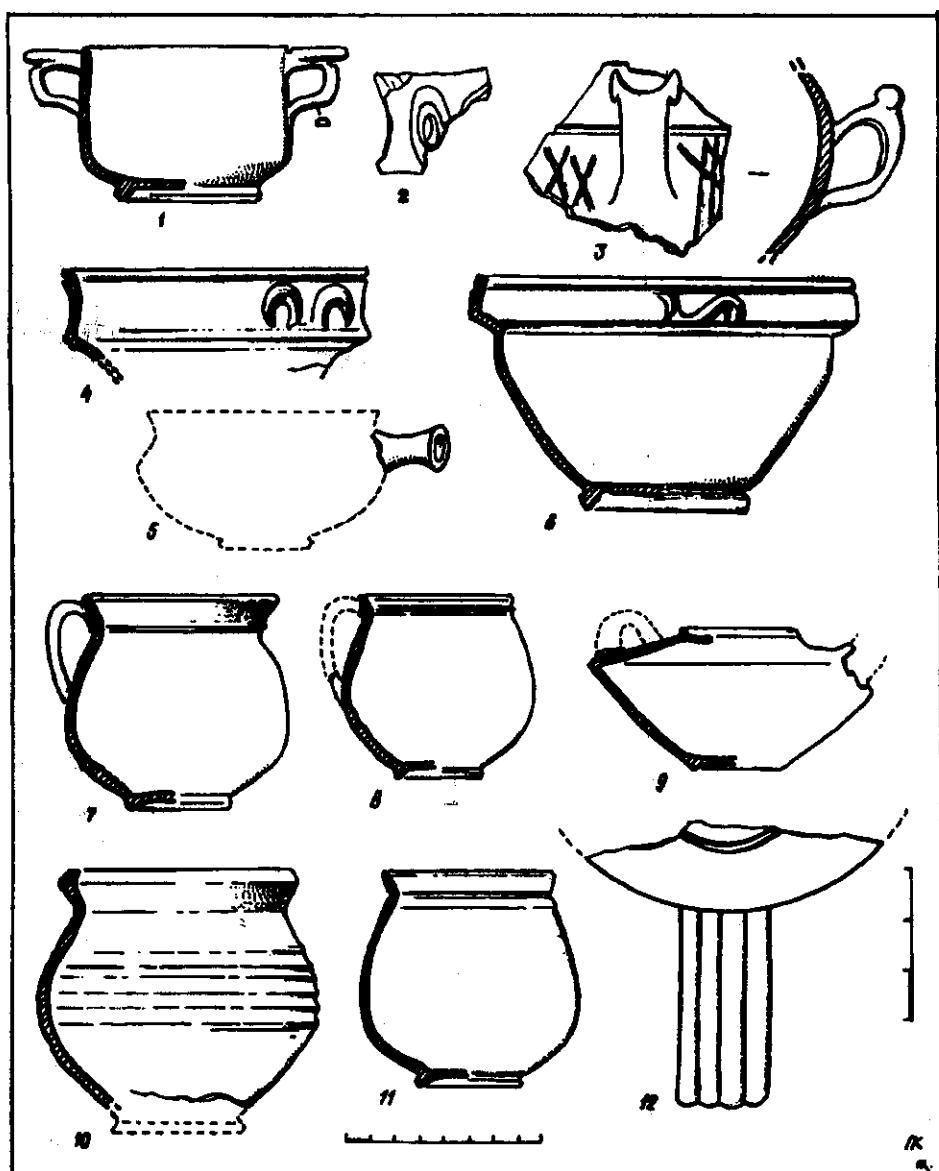

Рис. 5. Канфари (1, 2); кубки (3—6); горщики (7, 8, 10, 11); світильники (9, 12).

ручки. Підставка — кільцева (рис. 5, 4, 6). Т. М. Кніпович називає їх чашками²¹, але висота посудин (9—10 см), на наш погляд, дозволяє звідше вважати їх кубками. Серед фрагментів таких кубків на Усть-Альмінському городищі є декілька, що відрізняються технічною досконалістю, чіткістю профілювання, високою якістю покриття (рис. 5, 4). Вони датуються I ст. н. е.²².

Т. М. Кніпович відносila такі посудини до другої третини I ст. н. е.²². Знайдено також уламки подібних кубків гіршої якості, вкритих лаком з графітним блиском (рис. 5, 6). Останні з'являються у II ст. н. е. В Керчі аналогічний кубок було знайдено в похованні з монетою Тіберія Юлія Євпатора (154—170 рр. н. е.)²³.

Тип III. Два фрагменти належать напівсферичним кубкам з виступаючою ручкою, що закінчується шишечкою (рис. 5, 5).

Уламок аналогічного кубка знайдено на городищі Алма-Кермен²⁴. Ці посудини в Північному Причорномор'ї зустрічаються рідко. Пізніші їх екземпляри, які втратили чіткість форми, відомі в могильниках з інвентарем II—III ст. н. е.²⁵, в той час як ранні, до яких належать і усть-альмінські фрагменти, датуються I—II ст. н. е.

Горщики. Тип I. На Усть-Альмінському городищі знайдено окремі фрагменти та цілі екземпляри горщиків з однією ручкою, на піддоні (рис. 5, 7, 8). Серед червонояскової кераміки античного світу — це одна з найпоширеніших форм, що існувала з I до IV ст. н. е. Часто їх називають кубками²⁶. Знайдені вони переважно у похованнях, куди їх вміщували з водою або вино, тому збереглось чимало посудин. У гирлі Альми вони відомі також, головним чином, за поховальними комплексами. На городищі виявлені фрагменти посудин I—II ст. н. е. самоського (судячи за шаруватою глиною з великою кількістю блискіток) та північнопричорноморського, очевидно херсонеського, виробництва²⁷.

Тип III. Близькі за формою до вищеописаних горщиків без ручок, також були значно поширені в античному світі. На Усть-Альмінському городищі знайдені окремі екземпляри таких посудин, що належать до I—II ст. н. е. (рис. 5, 11; варіант 1). Вони добре профільовані, вкриті рівним, хоча й рідким, лаком. Пізні варіанти посудин (варіант 2) — товстостінні, на пласкому піддоні, грубо сформовані, лак дуже рідкий, нерівно вкриває поверхню виробу. Такі посудини (рис. 5, 10) датуються III ст. н. е.

Глечики. Репрезентовані на Усть-Альмінському городищі меншою кількістю. В основному це невеликі фрагменти вінець, ручок, денець. Про цілу форму посудини в окремих випадках можна судити приблизно.

Тип I. Нечисленну групу складають уламки глечиків або амфорисків з світло-оранжової глини, вкриті тъмяним червоним лаком, з канельованою поверхнею. Це посудини пергамського виробництва²⁸, датуються I ст. до н. е.²⁹, на городищі знайдені у шарі рубежу нашої ери.

Тип II. Очевидно, високий, вузькогорлій посудині належить фрагмент горловини. Під вінцями розташовано ребристий виступ, а зверху біля ручки з обох боків — наліпи у вигляді круглих коржиків діаметром 1 см (рис. 6, 1). Ціла форма глечика нам невідома. Він виготовлений з світлої шаруватої глини, яка містить численні дрібні блискітки, що свідчить про його малоазійське походження. Лак світло-оранжевий, тъмяний, рідкий.

Фрагменти малоазійських глечиків інших форм зустрічаються на городищі спорадично. Серед них уламок горловини посудини з частиною ручки, оздобленої конічним наліпом (рис. 6, 2).

Тип III. Горловина ще одного глечика (рис. 6, 3) також орнаментована конічними наліпами. Ціла форма невідома. Цей глечик, так само як і вищеописаний, малоазійського походження. Профілювання та якість поливи дозволяють датувати наведені фрагменти посудин не пізніше II ст. н. е.

Тип IV. Рідкісному типу належить фрагмент горловини червонояскової посудини з пласким у перетині виступаючим назовні краєм вінець (рис. 6, 4). Його ручка починалась під виступом на горловині. Можливо, ця посудина мала сферичний тулуб, подібно плічкам з могильника Бельбек IV³⁰. Такі глечики датуються (судячи за фібулою, знайденою разом з посудиною в могилі 18 Бельбека IV) I — початком II ст. н. е. Наш глечик трохи вирізняється за

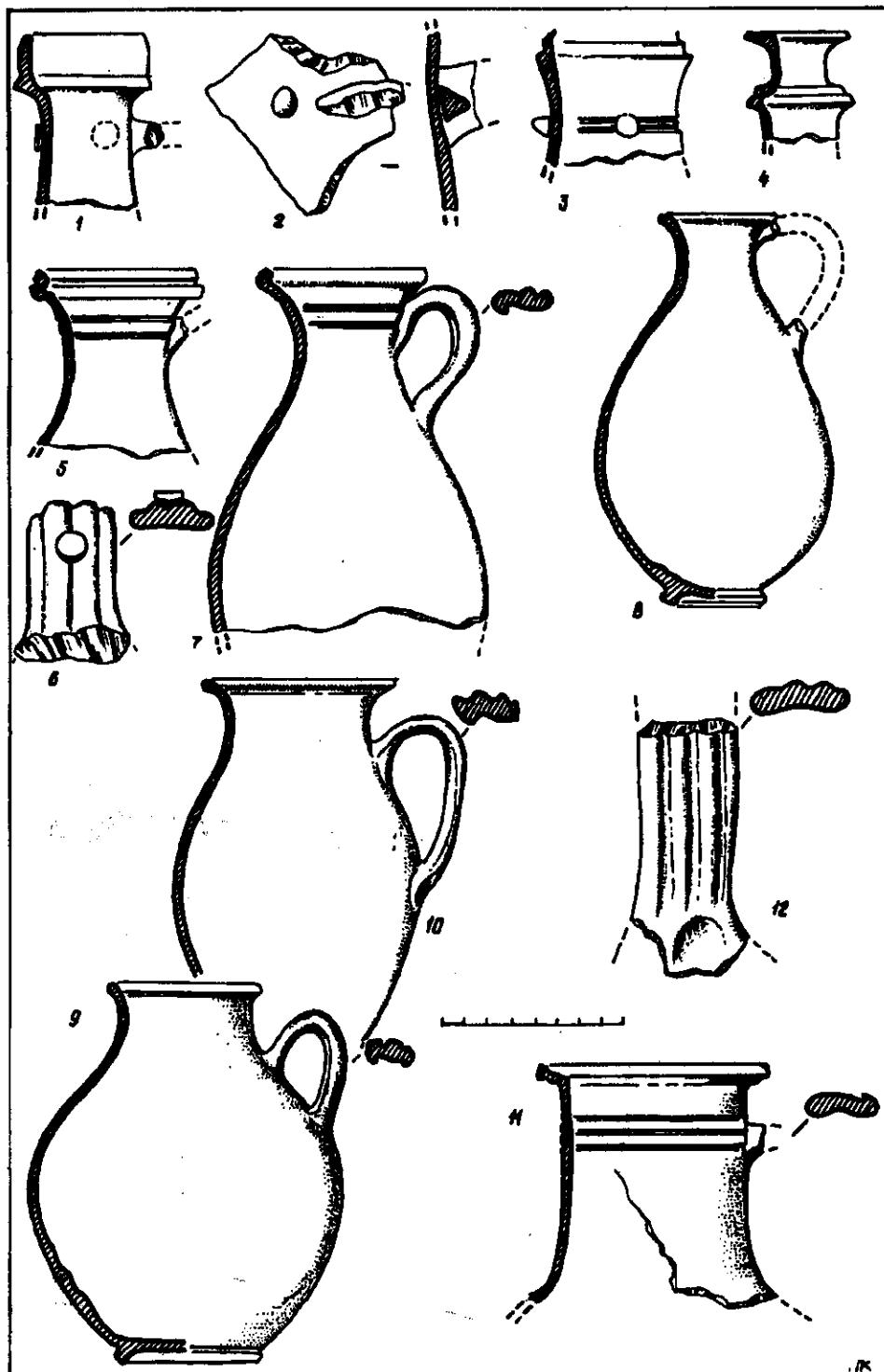

Рис. 6. Глечики.

формою від бельбекських, оскільки не має чітко вираженого ребра біля верхнього кріплення ручки.

Сферичні пілічка з пласкими вінцями і ребром біля верхнього приліпу ручки мають широкий хронологічний діапазон та ареал. Вони знайдені в Румунії,

в Добруджі³¹, Томах³², Істрії³³, у фракійських некрополях Болгарії³⁴. Найраніший з них — горщик з Добруджі — належить до рубежу нашої ери. З часом мінялись пропорції посудин, форма ставала важчою, грубішою, але головні ознаки — пласкі виступаючі вінця та сферична форма — залишались.

Викодячи з наведених порівнянь і враховуючи якість покриття, наш фрагмент можна датувати I або початком II ст. н. е.

Тип V. Один фрагмент презентує глечик з сильно профільованими вінцями, паралельними борозенками по горловині. Верхній приліп ручки розташовано так високо, що вона спирається на вінчик, який виступає. Такі глечики, як і посудини IV типу, виготовлялись з червоної глини, звичайно вони вкриті дуже рідким червонуватим лаком. Ці особливості дозволяють вважати їх продукцією північнопричорноморських майстерень.

Тип VI. На городищі зустрічаються фрагменти (є одна ціла посудина) (рис. 6, 7, 8) глечиків з трохи загнутими всередину або відгнутими назовні вінцями, яйцеподібної форми, на кільцевому піддоні. Ручки профільовані. Висота посудини 16—17 см. Ці глечики були в II—III ст. н. е. масовою продукцією, очевидно херсонеських майстерень, оскільки у великій кількості зустрічаються в могильниках Херсонесу³⁵ та його околиць³⁶, а також в некрополях Південно-Західного Криму³⁷ і не виходять за межі цього регіону.

Тип VII. Знайдено також фрагменти глечиків з яйцеподібним тулулом, трохи відгнутими назовні вінцями, низько посадженою сильно профільованою ручкою. Піддон кільцевий (рис. 6, 9). Висота одного з них, форма якого відновлюється, 16 см, діаметр устя 6,5 см. Він виготовлений з світлої глини, вкритий тъмнім рідким лаком.

Аналогічний нашему глечик знайдено у могилі 97 некрополя Бельбек IV разом з сильно профільованою фібулою причорноморського типу, яка датується другою половиною I — першою половиною II ст. н. е., а також з червонолаковою чашкою з рельєфним клеймом, що дає можливість датувати цим же часом і глечик, який нас цікавить³⁸.

Тип VIII. До цього ж часу належить фрагмент (не збереглась нижня частина) посудини з подовженою профільованою ручкою (рис. 7, 10). Посудини цього типу продовжували існувати у III ст. н. е., але якість їх погіршилась, на поверхні іноді зберігаються лише слабкі сліди дуже рідкого за складом лаку.

Тип IX. В Усть-Альмінському некрополі і на городищі зустрічається невелика кількість червонолакових глечиків з циліндричним горлом (на городищі тільки у фрагментах). Висота цілої посудини 16—18, діаметр вінець — 9 см. Високе (8 см) циліндричне горло орнаментоване борозенками біля верхнього кріплення ручки, вінчик відгнуто назовні, ручка пласка, слабо профільована, тулуб кулястий, піддон кільцевий (рис. 6, 11). Аналогічний глечик, знайдений в могильнику біля с. Ново-Відрядне на Боспорі, Т. М. Арсеньєва вважає його боспорського виробництва і за комплексом поховання датує I ст. н. е.³⁹. У некрополі Бельбек IV такий самий глечик знайдено в комплексі разом з бальзамарієм I—II ст. н. е.⁴⁰. В Усть-Альмінському могильнику подібні посудини виявлено в могилі № 129 разом з пряжками та іншими предметами, які датують поховання I ст. н. е. Великим червонолаковим глечикам належать фрагменти сильно профільованих ручок (рис. 6, 12), на одній з них із зовнішнього боку між двома валиками вміщено круглий (діаметр 1,3 см) наліп, що відіgravав, очевидно, орнаментальну роль (рис. 6, 6).

Світильники. Населення Усть-Альмінського городища користувалось в основному ліпними світильниками, тому червонолакові зустрічаються як виняток, в основному у фрагментах (рис. 5, 12). Один світильник зберігся майже повністю: відбиті ручка і носик (рис. 5, 9). Зроблений він зі світлої глини, на верхній частині поверхні помітні слабкі сліди бурого лаку. Єдиний цілий світильник знайдено на городищі у 1981 р. Червоноглинняний, вкритий рідким лаком. На щитку — рельєфне зображення — голова Грогони. За умовами знахідки та морфологічними особливостями посудина датується не раніше кінця II ст. н. е. Аналогічні світильники знайдено у Керчі⁴¹. Можливо, наш світильник був куплений на Боспорі.

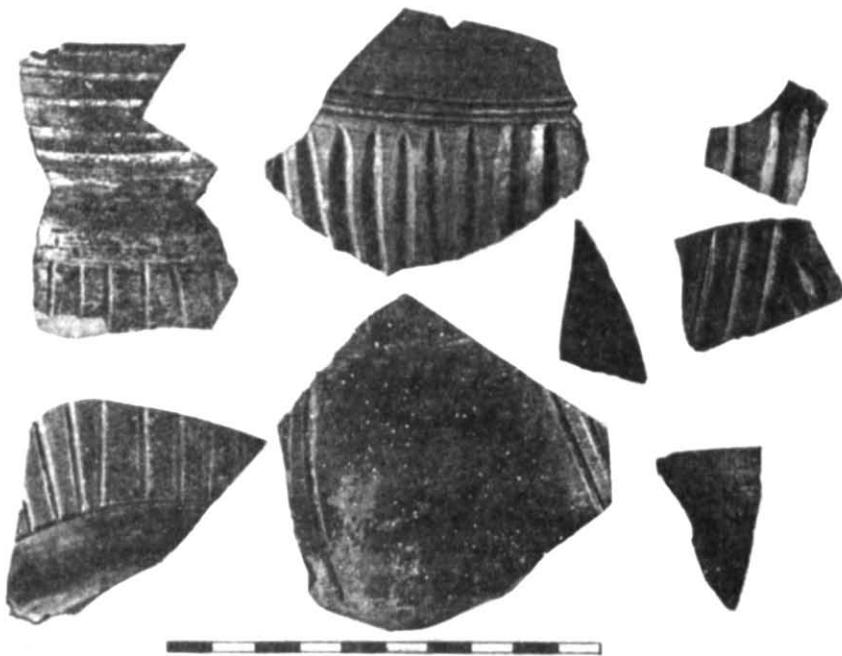

Рис. 7. Фрагменти сосудів з канельованою поверхнею.

В межах даної роботи неможливо розглянути червонолакові посудини Усть-Альмінського городища в археологічному контексті. Проте слід підкреслити, що зафіксовані нами фрагменти походять не із закритих комплексів, а з шару чи заповнення сміттєвих ям. Для того, щоб наочно уявити, в якій археологічній ситуації знайдено кераміку, яка нас цікавить, ми об'єднали її в три хронологічні групи (табл. 1), кожну з яких скорелювали з типами амфор, що превалювали в шарі, в якому знайдено даний червонолаковий посуд (табл. 2). При цьому необхідно врахувати, що поряд з матеріалом, який є одночасовим шару і датує його, неминуче попадання «стороннього» матеріалу в результаті перекопу. В перекоп одночасовий шару потрапляє раніша кераміка, якщо ж шар порушений пізнім перекопом — пізня.

Беручи це до уваги, ми включили в кореляцію оптимальне співвідношення типів амфор даного шару.

Кераміка I групи зустрічається зі світлоглинняними амфорами рубежу нашої ери, які мають двоствольні ручки (тип 3 В), зі світлоглинняними вузькогорлими амфорами типу А (за класифікацією І. С. Каменецького, Д. Б. Шелова)⁴². Останні датуються I ст. н. е., можливо, початком II ст. н. е. В цьому ж шарі знайдено фрагменти синопських амфор рубежу нашої ери з кулястими ручками (тип 129), амфори з коричневої глини — I ст. н. е. (тип 7). Трапляються також сірголінняні вузькогорлі амфори типу В і С за тією ж класифікацією І. С. Каменецького і Д. Б. Шелова. Вони датуються відповідно другою третиною I — серединою II ст. н. е. та кінцем I — початком II ст. н. е.

Як домішка в шарі присутні фрагменти світлоглинняних широкогорлих амфор I—II ст. (тип 43) та великих червоноглинняних амфор III ст. з профільованими ручками та вінцями трикутного перетину (тип II).

Кераміку II групи супроводжують амфори з коричневої глини (тип 7), вузькогорлі світлоглинняні амфори (тип 4 В, 4 С), світлоглинняні широкогорлі (тип 4 З), фрагменти амфор з воронкоподібною горловиною, виготовлені з щільної рожевої глини (тип 21 А). Вони датуються I—II ст. н. е. Як домішка в шарі виявлені фрагменти вузькогорлих світлоглинняних амфор (тип 4 А), червоноглинняні амфори мірмекійського типу (тип 14) II—III ст. н. е., червоноглинняні амфори того ж часу з ручками трикутного перетину (тип 13) і відомі вже нам амфори III ст. н. е. (тип II).

Таблиця 1. Хронологічні групи червонолакової кераміки Усть-Альмінського городища

Група I I ст. до н. е. — I ст. н. е.		Група II I—II ст.		Група III III—III ст.	
Посудини з розписом	Чашки	тип III	Миски	тип I	тип I
Чашки	тип I	Миски	тип I		варіант 2 (пізні)
	тип II		всі 7 варіантів	Блюда	варіант IV
Тарілки	тип I	Блюда			
	тип II		варіант 1, 2, 3	Тарілки	
	варіант 1	Кубки	тип II		тип II, варіант 2
	варіант 2		тип III		(пізні)
Горщики					
Канфари		тип I		Горщики	тип I (пізні)
Кубки	тип I	Глечики			тип II
Глечики	тип I		тип III	Глечики	
			тип IV		тип VI
			тип VII		тип VIII (пізні)
			тип VIII		
			тип IX		

Таблиця 2. Кореляція червонолакової кераміки та амфор Усть-Альмінського городища*

Групи ке- раміки	Типи амфор											
	3В	4А	129	7	4В	43	21А	4с	4Д	13	14	11
I	x	x	x	x	x	o		x				o
II		o		x	x	x	x	x		o	o	o
III					o	o		x	x	x	x	x
Період	I ст. до н. е — I ст. н. е.		I—II ст.				II—III ст.					

x — амфори з шару; o — амфори, що зустрічаються як домішки.

Кераміка III групи знайдена в шарі з червоноглянняними амфорами II—III ст. (типи 11, 13, 14), та вузькогорлими світлоглянняними III ст. типу Д за класифікацією І. С. Каменецького і Д. Б. Шелова (тип 4 Д). Як домішка в шарі знайдені фрагменти амфор типу 21 А і 43—I—II ст.

Подібна кореляція робить обґрунтованішими висновки про час існування різних видів кераміки городища (у даному випадку червонолакової та амфор), а також уточнює датування окремих типів посудин.

Розглянувши сукупність червонолакової кераміки Усть-Альмінського городища, можемо зробити такі висновки:

1. Основну масу таких посудин городища становили вироби малоазійських (самоських) майстерень, за обсягом їм значно поступався імпорт з Пергаму.

Асортимент форм посудин північнопричорноморського виробництва неве-

* Типологія амфор Усть-Альмінського городища розроблена, але не опублікована. Тому ми вдалися до сумарного опису типів посудин, кодове позначення яких подано в таблиці.

ликий, він репрезентований головним чином глечиками з яйцеподібним тубом. Посудини західноєвропейського виробництва на городищі відсутні.

2. Серед червонолакової кераміки Усть-Альмінського городища немає рибних блюд. Знайдено всього один фрагмент тарілки з рельєфним орнаментом, який приблизно можна вважати уламком посудини подібного типу.

3. Якщо порівняти кераміку Усть-Альмінського городища і могильника, не можна не помітити різницю в асортименті. В похованнях не зустрічаються червонолакові світильники, їх заміняли ліпні, немає посудин з розписом білою фарбою, глечиків з канельованою поверхнею і наліпами біля ручок і т. д. Поряд з тим ряд форм, що застосовуються в побуті: миски, кубки, тарілки зустрічаються як на городищі, так і в некрополі, що, очевидно, свідчить про відсутність спеціальних посудин для поховань, а також підкреслює тісний зв'язок світу живих зі світом мертвих. Останні, за уявою місцевих жителів, потребували посудин, які слугували їм повсякденно за життя.

4. Червонолакову кераміку місцеве населення купувало, починаючи з I ст. до н. е. аж до середини III ст. н. е. Основна маса посудин датується I—II ст., що говорить про час найінтенсивніших торговельних зв'язків городища з античним світом.

У цілому червонолакова кераміка розширює уявлення про торговельні зв'язки варварів з греками. Ми бачимо, що до населення гирла Альми потрапляли посудини з різних центрів античного світу: Пергаму, Самосу, Боспору, Херсонесу. Ввіз самоської кераміки в Північне Причорномор'я в I ст. до н. е.—I ст. н. е. різко зростає, хоча на Боспорі, виходячи з останніх публікацій⁴³, такі посудини не набагато перевищують пергамський імпорт і становлять приблизно 40% загальної кількості імпортної кераміки, тоді як посудинам пергамського кола належить 31,4%. Це співвідношення важливе для нас, оскільки виключас масовий ввіз червонолакової кераміки в гирло Альми з Боспору на рубежі нової ери і у I ст., оскільки в протилежному випадку, поряд з самоською, неминуче потрапляли б і пергамські посудини того ж призначення. Проте серед численних фрагментів тарілок з вертикальними бортіками на городищі немає тарілочок пергамського кола, поширеніх на Боспорі, в тому числі, в Ілураті⁴⁴. Отже, ми можемо говорити про масове ввезення на городище червонолакової кераміки з Херсонесу або Ольвії.

Беручи до уваги ольвійські аналогії рідким посудинам, знайденим на Усть-Альмі, ми схильні припустити існування тісних торговельних зв'язків даного населення з Ольвією, звідки, поряд з поодинокими розписними посудинами, привозили й масову продукцію самоських майстерень. Якщо наше припущення вірне, то слід поставити під сумнів стало уявлення про виключну роль Херсонесу в постачанні жителів Південно-Західної Таврики різними імпортними товарами, в тому числі і червонолаковим посудом.

Примітки

¹ Knipowitsch T. Die Keramik römischer Zeit aus Olbia in Sammlung der Ermitag // Materialien zur römischgermanischen Keramik.—Frankfurt a. M., 1929.—Tabl. I e.

² Excavation at Gärli Kule // Tarsus.—N. J. Princeton.—1950.—V. I.—P. 187.

³ Леві Е. И. Керамический комплекс III—II вв. до н. э. из раскопок Ольвийской агоры // Ольвия.—М.—Л., 1964.—С. 249.—Рис. 11.

⁴ Гайдукевич В. Ф. Некрополи некоторых боспорских городов // МИА.—1959.—№ 69.—С. 200.—Рис. 73, 1; Коровина А. К. Тирамба (городище и некрополь) // Сообщения ГМИИ.—М., 1968.—Вып. IV.—С. 78.—Рис. 30, 8.

⁵ Соломоник Э. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья.—К., 1959.—С. 162.

⁶ Леві Е. И. Итоги раскопок Ольвийского теменоса и агоры (1951—1960 гг.) // Ольвия.—М.—Л., 1964.—Рис. 13, 1.

⁷ Knipowitsch T. Op. cit.—Tabl. IV-5.

⁸ Knipowitsch T. Op. cit.—Tabl. I—12 a.

⁹ Книпович Т. Н. Краснолаковая керамика первых веков нашей эры из раскопок боспорской экспедиции 1935—1940 гг. // МИА.—1952.—№ 25.—С. 297.

* Підрахунки зроблені нами за вказаною публікацією В. С. Забеліної

- ¹⁰ Robinson H. The Atenian Agora.— N. J., 1959.— Tabl. 66.— G. 70; Tabl. 62— G. 28.
- ¹¹ Robinson H. Op. cit.— Tabl. 67— G. 77.
- ¹² Darton A. Sigille claire B de la vallée du Rhône // Rivista de studi liguri.— 1972.— An. 38.— № 2.— P. 154, fig. 6.
- ¹³ Excavation at Gärlu Kule...— P. 180, Fig. 51, 52, 60, 70.
- ¹⁴ Книпович Т. Н. Указ. соч.— С. 35; Арсеньева Т. М. Некрополь Танаиса.— М., 1977.— С. 87.— Табл. 24, 1.
- ¹⁵ Книпович Т. Н. Указ. соч.— С. 305.— Рис. 5, 8.
- ¹⁶ Robinson H. Op. cit.— Tabl. 70.— M 65.
- ¹⁷ Lamboglia N. Nuove osservazioni sulla «terra sigillata» Chira (tipi A e B) // Stratto della rivista di studi liguri.— 1958.— An o XXIV.— № 3—4.— (Luglio — Decembre).— P. 291, form. 23.
- ¹⁸ Robinson H. Op. cit.— Tabl. 70.— M 65.
- ¹⁹ Knipowitsch T. Op. cit.— Tabl. I—I b.
- ²⁰ Knipowitsch T. Op. cit.— Tabl. I—15.
- ²¹ Книпович Т. Н. Указ. соч.— С. 302.
- ²² Там же.— С. 209.
- ²³ Там же.— С. 302.
- ²⁴ Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму.— К., 1972.— С. 115.— Рис. 29, б.
- ²⁵ Гущина И. И. Население сарматского времени в долине р. Бельбек в Крыму (по материалам могильников) // Археологические исследования на юге Восточной Европы.— ГИМ.— М., 1974.— Рис. 6, 2.
- ²⁶ Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. нашей эры.— К., 1982.— С. 75 сл.
- ²⁷ Кадеев В. И. Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV вв. нашей эры.— Харьков, 1970.— С. 96 сл.
- ²⁸ Excavation at Gärlu Kule...— Tabl. 154—672, Tabl. 160—756.
- ²⁹ HAMA fouilles et recherches 1931—1938.— Copenhague.— 1971.— P. 47—6 а.
- ³⁰ Гущина И. И. Указ. соч.— Рис. 11, б.
- ³¹ Radulescu A. Contributii la cunoasterea ceramicii romane de uz comun din Dobrogea // Pontica.— 1975.— V. VIII.— Tabl. X 3.
- ³² Stoian I. La citha pontica di Tomis // Dacia.— 1961.— P. 236, fig. 2.
- ³³ Coja M. Uh mormint de incineratie la Histria // SCIV si archeologic.— 1974.— I.— Т. 25.— Tabl. 2—2.
- ³⁴ Машов С. Тракийски некропол от римската епоха при с. Драшаг Врагански окръг // Археология.— 1975.— 1.— Рис. 5 б.
- ³⁵ Зубарь В. М. Указ. соч.— С. 72.— Рис. 46.
- ³⁶ Стржелецкий С. Ф. Отчет о раскопках позднеантичного могильника III—IV вв. н. э. за 1961 г. // НА ІА АН України.— Інв. 1961/10—Д.
- ³⁷ Гущина И. И. Указ. соч.— Рис. 7, 1, 23; Высотская Т. Н. Указ. соч.— С. 121.— Рис. 32, 3, 6, 7.
- ³⁸ Гущина И. И. О локальных особенностях культуры населения бельбекской долины Крыма в первые века нашей эры // Археологические исследования на юге Восточной Европы.— М., 1982.— Рис. 3—36.
- ³⁹ Арсеньева Т. М. Могильник у д. Ново-Отрадное // Поселения и могильники Керченского полуострова начала нашей эры.— М., 1970.— С. 105.— Табл. 18, 5.
- ⁴⁰ Гущина И. И. О локальных особенностях культуры...— Рис. 5, 51.
- ⁴¹ Вальтгаузер О. Античные глиняные светильники.— СПб., 1914.— №№ 332, 333.
- ⁴² Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // КСИА.— 1978.— Вып. 156.— С. 18.
- ⁴³ Забелина В. С. Эллинистическая импортная керамика из Пантикея // Сообщения ГМИИ.— М., 1984.— С. 133 сл.
- ⁴⁴ Силантьева Л. Ф. Краснолаковая керамика из раскопок Илурата // МИА.— 1958.— № 85.— С. 285.

T. N. Высотская

КРАСНОЛАКОВАЯ КЕРАМИКА УСТЬ-АЛЬМИНСКОГО ГОРОДИЩА

В статье характеризуются группы краснолаковой керамики I в. до н. э.— III в. н. э. с Усть-Альминского городища, отличающиеся от сосудов, найденных в некрополе. Для уточнения датировки выделенных групп они коррелируются с амфорами из слоя.

Среди найденной на Усть-Альминском городище краснолаковой керамики большинство составляют сосуды, изготовленные на Самосе. Сравнение усть-альминской посуды с краснолаковой керамикой других античных центров Северного Причерноморья позволяет предположить, что основной ее импорт шел через Ольвию.

T. N. Vysotskaya

THE RED-COATED POTTERY FROM UST-ALMINSKOE SITE

The groups of the red-coated pottery dated to the 1st cent. B. C.— 3rd cent. A. D. from Ust-Alminskoe site which differ from the ones of the necropolis are defined in the paper. For the specification of the dating of groups which were marked out they were correlated with the amphorae from the layer.

The majority of the red-coated pottery found at Ust-Alminskoe site was made on Samos. The comparison of the pottery under study with the red-coated one from the other centers of North Pontic area permits to suppose that Olbia was the main way of its import.

Одержано 20.09.89

ДО ФОРМАЛІЗАЦІЇ ДАНИХ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ ДЛЯ АНАЛІЗУ НА ЕОМ

А. В. Ніколова, Л. С. Гераськова

Стаття присвячена проблемі формування бази археологічних даних, їх структуризації для введення матеріалів до пам'яті ЕОМ.

Накопичення масових археологічних джерел, залучення їх до сучасних досліджень і пов'язане з цим удавання до математичних методів аналізу за допомогою ЕОМ потребує трансформації археологічних даних у певну форму, яка б дозволила занести їх до пам'яті ЕОМ. Систематизований матеріал складає базу даних, яка стає основою для швидкого пошуку необхідної інформації, а також проведення різноманітних статистичних процедур. Таким чином вирішується двоєдине завдання: з одного боку, дослідник має можливість оперативного отримання даних, тобто розв'язується проблема створення інформаційно-пошукової системи (ІПС), а з другого — значно розширяється сфера вживання в археології різних математичних методів аналізу даних, більшість з яких потребує значних трудомістких обчислень, які часто неможливо здійснити без ЕОМ. Формалізація археологічних даних вимагає певного підходу до вихідного матеріалу¹, що передбачає структурування даних, виділення необхідної для дослідження кількості ознак об'єктів (наприклад, поховань), однозначність вживання термінів, що описують певні ознаки, тощо.

Для хронологічного впорядкування поховань ямної культури нами роз-
© А. В. НІКОЛОВА, Л. С. ГЕРАСЬКОВА, 1993

роблена система опису її поховального обряду, а дані внесено до пам'яті ЕОМ. На сьогодні банк даних вміщує понад 2500 поховань, досліджених у степовій смузі України. Запропонована система опису та формалізації поховань, може бути запозичена для формалізації даних поховального звичаю інших культур, з деякими корективами, пов'язаними як із специфікою даних, так і з конкретною метою дослідження.

Структура бази даних². Інформація про поховальний звичай організована в ієрархічну систему таблиць, що розбивають дані на окремі структурні одиниці, які відображають послідовні рівні в описуванні обряду (від окремого могильника чи кургану до окремої речі, виявленої у похованні). Система відкрита, тобто дозволяє поповнювати в разі необхідності інформацію про вже внесені об'єкти, що здійснюється шляхом утворення нових таблиць, які описують наступну структурну одиницю. Нині дані про поховання ямної культури вміщено до чотирьох базових таблиць, які поєднуються за допомогою загальних параметрів (атрибутив), що повторюються у кожній таблиці і які можна називати вхідними (паспортними). Це код кургану (могильника), номер поховання, номер скелета (для таблиць, що описують розміщення поховального інвентаря). Змістожної таблиці включає перелік відлінених ознак (параметрів), які, на нашу думку, необхідні для вирішення поставленого завдання та відображають той чи інший бік поховального звичаю. Кількість параметрів для кожної з таблиць неоднакова, але ширина кожної з них не повинна перевищувати 128 друкованих знаків, що пов'язано із специфікою збереження інформації в ЕОМ. Кожен рядок таблиці — це опис окремого об'єкта. При поєднанні таблиць різного ієрархічного рівня рядком нової таблиці виступає об'єкт нижчого рівня.

Пошук інформації здійснюється шляхом утворення нової таблиці, яка є результатом базових за заданими дослідником параметрами та їх значеннями. Пошук здійснюється в автоматичному режимі, де дослідник формує завдання: знайти об'єкти, що мають параметри з певними значеннями. Таким чином отримуємо таблицю, до якої ввійдуть лише об'єкти з заданими дослідником значеннями ознак.

Ознаки, що характеризують поховальний обряд ямної культури, мають як кількісні, так і якісні характеристики, останні переважають. Отже, ці параметри можуть бути представлені у двох варіантах: відображатися конкретним значенням і вводитися до пам'яті ЕОМ у вигляді звичайного тексту або цифрового коду. Останнє пов'язано з обмеженням розмірів базової таблиці та тим, що в деяких випадках ознаки можуть бути складними, простими і більш подрібненими. У другому варіанті ознака має лише два значення, що фіксують її присутність чи відсутність.

Ще один важливий методичний момент пов'язаний з проблемою відсутності інформації про ознаку (ознаки першого варіанта), оскільки в археології через різні об'єктивні та суб'єктивні причини, це зустрічається досить часто. Для відображення такої інформації ми пропонуємо введення двох значень. У першому випадку, коли інформація про ознаку має бути в описі, але дослідником вона не зафіксована, це значення розглядається як невизначене та відображається як певний символ, що фіксується при друкуванні пропуском. У другому випадку, коли ознака визначається дослідником як відсутня, вона відображається символом нуль (0).

Опис таблиць. Вищою класифікаційною одиницею в нашему випадку є курган, що пов'язано з невизначеністю поняття «могильник» для ямної культури. Опису цієї одиниці присвячена таблиця «Курган» (табл. 1), що вміщує 21 параметр. У параметрі «код кургану» відбито порядковий номер, що надається кургану в міру внесення даних до ЕОМ та має бути присутнім у всіх базових таблицях і є незмінним. Параметри: «область», «річка», «берег річки», «адміністративний район», «населений пункт», «топографія могильника» — відображають географічні координати кургану. Параметри «номер кургану», «номер групи» подаються відповідно до джерела інформації (звіту чи публікації). Параметр «кількість ямних поховань» відображає кількість поховань у даному кургані. Параметр «насипи» — фіксує кількість відзначених насипів та досипок, здійснених над ямними похованнями. «Висота» та

«діаметр» кургану — це загальні розміри. В параметрі «конструкції» відбиваються різні архітектурні дані (кромлехи, ями, рівчики, тощо). Параметр «культурна належність першого поховання» фіксує належність основного, найдавнішого поховання кургану. Параметри «автор розкопок», «рік розкопок», «рік публікації», «архівний номер» відображають джерело інформації. Останнім параметром усіх таблиць є «примітки», який вміщує лише їх присутність—відсутність. Самі примітки доожної таблиці вносяться у вигляді таблиці.

Наступну структурну одиницю становить таблиця «Поховання» (табл. 2), яка вміщує 23 ознаки. Перша та друга фіксує код кургану та номер поховання. Параметр «сектор кургану» відображає місце знаходження поховання відносно основного поховання, може бути виражений числовими (градуси) чи текстовими значеннями, яких виділено дев'ять. У параметрі «напрям» зафіковано положення в кургані поховання за дотичною до кола насипу чи за радіусом, а також орієнтацію похованого за годинниковою стрілкою або проти. Наступний параметр фіксує культурну приналежність поховання. Два параметри виділені для введення інформації про дату поховання методом С¹⁴ — дату та інтервал до неї (±).

Стратиграфічне положення поховання відображено двома параметрами. У першому інформація про відсутність насипу (досипки) над похованням та її порядковий номер від одиниці (найдавнішим похованням та насипам дається номер 1). Якщо ж насип над похованням не зафікований, то ставиться 0 (нуль). У другому параметрі вміщено стратиграфічну послідовність поховань. Коли ця послідовність дослідником не простежена, то похованням надається один і той же порядковий номер. Для поховань, які мають так звану «пряму стратиграфію», перша цифра відображає номер стратиграфічного горизонту, до якого належать поховання, а цифра після крапки — їх послідовність.

Решта параметрів описують ознаки поховальної споруди, до яких належать: тип споруди (яма), яма з уступом (заплічками), форма ями (розглядається тільки камера, де лежав небіжчик), матеріал перекриття, наявність слідів вогню у перекритті, стел, нахил стінок камери, оформлення різними матеріалами стінок, конструктивні особливості оформлення dna (ями, рівчики, тощо), розміри ями по дну, матеріал підстилки, присутність ознак вогню в камері.

Третю структурну одиницю становить таблиця «Похованій» (табл. 3): описує похованого та деякі риси його оточення. Виділено 15 параметрів. Перші два — «код кургану» та «номер поховання». Наступний відбиває кількісний склад похованих в одній могилі. Кожен скелет має свій порядковий номер — «номер скелета». Два параметри фіксують антропологічні дані про похованого: його вікову групу та стать. Параметр «положення скелета» фіксує положення не лише тіла покійного, а й рук та ніг. У нашому випадку виділено 51 деталь, кожна з яких має свій код. Наступний параметр фіксує ступінь пофарбованості кісток скелета вохрою (від інтенсивної до зовсім відсутньої, виділено 5 значень). Один параметр виділено для фіксації присутності формованих шматків вохри. Два параметри відображають присутність у похованні кісток тварин (астрагали та копитця вівці-кози та інші кістки). Ще один параметр фіксує присутність (відсутність) залишків дерев'яних вузів і останній — супроводжуючого інвентаря.

Таблиця «Інвентар» (табл. 4) фіксує дані про присутність (відсутність) його конкретної категорії. Виділено 27 параметрів, де перші три є паспортними.

До базових таблиць додається таблиця з описом скорочень та закодованої інформації, яка в разі несбідності може бути поєднана з базовими.

На сьогодні автоматична інформаційна система (AIC), крім пошуку інформації, дозволяє проводити декілька інших автоматизованих операцій. Це перекодування даних, тобто зміна значення ознак; підрахунок частоти наявності тієї чи іншої ознаки; підрахунок середнього показника та мінімального і максимального значень для кількісних даних; побудова гістограм для кількісних та якісних ознак тощо.

Табл. I. Курган

№	Код кур-	Область	Река	Берег	Район	Насел-	Топо-	Назва	№ гру-	№ кур-	Ямн.	Населн	Высота	Дампер	Конст-	Культ.	Автор	Рік пуб-	Археологічний Про-		
пп	тату					ний	графік	мот-	ин	гру	гру	пок.	пок.	пок.	руків	пера	рекон-	показ	там		
1	290	Микол. П.	Буг	Права	Весел	Пло-	Плато	Мог-	1	4	2	2	1,0	20	Ямне	Конва-	1976	1986	76/12	-	
2	291	"	"	"	Микол	Кова-	"	льзов-	4	1.	11	4	4,8	60	Енеол	Ченко	1971	1986	71/33	-	
3	292	"	"	"	"	"	"	"	6	1.	3	1	0,8	20	Ямне	1974	1986	74/11	-		
4	293	"	"	"	"	"	"	"	6	2.	9	1	2,4	40	Ямне	1974	1986	74/11	-		
5	294	"	"	"	"	"	"	"	6	4.	10	1	0,6	28	Кромл	1974	1986	74/11	-		
6	295	"	"	"	"	"	"	"	7	1.	3	1	0,8	23	Кромл	Енеол	1974	1986	74/11	-	
7	296	"	"	"	"	"	"	"	7	3.	7	1	2,0	38	Ямне	1974	1986	74/11	-		
8	297	"	"	"	"	"	"	"	7	4.	12	8	6,2	50	Енеол	1974	1986	74/11	-		
9	298	"	"	"	Лів	Ново	Н.	"	1.	1.	2	2	2,0	30	Ямне	Шап-	1974	1986	74/12	-	
						Одреса									поп-	никова.					
10	299	"	"	"	"	"	"	"	1	4.	8	1	1,8	42	Ямне	"	1974	1986	74/12	-	
11	300	"	"	"	"	"	"	"	1	7.	4	1	0,8	23	Ямне	"	1974	1986	74/12	-	
12	301	"	"	"	"	"	"	"	2	10	5	2	3,0	50	Ямне	"	1974	1986	74/12	-	
13	302	"	"	"	"	"	"	"	3	2.	9	5	3,2	33	Енеол	"	1974	1986	74/12	-	
14	303	"	"	"	"	"	"	"	4	2.	9	3	2,1	35	Енеол	"	1974	1986	74/12	-	
15	304	"	"	"	"	Башта	Стар-	"	1.	1.	20	2	5,0	60	Кромл	Енеол	"	1969	1977	-	
16	305	"	"	"	"	"	"	"	1	2.	9	3	1,3	30	Кромл	Енеол	"	1969	1986	-	
17	306	"	"	"	"	"	"	"	1	3.	11	1	1,0	28	Ямне	"	1969	1986	-		
18	307	"	"	"	"	Права	"	"	1	1.	10	1	0,8	30	Ямне	"	1970	1980	так		
19	308	"	"	"	"	При-	"	"	1	2.	7	4	1,6	28	Кромл	Енеол	"	1970	1980	-	
20	309	"	"	"	"	Заліз-	"	"	1	4.	12	2	2,0	40	Ямне?	"	1970	1980	-		

Табл. 2. Показания

№ № пп.	Код курган- ной	№ по- секtorу	Нап- рам	Куль- турный	Рк	Ин- тервал	№ на- именова- ния	Сред- нюю	Форма	Ма- териал	Богомъ	Стена	Уши	Офор-	Конст-	Пов-	Шар-	Гидро-	Очи-	Пре-			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
1	290	2	ЦЕ	Ямис	1	1.	Яма	1Б	Ка- минь	-	-	Верг	-	1.3	0.9	1.0	Вокра	-	-	-	-	-	
2	290	4	ЦЕ	-	0	2.	Я/У	1Б	-	-	-	Верг	-	1.6	1.0	0.8	Вокра	-	-	-	-	-	
3	292	3	ЦЕ	-	0	2.	Я/У	2.0	-	-	-	Верг	-	1.4	0.7	0.4	Вокра	-	-	-	-	-	
4	292	5	ЦЕ	-	1	1.	Я/У	1Б	-	-	-	Звуж	-	0.9	0.6	0.4	-	-	-	-	-	-	
5	293	1	ЦЕ	-	0	2.	Я/У	1Б	-	-	-	Звуж	-	1.8	1.1	1.0	-	-	-	-	-	-	
6	293	14	ЦЕ	-	0	2.	Я/У	1Б	-	-	-	Верг	-	1.9	1.0	1.1	-	-	-	-	-	-	
7	293	2	ПНЗ	-	0	2.	Я/У	1.8	-	-	-	Верг	-	1.4	0.9	0.9	-	-	-	-	-	-	
8	293	23	ЦЕ	-	1	1.	Яма	1А	-	-	-	так	Верг	1.6	1.1	1.2	Вокра	-	-	-	-	-	
9	293	7	ПДЗ	Про- ти	0	2.	Я/У	1Б	-	-	-	Верг	-	1.5	0.8	0.5	Вокра	-	-	-	-	-	
10	294	10	ПНЗ	-	0	2.	Я/У	1Б	-	-	-	Верг	-	1.6	1.0	0.8	-	-	-	-	-	-	
11	294	12	ЦЕ	-	0	2.	Я/У	1Б	дерево	-	-	Верг	-	1.3	0.8	1.0	-	-	-	-	-	-	
12	294	13	ЦЕ	-	0	2.	Я/У	1Б	-	-	-	Верг	-	1.8	1.0	0.8	-	-	-	-	-	-	
13	294	6	ЦЕ	-	1	1.	Яма	1Б	Ка- минь	-	-	Верг	-	1.3	0.9	0.9	-	-	-	-	-	-	
14	294	7	ПДЗ	-	0	2.	Я/У	1Б	Ка- минь	-	-	Верг	-	1.1	0.6	0.6	-	-	-	-	-	-	
15	295	2	ЦЕ	-	1	1.	Яма	1В	-	-	-	Верг	-	1.6	0.8	0.5	-	-	-	-	-	-	
16	295	9	ПНЗ	-	0	2.	Я/У	1Б	-	-	-	Верг	-	1.0	0.8	0.5	-	-	-	-	-	-	

Табл. 3. Похованні

№ №	Код-п/п	№ кур-таку	Кіль-кість хован-ня	№ скелета	Вік	Стать	Поза	Ориєн-тація	За-барв-лення	Во-хра-ни	Кіст-ки	Аст-рага-ли	Віз-ки	Інв.	Примітки
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1	290	2	1	1	Доросла	Ч	ПнС	2.	—	—	—	—	—	—	—
2	290	4	1	1	—"		1Б	ПнС	ІБ	—	—	—	—	—	—
3	292	5	1	1	Дитина		ПнС	0.	—	—	—	—	—	—	—
4	292	3	1	1	Доросла		1А	ПнС	2.	—	—	—	—	так	—
5	293	23	1	1	—"		7А	ПнС	0.	—	—	—	—	—	—
6	293	1	1	1	—"	Ч	1Б	Пн	3.	—	—	—	—	—	—
7	293	2	1	1	—"	Ж	12А	ПнС	0.	—	—	—	—	—	—
8	293	7	1	1	—"		1Б	ПнС	1Б.	—	—	—	—	так	—
9	293	14	1	1	—"		18	ПнС	0.	—	—	—	—	—	—
10	294	6	1	1	—"		12А	ПнС	0.	—	—	—	—	—	—
11	294	7	1	1	—"		1А	ПнС	0.	—	—	—	—	так	—
12	294	10	1	1	—"		12А	Пн	0.	—	—	—	—	—	—
13	294	12	1	1	—"		1Б	ПнС	0.	—	—	—	—	—	—
14	294	13	1	1	—"		12А	ПнС	0.	—	—	—	—	—	—
15	295	2	1	1	Доросла		ПнС	0.	—	—	—	—	—	—	—
16	295	9	1	1	—"			ПнС	3.	—	—	—	—	—	—
17	298	9	1	1	—"		7А	Схі	1Б.	—	—	—	—	—	—
18	298	8	1	1	—"		1Б	ЗА	1Б.	—	—	—	—	—	—
19	297	1	1	1	—"		1Б	ПнС	0.	—	—	—	—	—	—
20	297	28	1	1	—"		7В	ПнС	0.	—	так	—	—	—	—

База даних сформована в інформаційній системі «PARADOX» на базі ПЕ-ОМ IBM PC, що впроваджено групою автоматизованої обробки археологічних даних сектора джерелознавства Інституту археології АН України разом з Кіївським університетом.

Примітки

¹ Каменецкий И. С. Код для описания погребального обряда // Древности Дона.— М., 1983; Бунятиян Е. П., Генинг В. Ф., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А. ИПС (Информационно-Поисковая Система по погребальным памятникам).— К., 1989.

² Гераськова Л. С. О создании базы археологических данных на Украине // Компьютеризированные банки данных музейной и археологической информации.— Тбилиси, 1988; Гераськова Л. С. Автоматизированная система обработки данных (АСОД) в археологии // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.

³ Жежерун А. П., Гераськова Л. С. Система автоматизированной обработки данных «Археолог» // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.

Tafel 4. Imaginär

A. V. Nikolova, L. S. Geraskova

К ПРОБЛЕМЕ ФОРМАЛИЗАЦИИ ДАННЫХ ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА ДЛЯ АНАЛИЗА НА ЭВМ.

Создание электронных баз археологических данных вызывает необходимость определенной трансформации археологических источников, переводе их в форму, пригодную для обработки на ЭВМ. На примере памятников ямной культуры предлагается система описания данных погребального обряда. Информация об обряде организована в виде иерархической системы таблиц, описывающих отдельные структурные единицы обряда (отдельного могильника до отдельной категории инвентаря). В статье дано подробное описание выделенных структурных элементов. Созданный и апробированный банк данных по ямной культуре степной Украины содержит информацию о более 2500 захоронений, предложенная система описания может быть использована для формализации данных погребального обряда любых других археологических культур.

A. V. Nikolova, L. S. Geraskova

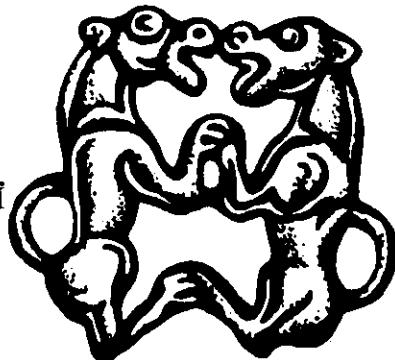
CONCERNING FORMALIZATION OF DATA PERTAINING TO FUNERAL CEREMONY FOR COMPUTER-AIDED ANALYSIS

Creation of electronic archaeological databases requires definite transformation of archaeological sources, in particular, their presentation in a form appropriate to use a computer for their analysis. We suggest a system for description of data pertaining to funeral ceremony taking as an example monument of Yamnaya (Pit) culture. Information about the ceremony is represented as a hierachial system of tables describing individual structural units of the ceremony (from a sepulchre to a category of the inventory). Identified structural elements are described in detail. The database created and approved for Yamnaya culture of the steppe Ukraine embraces information of over 2500 burials. The system suggested for description may be used to formalize data of a funeral ceremony of any other archaeological cultures.

Одержано 16.12.1988 р.

ДИСКУСІЇ

НОТАТКИ З ПРИВОДУ ОДНІЄЇ НАУКОВОЇ ДИСКУСІЇ

С. В. Смирнов

У першому номері журналу «Советская археология» за 1990 рік надрукована інформація про засідання методологічного семінару, що відбувся у березні 1987 року у Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР¹. За формою та змістом це була широка наукова нарада, присвячена обговоренню двох перших томів тритомної колективної фундаментальної праці «Істория первобытного общества», що її видає Інститут етнографії Академії наук. Основну частину, за обсягом вміщеного матеріалу, становить тезисний виклад виступів учасників семінару, що дає змогу віднайти як спільні риси, так і розбіжності в оцінках двох розглядуваних книжок, які прозвучали на засіданні. Та найбільший інтерес викликають короткі й чіткі колективні висновки щодо обговорюваної проблематики, які значною мірою віддзеркалюють сьогоднішні позиції нашої археології з проблем розвитку первісного суспільства.

Перш за все впадає у вічі, що учасники семінару вирішили спростувати існуючі сьогодні загальновизнані підходи до вивчення первіснообщинного ладу, що звичайно передбачає оформлення нових і добре вмотивованих методологічних зasad. В інформації про засідання семінару говориться: «Обговорювана робота основана на уявленнях про історію первісного суспільства як наукової дисципліни, що побутують у нашій науці з 30-х років. Згідно з цими уявленнями, історія первісного суспільства вивчає загальні закономірності і особливості становлення та розвитку первіснообщинного ладу, синтезуючи при цьому ряду спеціальних дисциплін, у першу чергу етнографії, археології та антропології. Але наскільки ці уявлення відповідають сучасному рівню знань, безпосередньо пов'язаних з вивченням джерел про первісне минуле? Якою мірою дисципліна, що формується на основі цих уявлень справляється з поставленими нею самою завданнями?» (с. 308). Все це зрештою, констатує семінар, не відповідає сучасним завданням і вимогам науки і тому мусить бути переглянуто.

Як бачимо, зроблена заявка неабиякого значення. Стосується вона не окремих конкретних питань, а фундаментальних теоретико-методологічних проблем історії первісного суспільства та перспектив дальнішого розвитку нашої та суміжних наукових дисциплін. Тому є потреба зосередити нашу увагу перш за все на методологічних аспектах обговорюваної проблематики.

Серед питань теоретико-методологічного характеру багато виступаючих торкались теорії двох стрибків. Про що мова? Свого часу Я. Я. Рогинський, захищаючи ідею довгого еволюційного періоду становлення людини, висловив думку про те, що у цьому довготривалому процесі слід виділяти два поворотних пункти — початок становлення людини та кінець, що позначився виходом на історичну арену людини сучасного фізичного типу *Homo sapiens*. У цьому був свій сенс, оскільки початок антропосоціогенезу фіксується появою якісно нових, тобто соціальних феноменів, хоча вони на цьому

історичному рубежі перебувають у своєму генетично первісному, тобто за-родковому стані. Кінець антропосоціогенезу фіксується завершенням скла-дення соціальних та психофізіологічних особливостей суспільної людини, котрі дозволяють їй здійснювати соціальну життєдіяльність. Якщо у першому випадку йдеться про появу перших надбіологічних проявів життя, то у другому — про їх остаточне конституціонування і вихід на рівень домінанти роз-витку. На думку Я. Я. Рогинського і перший, і другий поворотні моменти можуть за своїм філософським змістом оцінюватися як філософські стрибки. Навряд чи можна сумніватися у чіткості і послідовності вказаних аргументів. І тому не дивно, що все це знайшло велике поширення серед фахівців різного наукового профілю і стало хрестоматійним положенням. Згодом ця концепція зазнала видозмін у назві і стала іменуватись теорією двох стрибків. І ось те-пер після тривалих усних заперечень, які звучали на засіданнях різних рів-нів, вона була остаточно піддана нищівній критиці.

Головне у цій критиці — низка беззаперечних фактів про те, що між пер-шим і другим стрибками, тобто у ході самого антропосоціогенезу, відзнача-ються серйозні якісні зміни як у фізичній структурі пралюдини, так і у її знаряддевій діяльності. Але хіба теорія двох стрибків і у своїй першопочат-ковій формі, і у своєму завершенному виді заперечує внутрішні якісні видо-зміни. Хіба послідовники вказаних поглядів заперечують те, що у ході роз-гортання антропосоціогенезу мали місце постійні якісні перетворення, що врешті-решт призвели до появи *Homo sapiens*. Поставлені питання слід на-голосити з особливою увагою, бо саме з цих невмотивованих позицій і роз-горнулася критика першого тому. Критики, на жаль, не врахували те, як формувалася теорія двох стрибків, як вона оцінює якісні еволюційні видозміни внутрішнього характеру. Не занурюючись в суть, вони лінгвістично буквально сприйняли цю концепцію — якщо у назві фігурують два стрибки, значить захисники цієї теорії не бачать внутрішніх якісних видозмін у ан-тропосоціогенезі. Іншими словами, шквал критики піднявся через нерозу-міння самої смислової суті і його можна порівняти з пальбою з гармат по горобцях.

Далася, мабуть, взнаки і слабка обізнаність з філософською специфікою категорії стрибка. Якщо ми не визначились у питаннях від якого і до якого якісного стану ми намагаємося зафіксувати та оцінити перетворення, то ви-користовувати категорію стрибка взагалі не варто, бо це може привести до вульгарного теоретизування — і тільки. Треба чітко усвідомлювати бага-торівневість якісних перетворень у природі та суспільстві. Ф. Енгельс, що був і залишається авторитетом у цих питаннях, зазначав, що якщо у природі нема стрибків, то тільки тому, що вона складається поспіль саме із стрибків. Будь-який взятий до розгляду переходів період є філософським стрибком, і оскільки переходіні періоди мають різний масштаб та значення, то і стрибки мають також різний масштаб та значення. Перебіги внутрішніх видозмін будь-якого переходівого періоду можуть оцінюватися як стрибки, але нижчого рівня. Сам розвиток у діалектиці розглядається як нескінченна низка різно-рівневих, тобто різних за масштабом та значенням стрибків. Сперечатися про те, скільки у тому чи іншому процесі діалектичних стрибків — марна справа, бо все залежить від обраних масштабів оцінки перетворень. Якщо ми не виз-начили для себе масштаб оцінки якісних змін, застосування філософської ка-тегорії стрибка стає неможливим.

Повертаючись до теорії двох стрибків у антропосоціогенезі, мусимо наго-losити, що вона з позицій появі нової якості оцінює лише первинний та фі-нальний пункти цього надзвичайно складного процесу. Вона не претендує на розкриття всієї суми якісних перетворень, котрі мали у ньому місце, отже вона, маючи вузько спрямоване смислове значення, ніяким чином не вичер-плює всієї суми теоретичних уявлень про походження людини і не ставить ні-яких бар'єрів на шляху розвитку знань з цих питань.

Антропосоціогенез є діалектичним стрибком у розвитку органічного світу, бо привів до якісно нового соціального ступеня розвитку живої матерії. По-чаток і кінець антропосоціогенезу — теж стрибок, але іншого смислового зна-чення. У самому антропосоціогенезі можна виділити нескінченну низку

стрибків різного рівня. Скажімо, перехід від стадії архантропа до стадії палеоантропа. Які б велики відмінності не існували між архантропом і палеоантропом, вони є відмінностями між двома видами пралюдей, у той час як відмінності між австралопітеком і архантропом є відмінності між представником тваринного світу і першою пралюдиною, а відмінності між палеоантропом і неоантропом — відмінностями між останньою пралюдиною і остаточно сформованою соціальною людиною. За цими відмінностями стоять філософські стрибки, але різного масштабу. Щоб оцінювати їх, необхідно стати на шлях філософського осмислення якісних змін, а не порівнювати конкретні антропометричні виміри та індекси.

Критикуючи погляди нашої сучасної етнографії на загальні закономірності первісного суспільства, ленінградський семінар у своїй резолюції спеціально фіксує кризовий стан нашої науки про первісне суспільство, але чітко не вказує, яка з конкретних наукових дисциплін несе відповідальність за це. Шоправда з аналізу виступів, які тезисно викладені в інформації, неважко дійти висновку, що основна провінина покладається на етнографів, адже критиці піддається праця, підготовлена у надрах етнографічної наукової установи. Констатується, що багато археологічних фактів не узгоджується з наведеними у книгах логічними побудовами. Це все цікаво і мало б рацію, якби ми всупереч етнографічним концепціям опублікували свої широко обґрунтовані, монографічно розроблені концептуальні схеми, які могли б служити рівноцінною за масштабами та значеннями науковою альтернативою. Але, як це не прикро, нічого такого ми не маємо. Монографічних робіт такого характеру ми не пишемо, а окремі висловлювання, що рясніють на сторінках публікаційних джерелознавчих робіт не можуть претендувати на наукові концепції, бо останні вимагають широкої і всебічної аргументації. Кілька науково-популярних робіт також не можна розглядати як роботи фундаментального плану, бо в них наводяться загальновживані погляди, але не наводяться академічно витримані теоретичні докази. До того ж питання, які вимагають солідного методологічного обґрунтування часто-густо трактуються у дусі здорового глупду, що, як відомо, не розкриває, а приховує закономірності фундаментального значення. Серед наукових праць останніх років виняток становить робота П. Й. Борисковського², але вона будеться на свідомому відкиданні переходного характеру антропосоціогенезу, і тому не може прислужитися розвитку сучасної науки.

Зараз в археології палеоліту можна спостерігати якийсь дивний стан справ. Ми багато і плідно працюємо у галузі нагромадження джерел, багато розкопуємо першокласних пам'яток, але далі емпіричної оцінки не просуваємось. Теоретична робота занедбана, вона не користується повагою у нашому товаристві, є малопрестіжною і нерідко оцінюється як відхід від суто археологічних досліджень. Зовсім випадає з поля зору робота на міждисциплінарному рівні, хоча констатаций про необхідність комплексних досліджень археологічних пам'яток роздається чимало. Тому не дивно, що фундаментальних праць ми фактично не маємо, а розробки наших колег-етнографів зустрічаємо, як правило, в штики, що не є зразком доброго співробітництва суміжних наукових дисциплін.

Специфіка археології визначається перш за все характером її джерел, але це не означає, що вихід на міждисциплінарний рівень досліджень, де ця специфіка до певної міри втрачається, є вихід за межі завдань археології. Адже кінцева мета археології — не добування джерел, які є дуже своєрідними і вимагають специфічних засобів опрацювання, а вивчення історії у її найширшому розумінні. Говорячи про те, що ми не допрацьовуємо у плані постановки та вирішення власне історичних проблем, хотілося б розповісти про випадок, який трапився з автором цих нотаток. С. М. Бібіков, одержавши у подарунок від одного з авторів першого тому «Істории первобытного общества» книжку першого тому, з роздратуванням сказав, що її вихід він розглядає як болючий ляпас усім нам, археологам. Ми, додав він, копаємо, таким тяжким трудом добуваємо археологічний матеріал, а інтерпретують його інші. Що ж стосується нас, то ми просуваємося не далі елементарних функціональних оцінок знарядь. Безумовно, С. М. Бібіков мав рацію. Був час, коли археологи

очолювали спільну роботу з представниками інших наукових установ, і наслідком цієї роботи стала двотомна праця В. І. Равдонікаса «Історія первобытного общества». Пройшло кілька десятиріч, і пальма першості опинилася у етнографів. Тепер вони видають тритомник з цієї проблематики, а ми, не розробляючи фундаментальних концепцій, стаємо в позу сторонніх спостерігачів і суддів. Але чи до лиця все це серйозній науці? Захищаючись броною своєї специфічності, ми відмовляємося від наукової співпраці, що сьогодні конче необхідна з огляду на загальні процеси інтеграції наукових знань.

Хутірський патріотизм заводить у безвихід не лише економіку (у чому ми добре переконалися), але й науку. І як наша економіка для перспективного розвитку має включитись у світовий економічний процес, так і наша археологія палеоліту мусить включитись у процес інтеграції наукових знань. Нам треба позбавитись заскорузлої самовпевненості в тому, що ми все можемо самі, що коли ми володіємо першокласними джерелами, то можемо обйтись без загальнометодологічних настанов і на свій власний розсуд, без співпраці з нашими науковими суміжниками вирішувати весь спектр пізнавальних завдань. Це так нерозумно, як нерозумно бути голодним, ходити у драному одязі, але пишатись найбагатшими у світі природними ресурсами. Чи не тому всі наші новації не виходять за межі емпіричних досліджень і чи не тому ми не маємо солідних розробок фундаментального значення?

Постає питання: які ж перспективи нашого дальнішого розвитку окреслює ленінградський семінар? Констатуючи кризовий стан науки про первісне суспільство і фактично знімаючи з археології навіть найменшу вину за це, семінар пропонує мало не всю увагу зосередити на питаннях локальних відмінностей первісної культури. Це завдання фіксується у спеціальному розділі резолюції: «За нинішнього стану справ найважливішим завданням дослідження первісності як в археології, так і в етнографії є не загальнотеоретичний, а конкретний напрямок (по регіонах, етносах, культурах і т. д.)» (с. 314). Чому саме це завдання висувається на перший план? Як підкresлюється в окремих виступах, археологія дає все більше доказів того, що розвиток первісної культури був настільки різноманітним, що пошуки загальних закономірностей історії стають просто неможливими. Автор інформації прямо пише: «Неправомірні пошуки якоїсь універсальної періодизації історичного процесу, що може зняти, «відмінити» всі інші: процес розвитку суспільства дуже складний і багатограничний для того, щоб усі його сторони могли бути виражені в єдиній універсальній хронологічній схемі» (с. 309). Як бачимо, констатується неможливість відтворення загальних законів історичного розвитку і створення на цій основі загальної періодизації історичного розвитку людства. До того ж у сказаному позначається нерозуміння того, що загальні схеми не суперечать локальним, а конкретизуються у них. Загальні схеми розвитку є результатом теоретичних досліджень, вони фіксують не усі сторони розвитку, а лише універсальні, типові, тобто те, що виражається у категорії закономірного. Всі сторони розвитку фіксують конкретно-історичні схеми — і у цьому їх специфіка. Конкретно-історичне завжди багатше і різnobічніше в порівнянні із закономірним, загальним, яке є лише схемою, котра мусить наповнитись конкретно-історичним змістом за рахунок вузько локальних та індивідуальних рис. Але конкретно-історичне можна пізнати лише крізь призму закономірного. Що ж стосується складності і багатогранності проявів історичного процесу, то вони якраз і пояснюють ті труднощі, котрі пов'язані з теоретичною роботою.

Усвідомлюють це учасники семінару чи ні — але тут ми маємо відверту відмову від теоретичного осмислення первісності. Що можна сказати з цього приводу? Відмова від теоретичних досліджень ще нікому і ніколи не приносила користі, і нам вона не принесе нічого крім розчарування, елементи якого ми уже маємо. Це по-перше. По-друге, семінар спрямував нас у глухий кут, бо локальність як явище можна зрозуміти лише тоді, коли вона співвідноситься з чимось загальним, спільним для всіх, тобто закономірним, що проявляється як загальна тенденція розвитку. Але коли цього загального немає і відкидається необхідність його виявлення, то з чим же співвідносити локальні прояви? У такому разі локальність втрачає свою специфіку.

Звичайно, вияв локальних проявів історичного процесу має надзвичайно важливе значення, тому що збігається з кінцевими цілями історичної науки — відтворити конкретну історію конкретних історичних спільнот людей. Але вирішити ці завдання неможливо, коли невідомі загальні закони розвитку. Локальність як місцевий прояв чогось загального, як інваріант магістрального напрямку розвитку повністю втрачає свій смисл тоді, коли відкидається необхідність пошуку загальних тенденцій, внутрішньої логіки розвитку. Теорія, спрямована на пошуки загальної схеми розвитку, є необхідною умовою конкретно-історичного дослідження. Тобто, вона є тим компонентом, без якого наука взагалі існувати не може. Сказане не є якоюсь свіжою новацією: воно описане у сотнях книжок і стало хрестоматійною нормою наукового пізнання. І робиться сумно від того, що все ігнорується. Коли констатується криза у науці і вихід з неї вбачається на шляхах відмови від теоретичних досліджень і міждисциплінарного співробітництва, то на практиці це означає, що виходу взагалі немає. І досвід нашої практичної роботи уже показав, що на цьому шляху ми не здобули нічого для себе корисного. Всі, хто констатував кризу і не відчув необхідності не на словах, а на ділі перейти до теоретичних розробок, хочуть вони цього чи ні — поглиблюють її.

Загальновідомо, що специфіка конкретної науки позначається головним чином у її емпіричній галузі. Теоретичний рівень завжди тяжіє до міждисциплінарних побудов, він менш специфічний, у ньому специфічні риси конкретної науки ніби розчиняються у загальнонаукових поглядах. Чим вище рівень осмислення процесу, тим більшого значення набуває потреба міждисциплінарної оцінки фактів. З цього стає зрозумілим, що намагання одержати висновки фундаментального характеру у сфері чисто емпіричних археологічних досліджень неможливе. Навіть найвідчайдушніші спроби у цьому напрямку не можуть увінчатись успіхом. Безуспішними є також спроби критичного освоєння теоретичних концепцій на основі вимог емпіричного дослідження. Рівень критики мусить бути адекватним рівню осмислення досліджуваного процесу. Ось чому наші намагання безпосередньо відштовхнулись від археологічного матеріалу, минаючи перехід до специфіки теоретичних узагальнень, і на цій основі оцінити все зроблене нашими колегами-етнографами, не можуть мати важливого значення.

Звичайно, у виступах на ленінградському семінарі, на відміну від резолюції, було чимало правильних висловлювань, незаперечних хрестоматійних істин, проти яких важко щось сказати. Такими були констатації про необхідність серйозної критики джерел, розробку питань специфіки археологічних джерел, своєрідність переходу конкретних фактів дійсності у факти науки, значимість культурологічних розробок тощо. Але коли усе це говориться уже не перший раз і не використовується у практиці наукової роботи, то воно не справляє позитивного враження. Тим більше, що робляться висновки, які не виводять з кризи, а поглиблюють її.

Сказане вище зовсім не означає, що у розглядуваних двох книгах все досконало доведено і немає слабких місць. Але серед них є і такі, за які важко звинувачувати етнографів, бо у них не було іншого виходу. Це стосується, перш за все, використання у теоретичних побудовах фактів археології. Етнографу надзвичайно важко використовувати археологічний матеріал, бо він не має змоги дати повноцінну наукову критику археологічним реконструкціям, які бере на озброєння. Це може зробити лише археолог, який краще за всіх інших знає, як і за яких умов формуються археологічні джерела, яка доля суб'єктивності присутня у всіх наших побудовах, починаючи з предметних реконструкцій, зроблених у полі, і закінчуючи камеральною обробкою і первісним осмисленням матеріалу. Лише археолог може зрозуміти ступінь вмотивованості наших перших висновків, коли ми їх робимо у польових умовах і які потім переходять у всі наступні наші висновки. Але, коли археолог відкидає необхідність теоретичних досліджень, що залишається робити етнографу? От він і бере археологічні свідчення та реконструкції такими, якими вони є або ж намагається підсвітити їх своїм розумінням більш загальних проблем. За таких умов і трапляються помилкові оцінки навіть фактологіч-

ного характеру. Ми легко і просто звинувачуємо етнографів у суб'єктивізмі і фактично нічого не робимо, щоб уникнути причин, що їх породжують.

Можна з радістю відзначити, що серед виступів на семінарі були і такі, які обстоювали думку про необхідність налагодження міждисциплінарної співпраці. У деяких виступах йшлося про те, що нам необхідне «реальне і рівноправне співробітництво археологів та етнографів, комплексний підхід і синтез даних різних наук» (с. 313). Але як на практиці здійснити все це, коли в наявності надзвичайно великі розходження світоглядного характеру: етнографи стоять на позиціях пошуку загальних законів розвитку первісного суспільства, а археологи приймають резолюції про недоцільність таких підходів і неможливість створення загальноісторичних періодизаційних схем? Науково-організаційні заходи по налагодженню міждисциплінарних зв'язків можна впроваджувати в життя лише за умов, коли є згода у вихідних світоглядних принципах розробки наукової проблематики. Цього головного, що визначає успіх всякої спільної наукової роботи, поки що, на жаль, немає. Принагідно ще раз зазначимо, що і критика лише тоді може бути плідною, коли і ті, хто критикує, і ті, кого критикують, дотримуються одних і тих фундаментальних принципів дослідження. Без цього критична оцінка втрачає будь-який смисл. Звичайно, можна сперечатися і в питаннях, що мають світоглядне значення, але це вже знаходиться за межами тієї проблематики, яка нас тут цікавить.

У своїх практичних висновках семінар продовжує нагромаджувати бар'єри, якими первісна археологія огордила себе, спираючись на ідею свого виключного значення у комплексі наук про первісне суспільство. Семінар констатує: «...Необхідна передбудова самого характеру взаємодії археологів і етнографів. Тут першочергова увага мусить бути звернена не на загальнотеоретичний, а на джерелознавчий аспект» (с. 314). Практично це означає, що обидві ці науки мусять у співпраці зосередитись на фактологічних дослідженнях без їх орієнтації на головні пізнавальні завдання історичної науки взагалі. У наукі, якщо вона розвивається не під впливом волюнтаристичних ініціатив, а на основі внутрішніх законів наукового пізнання, така ситуація неможлива, бо перетворює наукове джерелознавство з необхідного компоненту у низці пізнавальних процедур у самостійну, нічим не контролювану, сферу суб'єктивізму. Найвино думати, що такі пропозиції прийдуться до душі нашим колегам-етнографам.

Хотілося б вірити, що у нас вистачить волі і здорового глузду, щоб зупинитись, спокійно і з достоїнством розібратися у тій ситуації, що склалась, і без притаманних нам амбіцій про виключне значення археології, на основі загальних законів наукового пізнання визначити напрямки нашого подальшого розвитку.

Примітки

¹ Анікович М. В. Дискуссия об узловых проблемах первобытной истории в связи с выходом в свет «Истории первобытного общества». Т. 1,2 // СА.— 1990.— № 1.— С. 308—314.

² Борисковский П. И. Возникновение человеческого общества. // Борисковский П. И., Григорьев Г. П. Возникновение человеческого общества. Палеолит Африки.— Л., 1977.

С. В. Смирнов

ЗАМЕТКИ ПО ПОВОДУ ОДНОЙ НАУЧНОЙ ДИСКУССИИ

Обсуждение двух первых томов издаваемого, Институтом этнографии АН СССР, трехтомника «История первобытного общества», состоявшееся на методологическом семинаре ЛОИА в марте 1987 г., констатировало кризисное состояние науки о первобытном обществе. Критика теоретических построений этнографов сопровождалась предложениями по выходу из кризиса. Археологи ЛОИА заявили, что это следует осуществлять на путях отказа от ведущего значения теоретических исследований и сосредоточения основного внимания на вопросах источниковедения и проблемах конкретно-исторической специфики исторического развития. Предложения ленин-

градского семинара способны лишь усугубить кризис. Во-первых, фактологические разработки теряют всякий смысл, если они не ориентированы на познание общих и частных проблем истории; в условиях отказа от теоретических исследований они превращаются в сугубо субъективные построения. Во-вторых, изучение локальных различий первобытной культуры невозможно осуществить без первостепенных исследований в теоретической области, ибо локальное есть инвариант общего, универсального, закономерного, то есть всего того, что есть результат теоретического исследования. Нам необходимо отойти от малопродуктивной идеи исключительности археологии, отказаться от попыток своими собственными усилиями и средствами решать весь спектр исторической проблематики. Необходимо налаживание подлинного междисциплинарного научного сотрудничества на принципах интеграции научного знания, что предполагает не отказ от первостепенного значения теоретической работы, а напротив разработку единых теоретико-методологических подходов к исследованию общих и конкретно-исторических проблем. Нужно не в декларациях, а на деле обеспечить комплексную оценку археологических и иных исторических источников.

S. V. Smirnov

NOTES REGARDING ONE SCIENTIFIC DISCUSSION

First two volumes of the three-volume edition «The History of the Primitive Society» being published by the Institute of Ethnography of the USSR Academy of Sciences were discussed at the Methodological Seminar organized by the Leningrad Department of the Institute of Archaeology (LDIA) in March 1987. Primitive society science was stated to experience crisis. Theoretical conceptions of ethnographers were much criticized followed by suggestions how to surmount the crisis. Archaeologists from LDIA in particular, suggested to renounce the prime significance of theoretical research and bring to a sharper focus the source study matters and specific historical features of social development. Suggestions made at the Leningrad Seminar can only aggravate the crisis. Firstly, factological arrangement has no point unless it is aimed at the cognition of general and specific historical laws; lacking theoretical research it turns into pure facts. Secondly, it is impossible to study local differences in the primitive culture without primary theoretical research, because «local» is an invariant of «general», «universal», «regular», that is — everything theoretical research results in. We should reject the low-efficient idea of exclusiveness of archaeology, give up attempts to settle the whole range of historical problems by our own efforts and means. Instead, real interdisciplinary scientific cooperation should be established on the principles of integration of scientific knowledge. That means to elaborate universal theoretical and methodological approaches to the investigation of general and concrete historical matters rather than ignore paramount significance of theoretical work. We should provide an all-round assessment of archaeologic and other historical sources not in declaration but in reality.

Одержано 23.08.90

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ

ГРОБНИЦЯ ФІЛІПА II МАКЕДОНСЬКОГО?

О. М. Мальований

У статті викладається історія видатного археологічного відкриття, зробленого 1977 р. на некрополі першої столиці Македонської держави міста Еги.

У Північній Греції, поблизу села Вергіна (70 км на північний захід від Фессалонік) знаходилась, як було доведено у середині 70-х років, перша столиця Македонської держави — Еги. На околиці цього міста містився царський некрополь, на якому, за родовими звичаями, ховали македонських царів.

Перші розвідки і розкопки почалися тут ще 1938 р. під керівництвом англійського археолога К. А. Ромея. У роботах брав участь археолог-початківець М. Андронікос. Пізніше, у 1949 р. його було заразовано до Грецької археологічної служби, що надавало можливість провадити самостійні дослідження. Увагу молодого вченого привертав Великий курган (грецькою — Мегалі Тоумба) діаметром близько 110 і заввишки 14 м, оточений багатьма малими курганами. Попередні розкопки довели, що його споруджено за елліністичної доби. Проте через брак коштів не вдалося розпочати стаціонарні роботи. Лише 1962 р. М. Андронікос повернувся до цього кургану і з'ясував, що поховання знаходиться біля його основи. Але справжні розкопки почалися лише 1976 р.

Незабаром були виявлені сліди руйнування та встановлено, що воно було зроблено в першій половині III ст. до н. е. Це збігалося з повідомленням античних авторів про вторгнення до Македонії епірського царя Піппа, який 274 р. до н. е. завдав поразки македонському царю Антигону II Гонату. Плутарх у біографії Піппа пише: «Одразу після битви Піпп захопив Еги та інші міста... де розташував вартові загони галатів, що служили у його війську. А галати, народ велими жадібний, почали розривати могили похованих царів в Ерах, причому скарби вони порозкрадали, а кістки, осквернивши, порозкидали»¹. М. Андронікос висловив думку, що Антигон, після того, як Піпп пішов до Пелопонесу, наказав відновити гробниці та насипати Мегалі Тоумба, щоб зберегти поховання предків-царів.

Наприкінці серпня 1977 р. почався новий археологічний сезон і вже у листопаді розкрили гробницю площею 10×5,5 м і висотою 6 м. Вона складалася з трьох приміщень: перше, так зване «Святилище героїв», було вщент зруйноване, два інших — підземні гробниці. Гробниця I (3,5×2,09 м, висота 3 м) входу не мала. Померлого і супроводжуючий інвентар опускали зверху і закривали блоком. Вона виявилася повністю пограбованою ще в давнину, вціліла лише кераміка, яка дозволяє датувати гробницю серединою IV ст. до н. е.². На трьох стінах, особливо на північній, зберігся монументальний жи-

* Вперше висловив вірну згадку про місцезнаходження Ег англійський історик Н. Хеммонд.

вопис. Особливу цінність становить зображення викрадення Персефони Плутоном. М. Андронікос висловив здогад, що ця картина написана славно-звісним маляром першої половини IV ст. Нікомахом із Фів³. Настінні розписи компенсували відсутність інвентаря в гробниці, бо, як було встановлено пізніше, це перші фрески IV ст. до н. е., знайдені у Греції.

Гробниця II мала вхід — мармурові двостулкові двері. На думку М. Андронікоса, це єдині двері стародавньої Греції, що дійшли до нашого часу непорушеними⁴. З обох боків їх обрамляють доричні напівколони, по архітраву йдуть тригліфи і метопи, що зберегли розкраску. З фасаду над дверима — фриз розміром 5,56×1,16 м з фрескою, що зображує полювання на тварин: піші та кінні мисливці з собаками влучають дротиками і списами у вепра, лева, оленя. М. Андронікос вважає, що серед мисливців зображені Філіп і Олександр. Він гадає, що картина написана близько 320 р. Філоксеном, учнем Нікомаха⁵. Слід, зауважити, що відкриття картин було величезною удачею. Адже грецький настінний живопис не зберігся і ми маємо уявлення про нього лише за мінікопіями на грецькому посуді чи римськими імітаціями.

Щоб не зруйнувати фасад і двері (вони замикалися зсередини), М. Андронікос вирішив зайти у гробницю II через дах (перекриття). Але для цього необхідно було розчистити все склепіння, що значно ускладнювало роботу, особливо з наближенням періоду дощів. Розчищаючи склепіння, знайшли два залізних меча, наконечник саріси, фрагменти кінської збрюї — всі обвуглени (їх перенесли з похоронного бааття після кремації). Знахідка уламків золотої діадеми схвилювала і насторожила археологів.

8 листопада 1977 р. через дах за допомогою мотузкової драбини вчені спустилися до головної камери (*thalamos*) розмірами 4,46×4,46 і висотою 5,3 м. Там знаходилися речі, що чудово збереглися: високохудожній срібний посуд з ручками у вигляді голівок Геракла, Силена і Пана, бронзова та залізна зброя і начиння, залишки дерев'яних меблів. У стіні позначилися мармурові двостулкові двері (розміром 1,9×3,15 м), які вели ще до однієї камери. Гробниця II, як виявилося пізніше, мала площу 9×5 м і була перегорожена стіною з сирцевої цегли. Біля західної стіни таламоса стояв чотирикутний мармуровий саркофаг розмірами 0,59×0,61 і висотою 0,7 м.

З предметів, що тут знаходилися, особливої уваги заслуговує залізний шолом з рельєфною фігурою Афіни. Це був перший, знайдений археологами, македонський шолом. Виділяються також щит з позолоченим центром, на якому закріплено різьблену групу зі слонової кістки: чоловік підтримує жінку, яка падає, та залізний панцир з п'яти скріплених пластин оздоблений шістма золотими левиними голівками, що слугували застібками для скріплюючого шкіряного ременя.

Залишки дерев'яних меблів очевидно складали ложе, прикраси якого виготовлені зі слонової кістки. Збереглося п'ять голівок, дві з яких, на думку М. Андронікоса, мають портретну схожість з Філіпом II і його сином Олександром, третя жіноча, можливо, є скульптурним портретом Олімпіади⁶.

Розкриття загаданого мармурового саркофагу приголомшило археологів. На дні знаходилася золота урна з променеподібною зіркою, з боків — орнамент із пелюстків лотосу, пальметок, стеблин, квітів, листя та розеток. Піднявши кришку, М. Андронікос побачив людські кістки, забарвлені у синій колір (просякнуті пурпуром тканини, в яку вони були загорнуті при похованні), на яких лежав зім'ятий золотий вінець з зображенням дубового листя і жолудів. Вага золотої урни становила 7,79 кг! Зробивши отвір у стіні, члени експедиції потрапили до камери, в яку вели мармурові двері (вона була першою від зовнішнього входу (*prothalamos*) 44,46×3,66 м). У камері стояв мармуровий саркофаг дещо більший за той, що знаходився у головній камері (1,01×0,56, висота 0,68 м). На підлозі виявлено золотий вінок високохудожньої роботи. Уся ж камера була заповнена поховальним начинням. Із нього особливо виділяються золотий горит, алебастрові посудини, золоті пектораль та дві медузи, а також пара бронзових кнемід (поножі) різної довжини. Золота обшивка горита виявилась цілком ідентичною знайдений у кургані Карагодеуашх (поблизу станиці Кримська Краснодарського краю)⁷. М. Андронікос робить припущення, що горит потрапив до Македонії як воєнний тро

фей після битви Філіпа II зі скіфами Атея 339 р. до н. е. або ж як дипломатичний дарунок. Розкривши саркофаг, побачили ще одну золоту урну, дещо меншу за виявлену в першій камері. В ній були кістки, вкриті пурпуровою парчою із золототканими квітами, стеблинами, пелюстками. В урні також лежала жіноча діадема — унікальний витвір античного мистецтва.

У дослідників не було найменшого сумніву, що вони знаходяться в царській гробниці. Підтвердженням тому слугувала діадема у вигляді порожнього кола, два кінці якої з'єднувались Геракловим вузлом (знайдена в головній камері). Як відомо, Олександр і діадохи, ставши царями, носили подібну діадему, що видно на їх зображеннях. Отже, похований в гробниці II Вергіни був царем. Всі речі, знайдені в камерах, М. Андронікос датує часом між 350 і 325 рр. до н. е. і аргументовано доводить, що це гробниця Філіпа II⁸. Його впевненість базується на антропологічному дослідженні кісток, яке свідчить, що вони належали чоловікові 40—50 років (Філіпа, як відомо, було вбито у віці 46—47 років). Вивчення черепа підтвердило повну схожість зі знайденим різьбленим портретом із слонової кістки. Краніологічне дослідження також свідчить про його належність цьому царю: відзначено сліди травми на правій очній ямці⁹. Кістки в урні *prothalamos'* належали жінці віком від 23 до 27 років (очевидно, одній із дружин Філіпа).

Пізніше експедицією М. Андроніcosa була виявлена гробниця III, непограбована, розташована на північній захід від першої. Вона складалася також з двох камер. Тут було знайдено срібні кубки, що добре збереглися, патера з головою барана на кінці ручки та ін. Особливої уваги заслуговує рельєф із слонової кістки на дерев'яному ложі, що зображує Пана і пару із комоса Діоніса: літній оголений чоловік із смолоскипом у руці, спирається на плечі молодої вдягненої жінки. Дослідники дійшли висновку, що в гробниці III було поховано юнака віком 12—14 років. Є думка, що це Олександр IV, син Олександра Великого від Роксані¹⁰, вбитий 310 чи 309 р. до н. е.

Залишається додати, що 1982 р. у Вергіні було розкопано театр, де, вірогідно, було вбито Філіпа II. Знахідки з Вергіни експонуються в Археологічному музеї в Фесалоніках.

Досі ми викладали опис розкопок і знахідок, а також версію, яку пропонує М. Андронікос. Його доводи на користь того, що у гробниці II поховано Філіпа II базуються на таких фактах:

1) архітектура гробниці, багатство похованального інвентаря, наявність діадем, зображення символів царської влади Македонії;

2) похованальний інвентар належить до третьої четверті IV ст. до н. е., тобто до того часу, коли цар загинув і був похований у некрополі Ег;

3) знахідка в гробниці кістяних скульптурних зображень Олександра, Олімпіади і самого Філіпа;

4) біля дверей головної камери знайдено пару кінемід, одна з яких на 3 см коротша від другої і вужча (відомо, що Філіп II кульгав);

5) прах молодої жінки (в передній камері), похованої також з великою пишністю, міг належати останній дружині Філіпа, Клеопатрі, яку було вбито за наказом Олімпіади.

Не всі дослідники поділяють оптимізм і впевненість М. Андроніcosa. Так М. М. Лесницька, вивчивши п'ять скульптурних портретів із слонової кістки, погоджується з висновком грецького професора про те, що відкрита ним гробниця в Вергіні належить гегемону Еллінського союзу. Ці портрети, вважає вона, зображують самого Філіпа II, Олімпіаду, Олександра і батьків Філіпа Амінту і Еврідіку. Портрети висотою близько 3 см виконані у реалістичній манері, аж до пошкодженого ока царя, асиметрії обличчя, мішків під очима, зморшок над верхніми повіками. У питанні про авторство портретів М. М. Лесницька, щоправда, розходитьься з М. Андронікосом. Вона вважає їх творцем Лісіпа із Сікіона, майстра психологічного портрета¹¹, в той час як грецький археолог впевнений, що портрети — справа рук Леохара із Афін¹².

А. Ю. Алексєєв припускає, що гробниця II Великого кургану була місцем поховання не Філіпа II, а його незаконного сина Філіпа Арідея, вбитого 317 р. до н. е. Батько ж був похований у гробниці I, повністю пограбованій при вторгненні Пірра у Македонію в 274 р. до н. е.¹³.

О. Я. Неверов вважає, що знахідка в гробниці II зображення на срібному алеабастрі Олександра-Геракла, тобто у трактуванні обожнення, є переконливим аргументом проти належності гробниці Філіпу II. Портрет Олександра у день похорону батька не міг бути сакрального типу¹⁴.

А. П. Манцевич також наводить переконливі докази проти гіпотези М. Андронікоса. По-перше, інвентар *thalamos'* (друга камера), за винятком золотої урни, викликає, наїй думку, сумнів у належності його такому могутньому царю, яким був переможець битви під Херонею, бо,— пише вона,— в царських курганах Скіфії інвентар багатший. По-друге, збіг сюжету і форми горитів із Вергіні і Карагодеушха (причому останні надійно датуються кінцем IV — початком III ст. до н. е.) виключає можливість поховання в цій гробниці Філіпа II. І ще одне заперечення А. П. Манцевич: наявність в *prothalamos'* і кінемід і горита робить неможливим поховання в ньому жінки. Крім того, там відсутні прикраси, які клали за звичаєм навіть у рядові жіночі поховання¹⁵.

Не можна забувати, що датування за речами у похованнях далеко не завжди буває надійним, бо вони могли бути виготовленими набагато раніше, ніж були покладені у гробницю. Вірогіднішою основою для датування поховань є манера (особливості) малювання на стінах, тобто техніка фрескового живопису¹⁶. Жаль і подив у дослідників викликає та обставина, що в усьому вергінському комплексі не знайдено жодного напису.

Європейські вчені також не всі сприймають версію М. Андронікоса, зокрема не погоджується з нею швейцарський археолог Х. Юкер, один з переконливих доказів якого полягає у відсутності в усьому комплексі трьох царських гробниць Вергіні червонофігурної кераміки, розквіт якої припадає на IV ст. до н. е.¹⁷.

І все ж на закінчення слід наголосити, що відкриття М. Андронікоса — одне з найвидатніших протягом 70—80 років¹⁸ поряд з відкриттям креслення піраміди¹⁹ і теракотової гвардії імператора Цінью Шихуана²⁰. Незалежно від того, належить гробниця Філіпу II чи ні, знахідка у Вергіні стала істотним внеском у вивчення історії і культури доби раннього еллінізму, зокрема будівельної справи, торевтики, ювелірного мистецтва, ковальського та ливарного ремесел, живопису і скульптури.

Примітки

¹ Plut., Pyrrh. XXV; Just. XXV, 3.

² Андронікос М. Царські гробниці в Вергіні // ВДИ.— 1990.— № 1.— С. 109.

³ Пліній (XXXV, 146) згадує серед інших картин Нікомаха також «Викрадення Корин Персефони». Очевидно, в некрополі Ег він повторив цей сюжет.

⁴ Андронікос М. Указ. соч.— С. 112.

⁵ На думку фахівців Філоксен написав для Касандра славнозвісну картину «Битва Олександра з Дарієм». (Чубова А. П. и др. Античные мастера. Скульпторы и живописцы.— Л., 1986.— С. 185).

⁶ Андронікос М. Указ. соч.— С. 117.— Рис. 6, 7.

⁷ А. П. Манцевич підтвердила повну схожість цих двох горитів за змістом зображенень, тобто македонський і карагодеушський виготовлені за однією матрицею. (Манцевич А. П. Открытие царской гробницы у деревні Вергіні в Северной Греции // ВДИ.— 1980.— № 3.— С. 164).

⁸ Андронікос М. Указ. соч.— С. 123. Вперше він висловив у пресі думку про принадлежність вергінської гробниці II Філіпу II ще у 1978 р.— (Andronikos M. The Royal Tomb of Philip II // Archaeology.— 1978.— V. 31.— № 4.— P. 41).

⁹ Із джерел відомо, що за 18 років до загибелі царя було поранено під час облоги Метоні у праве око (Diod. XVI. 34.). Менш правдоподібна версія у Плутарха: «... Філіп втратив те око, яким він, підглядаючи через щілину в дверях, побачив бога, що спав у образі змія з його дружиною» (Plut., Alex. 3).

¹⁰ Андронікос М. Указ. соч.— С. 126.

¹¹ *Licin* — творець скульптурної групи «Подвиги Геракла», портрета Олександра і багатьох інших скульптур. Багаторазово згадується Павсанієм (I, 43, 6; II, 9, 6 — 8; 20, 3; VI, 2, 1; 5, 1; 14, 5; 17, 2; IX, 27, 3; 30, 1) і Плутархом (Alex. IV, 1).

¹² Згідно Павсанію (V, 20, 10) Леокар створив христофорантинні статуї Олександра, Філіпа, «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1993 р.

Амінти, Олімпіади і Еврідіки у Філіппоні. Див.: Лесницкая М. М. К вопросу о специфике греческого портрета IV в. до н. е. // ВДИ. — 1990. — № 1. — С. 154, 156, 159.

¹³ Алексеев А. Ю. Хронология Скифии второй половины IV в. до н. э. // Археологический сборник (Эрмитаж). — Л., 1987. — Вып. 28. — С. 38 сл.

¹⁴ Неверов О. Я. Находки в Большом кургане в Вергине и проблемы торевтики раннего эллинизма // ВДИ. — 1990. — № 1. — С. 164. — Рис. 2.

¹⁵ Манцевич А. П. Указ. соч. — С. 67.

¹⁶ Алексеев А. Ю. О гробнице Филиппа II в Большом кургане близ Вергина // Археологический сборник (Эрмитаж). — Л., 1987. — № 28. — С. 48.

¹⁷ Jucker H. Zum Königsgrab vor Vergina // Neue Zürcher Zeitung. — 12. 1. 1978.

¹⁸ Інші публікації М. Андронікоса про Вергину: Андронікос Маноліс. Гробниці македонських царів // Кур'єр ЮНЕСКО, 1979. — № 7. — С. 3 сл. *Idem*. The royal grave at Vergina. Athens, 1980; *Idem*. The Royal Tomb at Vergina and the Problem of the Dead // Athens Annals of Archaeology. XIII. 1980. P. 156—178; *Idem*. Vergina, History and Archaeology // Festschrift to G. E. Mylonas. P. 19—37; *Idem*. Vergina. The Royal Tombs and the Ancient City. Athens, 1984.

¹⁹ Мальований О. М. Перша знахідка креслення піраміди // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 118—120.

²⁰ Мальований О. М. Теракотова гвардія імператора // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 127—129.

A. M. Малеваний

ГРОБНИЦА ФІЛІППА II МАКЕДОНСКОГО?

Автор статьи в основном признает убедительными выводы проф. М. Андроникоса в пользу того, что открытая им гробница II в Вергине может быть местом погребения Филиппа II. Однако анализируются взгляды других ученых, опровергающих эту гипотезу. Окончательный вывод в настоящее время сделать невозможно.

Статья преследует цель обобщения доступных публикаций об этом выдающемся открытии, которое внесло существенный вклад в изучение истории и культуры эпохи раннего эллинизма, в частности строительного дела, ювелирного искусства, кузничного и литьевого мастерства, живописи и скульптуры.

O. M. Maliovanny

IS IT A TOMB OF PHYLIP THE SECOND MACEDONIAN?

The author in general agrees with Prof. M. Andronikos about the belonging of the tomb uncovered by the latter to Phylip the Second. But the views of the other investigators who disprove this version are also analysed in the paper. Thus, the final decision can not be assumed up to now.

The paper has as its object the summarizing of the available publications about this outstanding discovery which make a valuable contribution to the study of the history and culture of the Early Hellenistic time especially the building, jewellery, blacksmith's work and casting, painting sculpture.

Одержано 5.07.91.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

ВИЗНАЧНА ЗНАХІДКА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ТОРЕВТИКИ З КІЄВА

С. О. Висоцький, Я. Є. Боровський

1988 р. на вул. Великій Житомирській, 2 Старокиївським загоном Київської експедиції Інституту археології АН України були проведені археологічні розкопки, під час яких знайдено незвичайну чашу — предмет нашого дослідження*. У Х—XIII ст. ця територія входила до південно-східної частини «Города Володимира» — дитинця стародавнього Києва. Розкопками встановлено, що у IX—X ст. тут розміщувався великий курганний могильник. Після будівництва «Города Володимира» територія інтенсивно забудовувалася житловими та господарськими спорудами. У XII—XIV ст. її центральну частину займав християнський могильник, на якому виявлено близько ста поховань. На відміну від інших поховань, досліджувані містять досить численний інвентар: ножі, кресала, дрібні металеві деталі одягу. У деяких знайдено уламки скляних келихів, кілька з них реставровано.

Життедіяльність міста на досліджуваній території археологічно простежена і у XIV—XVIII ст. Під час розкопок зібрано величезну колекцію знахідок, які свідчать про високий рівень розвитку київського ремесла та інтенсивні зв'язки населення Києва з іншими країнами.

Найбільшу увагу привертає високохудожній виріб — мідна чаша з позолотою та погрудним зображенням Христа-Еммануїла із супроводжуючим написом*. Знайдено чашу на загадному християнському могильнику в похованні № 63². Поховальна яма збереглась частково. Від кістяка вціліли череп, кістки ніг і рук. Чаша знаходилася біля лівої ноги. У ямі знайдені також залізні гак та пластини, уламки скляного браслета, бронзова нашивна бляшка та багато вугликов. Чи пов'язано все це з похованням з чашою — невідомо. За визначенням антропологів, поховання належало чоловікові 45—55 років³.

Чашу знайдено в дуже деформованому стані. Але це не просто результат її тривалого перебування в землі. Вона була навмисне перероблена, зігнута у вигляді якоїсь посудини, зручної для напування хворого, можливо, небіжчика, поруч з яким її знайдено. Зовні чаша була вкрита товстим шаром зеленої патини, крізь яку золотий орнамент та малюнок ледве проглядали. У первинному вигляді це була неглибока напівсферична чаша з широкими горизонтальними вінцями, прикрашеними гарним золотим орнаментом на чорному тлі. Знизу приклепано піддон у вигляді кільца досить складної конфігурації. З одного боку на вінцях є дірочки: залишки від чотирьох заклепок шарніру, що з'єднували чашу з покришкою. Чаша має трохи овальну форму, але, як здається, спочатку вона мала форму правильного кола. Її діаметр по вінцях: у вужчій частині — 17,5, у ширшій — 19,5 см. Вінця завищирки — 3 см. Якщо не брати до уваги покришку, про яку йтиметься далі, за своєю традиційною формою чаша нагадує дискос — церковну ритуальну посудину.

Покришка являє собою майже напівколо з дірочками, де було приклепано загаданий шарнір, який давав змогу відкривати та закривати чашу. На кришці зображені Спаса-Еммануїла, а навколо нього, по краю, зроблено декоративний напис. Чашу і покришку виготовлено з червоної міді**. Зображення Христі, напис та орнамент виконано у відомій ще з домонгольських часів техніці письма золотом по міді. Вироби, прикрашені у такий спосіб, здавна відомі серед речей з Києва та інших міст Русі. Найвидатнішою пам'яткою письма золотом по міді є так звані «Сузальські врати», виготовлені у першій половині XIII ст. для собору Різдва. Оскільки IX техніка близька до чаші, що розглядається, зупинимося на ній докладніше.

Техніка письма золотом полягала в тому, що добре відшліфована та відполірована мідь покривалася спеціальним лаком, до складу якого входили: скапидар, асфальт, віск та соснова смола⁴. Коли лак висихав, річ нагрівали до повного почорніння. Потім по лаку гострим інструментом

* Чашу реставровано в Реставраційних майстернях Музею Історії Києва. Реставратор — Т. В. Мінкуліна.

** Спектральний аналіз металу чаші, зроблений в Інституті геохімії і фізики мінералів АН України (спектрограма № 3, аналізи 28, 29, 30 від 23.3.1989 р.) показав, що ці частини зроблені з одного шматка чистої міді без домішок штучних лігатур.

накреслювався малюнок або напис, орнаментальний сюжет тощо. Після обробки продряпаного малюнка кислотою, на нього наносили заздалегідь виготовлену золоту амальгаму (розчин золота у ртуті). Далі виріб підігрівався на жаровні, ртуть випаровувалася, а золото міцно з'єднувалося з міддю, утворюючи яскравий малюнок на чорному тлі лаку. Цю ж техніку було застосовано і при виготовленні чаші у нашому випадку.

З мистецького погляду,крім орнаменту, найбільший інтерес становить зображення на по-кришці Христа-Еммануїла. Христос має вигляд отрока, а не немовляти, як у більшості випадків. Особливістю цього зображення є волосся, яке закриває майже все чоло і те, що він благословляє обома руками, а не як звичайно: лише правою. Близьку іконографію можна побачити на іконах XV—XVI ст. із Західної України⁵. Навколо голови Христа — хрещатий німб, а по обидва боки дещо пошкоджені написи під титлами: ІС:ХС, та ЕММ:NLI, тобто «Ісус Христос-Еммануїл». Зображення виконане у майстерній графічній техніці.

У візантійському мистецтві медальйон із зображенням Спаса-Еммануїла сприймався як символ перемоги у широкому тлумаченні цього поняття, особливого поширення він набув у X ст. У цей час Еммануїл в медальйоні досить часто зустрічається на імператорських печатах і при змалюванні святих воїнів. Саме тому деякі дослідники відносять зображення Христа-Еммануїла до творів військового жанру⁶. Відомо, на Русі значного поширення ще у домонгольські часи на-була композиція «Знамення Богоматері», на якій зображувалася Богоматір у позі Оранти з Еммануїлом у медальйоні, ромбі або лоні. Таке трактування образів Богоматері та Христа з'являється на іконах та у монументальному живописі. Ікони «Знамення Богоматері», зокрема, припинувалася перемога новгородців над супротивниками у 1169 р.⁷ Подібна композиція знаходилась колись у Спасо-Нередицькій церкві 1199 р.⁷ Для нашого випадку найцікавішою паралеллю до зображення на чаші є ікона «Богоматір Велика Панагія», яка належить до кінця XII — початку XIII ст. На ній зображене Богоматір у позі Оранти із Спасом-Еммануїлом у колі-медальйоні, який благословляє обома руками. Останнє добре узгоджується з Еммануїлом на покришці чаші. Виготовлення ікони пов'язується з іменем києво-печерського художника Алімпія⁸ (рис. 1).

Ікони «Знамення», у яких Христос-Еммануїл благословляє обома руками, деякі дослідники відносять до ізводу московських пам'яток XVI ст. на противагу новгородським, де Спас зображується із сувоєм і благословляє лише правою рукою⁹. Але як ми бачили, ця іконографія зустрічається ще у монументальному живописі та іконах домонгольського часу, зокрема, на іконі «Богоматір Велика Панагія», що має київські походження. Отже, цей ізвод лише повторює іконографію ранніх київських пам'яток. Ікона, на якій Христос-підліток обома руками благословляє Антонія і Феодосія, походить з Києво-Печерського монастиря, це — Печерська (Свенська) Богоматір 1288 р.¹⁰

Досить близьким до зображення Христа на чаші є Спас-Еммануїл на кам'яній іконі XVI ст.,

«Знамення Богоматері» на фресці Ферапонтового монастиря 1502—1503 рр., а також на лелені XV ст. з Троїцько-Сергієвої лаври¹¹. Ці зображення хоч і нагадують наше на чаші (Спас благословляє обома руками, напис у колі на шитві), але виконані вони примітивніше. Найближче аналогію є кам'яна ікона XVI ст., де Еммануїл зображеній у колі, в якому є щось подібне до напису або орнаменту.

Звернемося тепер до рослинного орнаменту на вінцях чаші (рис. 2, 3). Він має ефектний вигляд на чорному тлі посудини. За своїми стилістичними особливостями — це типовий візантійський орнамент досить раннього часу. Прямі аналогії йому бачимо в мозаїчному орнаменті на триумфальній арці Софійського собору в Києві¹². Мотив орнаменту майже одинаковий, що наводить на думку про можливість копіювання. Відмінність полягає лише в кольоровій гамі. Так, мозаїчний орнамент — темно-зеленого кольору на світло-жовтому тлі, а орнамент на чаші — золотий на чорному тлі, тобто тут нібито фотонегативне зображення софійського твору. Отже, орнамент на чаші за своїм характером — ранній, але це зовсім не значить, що він не міг бути запозичений у значно пізніші чахи, ніж будівництво Софійського собору 1037 р.

Ще однією особливістю орнаменту є живописна манера виконання. Складається враження, що він досить вільно зроблений пензлем, а не з допомогою техніки золотого письма. У цьому

Рис. 1. Ікона «Богоматір Велика Панагія» (Оранта), XII ст.

відношенні орнамент чаши помітно відрізняється від графічної манери виконання Спаса-Еммануїла. Виникає питання: чи не були частини посудини виготовлені в різні часи, тобто — сама чаша раніше, а покришка — пізніше? Здається, що на користь цього свідчать отвори від заклепок шарніру, які не узгоджені з орнаментом і порушують його.

Розглянемо тепер великий напис, що напівколом облямовує зображення Христа. Це кирилівський напис, виконаний у декоративній манері. У цілому зберігся непогано. Дещо пошкоджена лише середня частина. Розміри літер близько 1,5 см, тобто значно більші, ніж у текстах рукописів, але менші, ніж у заголовках заставок. Вражає велика кількість складних лігатур, які у деяких словах переходят у в'язь. Незвичайним у написі є й те, що поряд з уставними літерами бачимо окремі скорописні.

Напис розпочинається з літери *K*, до якої знизу додано маленьке *A*. Далі йде скорописне *D*, характерного для XVI ст. накреслення¹³, та *I* — довге, десятирічне і лігатура *LO*. Слово в цілому читається як: «кадило». За ним написано складну лігатуру, що складається з поєднання літер *PRH* (тобто *PRI*). Наступна лігатура *HO*, а далі — *CI*. Закінчується слово літерами *Lb* і читається: «приносиль». Після цього вжито складну лігатуру з трьох літер *RBb*. Навряд чи тут можна читати щось інше, ніж скорочення слова «рабъ». Далі, досить незвичайно з палеографічного погляду, написано слово «лто» або «лта». У такому читанні можна було б сумніватися, якби потім не йшли літери під титлами *ЛС*(—35), які, вірогідно, є позначенням року подій. Наступні три літери збереглися фрагментарно. Можливо, це закінчення числівника *С*? Після літер *Въ* напис має значне пошкодження, наприкінці якого, вірогідно, залишки літер *БА*. Тут могло бути закінчення слова *СТЫА*, тобто «святобъ». Це тим більш ймовірно, бо далі написано ім'я «Оуланы», у якому літери *L* та *A* становлять лігатуру. Досить незвичайно написане наступне слово «юже», в ньому літери *Ю* та *E* поставлені між великими *Ж*. Потім, через нестачу місця за допомогою в'язі написано слово *ПРИИМЪ*.

Отже, напис у цілому читається так: «Кадило приносив рабъ, літо 35..... в святій Уляні, котра прийняла». Зміст його досить незвичайний, як і палеографія. Тут можна було б чекати якогось вислову, пов'язаного із Спасом-Еммануїлом. А виходить, що це напис про подарунок чаши або кадила, як його названо, якісь святій Уляні (мається на увазі календарне ім'я — Іуліан). Вірогідно, що в написі мова йде про подарунок до якоїсь каплиці або у боковий вівтар церкви чи собору, присвячених цій святій. Можна було б припустити, що у написі йдеться про день святої Уляні, у який трапилася подія. Але ці думці суперечать останні слова — «юже прийняла», оскільки вони свідчать, що подарунок хтось-таки прийняв.

У написі згадано дату події «лто 35». Як можна розуміти подібне позначення року? Загальніше, що у писемних пам'ятках часів Київської Русі та пізніше, дата вводилася до тексту за допомогою слова «въ лѣтѣ», як це ми бачимо, наприклад, у «Повісті временных лѣт». Така форма застосовувалася дуже довго і протрималася у церковних та літописних текстах до XVII — початку XVIII ст. Разом з тим, з кінця XV ст. у ділових паперах Північно-Східної Русі для введення дати з'являється інше слово — «лета»¹⁴. В Україні у XVII ст., мабуть, під впливом польських писемних документів, почало вживатися слово «року», яке у XVI ст. зустрічається досить рідко¹⁵. Отже, слово «лто», написане за допомогою якоїсь дивовижної лігатури та додатків до літер у вигляді гілок рослин і завитків, очевидно, повинно відповісти слову «лета».

Як згадувалося, орнаментація на вінцях чаши дає підстави для досить раннього датування виробу. Однак іконографія Христа-Еммануїла вказує на значно пізніший час. Питання вирішується завдяки згадці у написі дати «лто 35». Спробуємо визначити: що означає таке позначення року. По-перше, слід зазначити, що літочислення у написі, як і у більшості києво-руських джерел, велося «від створення світу». У нашій даті відсутнє позначення тисяч і сотень. Подібне скорочене датування, коли відсутні тисячі або й сотні, досить часто зустрічається у пізніх писемних джерелах¹⁶. Засвідчене воно і серед графіті давніх архітектурних пам'яток Києва, зокрема, у церкві Спаса на Берестові, де є напис, датований «107 лѣта», тобто без позначення тисяч (7000)¹⁷. У нашому випадку написання 35 рік відповідає, таким чином, 7035-му, тобто 1527 р. від Різдва Христового або нашої ери¹⁸.

Така дата посудини якнайкраще відповідає іконографічним прикметам зображення на чаши і палеографії напису, в якому використано в'язь. На Русі в'язь з'являється десь наприкінці XIV ст. і набуває поширення у XV ст., головним чином у заголовках рукописів¹⁹. Оскільки нам стала відомою точна дата виробу (ци дата, мабуть, стосується тільки покришки посудини), палеографічне датування втраче будь-який сенс. Можна лише зазначити, що воно не суперечить XVI ст. і все ж треба підкреслити використання деяких незвичних написань. По-перше, ще раз звернемо увагу на вживання потрійних та подвійних лігатур у словах: «приносиль», «рабе», «принимъ». Незвичне й накреслення останньої літери в імені Уляни — *БI*, в якій знизу розірвано

Рис. 2. Церковна чаша 1527 р. Загальний вигляд.

* Редукція дати: 7035-5508-1527 рік. Вважати, що замість 7000 тут було 6000 не можна, бо це дає у результаті 527 р., чого не могло бути.

Рис. 3. Церковна чаша-дискос і покришка із зображенням Христа-Еммануїла, декоративним написом 1527 р. та орнаментом. Вигляд зверху.

іншим. Зображення Христа-Еммануїла та декоративний напис добре пов'язуються з орнаментом чаши і проглядаються тільки тоді, коли посудина відкрита, а покришка стоїть вертикально (рис. 3).

Образ Еммануїла на чаши мав привертати увагу віруючих, підкреслювати урочистість церемонії причащення, й з'язок з Христом. Чаша з відкритою покришкою, таким чином, мала дуже ефектний, святковий вигляд, який, безперечно, справляв естетичний і релігійний вплив на віруючих. Але подібний додаток до дискосу у вигляді зображення Спаса-Еммануїла, мабуть, мав досить вузьке коло поширення. Саме тому нам не відомі інші схожі вироби. У з'язку з цим виникає питання: чи не була причиною появи зображення Христа вимога замовника чаши (військової особи, можливо, козака)? Адже Еммануїл був покровителем військових. Не виключено, що чаша виготовлялась для якоїсь козацької, тобто військової церкви, яких на Україні у XVI—XVII ст. було вдосталь. Однак присвячення їх святій Уляні нам не відоме^{*}.

Виготовив чашу, безперечно, талановитий майстер. Без сумніву, це був ремісник-художник, що досконало володів багатьма прийомами ювелірного мистецтва, у тому числі й письмом золотом по міді. Тільки такий майстер міг виготовити подібну високохудожню річ. Досить простими

петлю 5 (чи це не літера «дервъ»?). Вище вже зверталася увага на наскрізення літер *L*, *T* у слові «лот» з різними доповненнями-прикрасами рослинного характеру. Те ж саме спостерігається в літері *L* у слові «кадило».

Особливості вживання лігатур і в'язі вказують на значний південно-слов'янський вплив на графіку напису. Підтверджується це й тим, що найближчі аналогії складним (потрійним) лігатурам у написі на чаши зустрічаються в епіграфічних пам'ятках на Балканах¹⁹.

А тепер про призначення чаши. Її церковно-ритуальне походження не викликає жодних сумнівів. Вище вже зазначалось, що це — дискос, тобто посудина, яка звичайно використовується для причащення православних християн. Дискос призначався для зберігання символічного хліба, яким, як і вином, причащаються віруючі. Аналогічну посудину — дискос — можна бачити на престолі мозаїчної композиції «Евхаристія» у Софійському соборі в Києві²⁰. Це така ж неглибока напівсферична чаша з широкими горизонтальними вінцями та піддоном. Подібна посудина (щоправда в обох випадках без покришки) зображена й у руці Христа на мозаїчній композиції «Евхаристія» з собору Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві²¹. Незважаючи на те, що це ранні зображення XI та початку XII ст., зазначимо, що традиційна форма дискосу зберігалася аж до XVIII ст. Незвичною є наявність покришки. Її функціональне призначення як звичайної покришки дуже сумнівне, оскільки в закритому стані вона, по-перше, повністю не закриває чаши (залишаються отвори біля шарніра), по-друге, зображення Христа виявляється повернутим всередину чаши і стає недоступним для глядача. Отже, призначення покришки, яка названа нами так умовно, було зовсім

* Можливо, Уляна, згадана у написі на чаши — це св. Іуліанія, княгиня Ольшанська, що жила у XVI ст., донька князя Юрія Дубровицького-Ольшанського. Її мощі знаходилися в Антоніївій печері Києво-Печерської лаври і були канонізовані митрополитом П. Могиллою (Див. Дублянський А. Українські святі. — Мюнхен, 1962.— С. 87, 88).

засобами і матеріалами він досяг високого художнього ефекту. Чашу зроблено не з коштовних металів, а із звичайної червоної міді, але вона має вигляд дорогоцінного виробу і справляє дуже гарне враження.

Що стосується місця виготовлення посудини, то на користь Києва, насамперед, вказує місце знахідки чаши. Про це ж свідчить і орнаментація, дуже близька до мозаїчних орнаментів Софійського собору. Є у соборі і зображення Христа-Еммануїла. І все ж ці прикмети не дуже переважливі, оскільки чаши могли привезти до Києва, а орнамент був дуже поширенний, візантійський. Зображення Христа-Еммануїла у вигляді отрока, а не немовляти, якоюсь мірою свідчить про південно-західні, українські впливи. Саме такі особливості у змалюванні Христа з Богоматір'ю спостерігаються на українських іконах XIV—XV ст. з Львівщини.

Початкове ритуальне призначення чаши не викликає жодного сумніву: вона призначалася для церковних відправ і, мабуть, тривалий час використовувалася як дискос для причащення. Але надання їй іншої форми (якогось польника для хворого) і місцезнаходження поряд з небіжчиком свідчить, що вона останнім часом вживалася як побутова посудина особистого користування. Як це могло трапитись з церковною чашею — невідомо.

Знахідка, виявлена під час археологічних досліджень у Києві, — високохудожній виріб пізньосередньовічної торевтики і є вагомим внеском до мистецької скарбниці України.

Примітки

¹ У розкопках брали участь Я. Є Боровський, О. П. Калюк, О. К. Сиром'ятников, Є. І. Архипова, співробітники Музею історії м. Києва — Л. В. Пекарська, С. І. Климовський.

² Боровский Я. Е., Калюк А. П., Сиромятников А. К., Архипова Е. И. Археологические исследования в Верхнем Киеве в 1988 г. // НА ИА АН Украины.— ф. е. 1988/17.-лл. 86—87. Нині чаша зберігається в Музеї історії м. Києва (інв. № 9251, 37).

³ Визначення антропологічного матеріалу проведено П. М. Покасом.

⁴ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— С. 328, 329. Цю техніку подано за дослідженням Ф. Я. Мишукова.

⁵ Логвин Г. Н., Міляєва Л. С. Український середньовічний живопис.— К., 1976.— Табл. 46, 54.

⁶ Попов Г. В. Некоторые вопросы изучения воинской тематики в русском средневековом искусстве // ВВ — М., 1971.— Т. 32.— С. 197.

⁷ Византійський временник.— М., 1971.— Т. 32.— Рис. 11 до статті Г. І. Вздорнова.

⁸ Антонова В. И., Мнева М. Е. Каталог древнерусской живописи XI — нач. XVIII вв.— М., 1963.— С. 51; Історія українського мистецтва.— К., 1966.— Т. 1.— С. 328; Логвин Г. Н., Міляєва Л. С. Вказ. праця.— С. 6.— Рис. III.

⁹ Гусева Э. К. Об иконе «Знамение» из Кашинского чина // Древнерусское искусство.— М., 1977.— С. 272.

¹⁰ Логвин Г. Н., Міляєва Л. С. Вказ. праця.— Табл. XII.

¹¹ Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв. // САИ.— М., 1963.— С. 113.— Табл. 45; Гусева Э. К. Указ. соч.— С. 270, 271.

¹² Логвин Г. Н. Софія Київська.— К., 1971.— Табл. 12, 13.

¹³ Черепнин А. В. Русская палеография.— М., 1956.— С. 362.— Табл. 9.

¹⁴ Щепкин В. Н. Русская палеография.— М., 1967.— С. 157.

¹⁵ Там же.— С. 158. У київських графіті XVII ст. бачимо переважно «року»: Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской XI—XVII вв.— К., 1976, написи №№ 234, 241, 242, 244 та ін.

¹⁶ Соболевский А. И. Славяно-русская палеография.— СПб., 1908.— С. 107.

¹⁷ Высоцкий С. А. Киевские граффити XI—XVII вв.— К., 1985.— С. 77.

¹⁸ Соболевский А. И. Указ. соч.— С. 73; Черепнин А. В. Указ. соч.— С. 260.

¹⁹ Близькі складні лігатури досить часто зустрічаються в епіграфічних пам'ятках на Балканах. Див.: Гордана Томовіч. Морфологія кирилических написів на Балкану.— Београд, 1974.— С. 77, 87.

²⁰ Логвин Г. Н. Вказ. праця.— Табл. 52.

²¹ Лазарев В. Н. Михайловские мозаики.— М., 1966.— Табл. 9.

Одержано 15.05.92.

КИЗИЛ-КОБИНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ КАРАГАЧ У КРИМУ

В. О. Колотухін, О. Є. Пуздровський

У 1981 р. при вибірці котловану під очисні споруди за 1,5 км на північний схід від села Кизилівка (Карагач) Сімферопольського району Кримської АР було зруйновано поселення, розташоване на надзаплавній терасі правого берега р. Альма. Його площа становила близько 1 га. З півночі і заходу поселення обмежували гірські скили, зі сходу — річище пересихаючого струмка. У центрі поселення будівельниками була залишена вузька бровка, в зрізі якої на глибині 0,7—1,3 м від рівня сучасної поверхні простежувався переривчастий прошарок гару, відповідний давньому горизонту. Культурний шар і знахідки на цьому відрізку не зафіксовані. На периферійних ділянках поселення в материковому суглинку виявлено залишки восьми ям господарського призначення, в плані округлі, в розрізі — дзвоноподібної форми. Збереглися на глибину 0,2—0,7 м, діаметр дна 1,4—1,85 м. Заповнення шести ям складалося з гумусу і суглинку, двох (№ 1 і 7) — із золистого ґрунту з дрібним камінням, кістками тварин і керамікою, у тому числі цілими посудинами.

Весь посуд — ліпний, поділяється на грубий кухонний (горщики, друшляки) і столовий (корчаги, миски, чашки, келихи, черпаки, кубки), останній має лощіння бурого, сіро-чорного та брунатного кольорів.

Горщики поділяються на три типи: з дугоподібною шийкою і кулястим або витягнутого-кулястим тулубом (рис. 1, 1—4, б); з прямою шийкою, поставленою під кутом до плічок. (рис. 1, 7, 8);

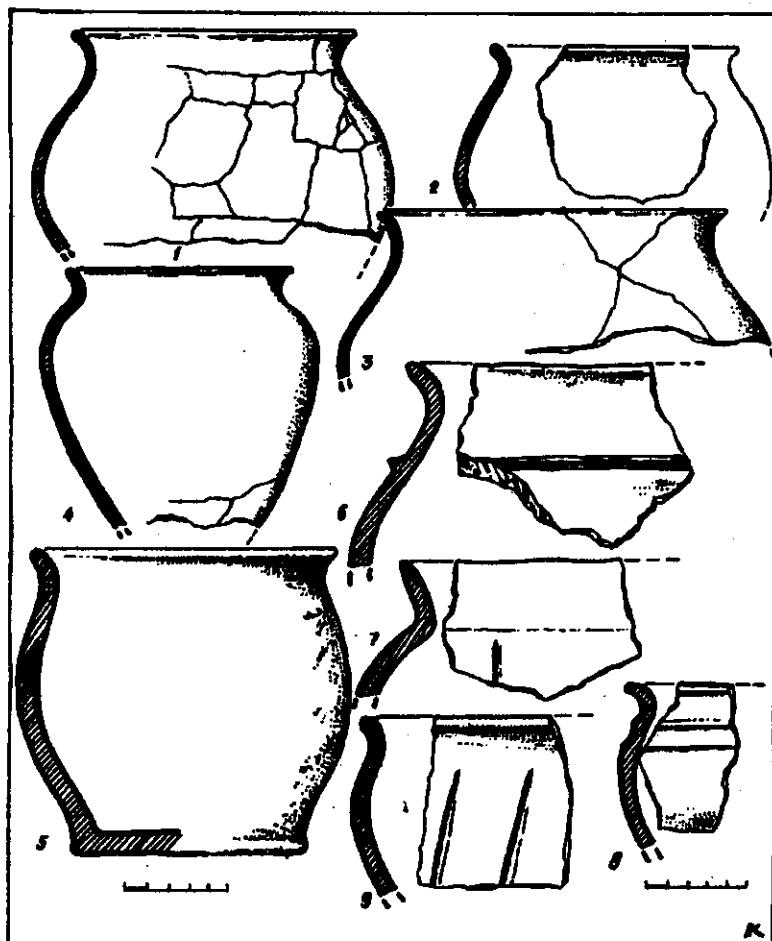

Рис. 1. 1—9 — горщики.

слабопрофільовані з широким дном і низьким тулубом (рис. 1, 5). Три фрагменти були з гладенькими валиками на плічках, у двох на тулубі прокреслені скісні врізні лінії (рис. 1, 6—9).

Друшляки знайдено в уламках і за винятком одного, який мав форму низького кубка, реконструкції не підлягають (рис. 2, 10; 3, 5).

Корчаги, судачі з двох великих фрагментів, мають високу дугоподібну вигнуту шийку і кулястий тулуб; горловину підкреслено виступом, на плічках розміщені сосцеподібні наліпи і ряд крапкових вдавлень, від яких опущені групи скісних врізних ліній. Діаметр краю 18—20, тулуба — 33—35 см (рис. 2, 1, 2).

Миски представлені двома типами, які різняться оформленням краю: у перших він скрутений, у других — відгинутий і по ньому нанесено крапковий орнамент у вигляді вдавлень. Найбільший діаметр мисок 26—32 см (рис. 2, 3, 4, 9).

Чашки напісферичної форми з округлим хитким дном; їх висота 6—8,5, діаметр краю 11,5—16,5 см. Одна чашка неорнаментована, дві мають врізний геометричний орнамент (рис. 3, 9, 14).

Келихи знайдено в уламках. Вони мають напісферичний тулуб і коротку шийку, виділену виступом; діаметр краю 10—15 см. Орнамент складається з груп скісних врізних ліній, облямованих зверху і знизу крапковими вдавленнями або запітихованих укосу клітинку трикутників (рис. 2, 11; 3, 15).

Черпаки представлені одним кухлеподібним і двома кубкоподібними (лощеним та грубим). У першого низько вигнута шийка, пласке дно і кулястий тулуб. Діаметр краю 14, висота 12,5 см

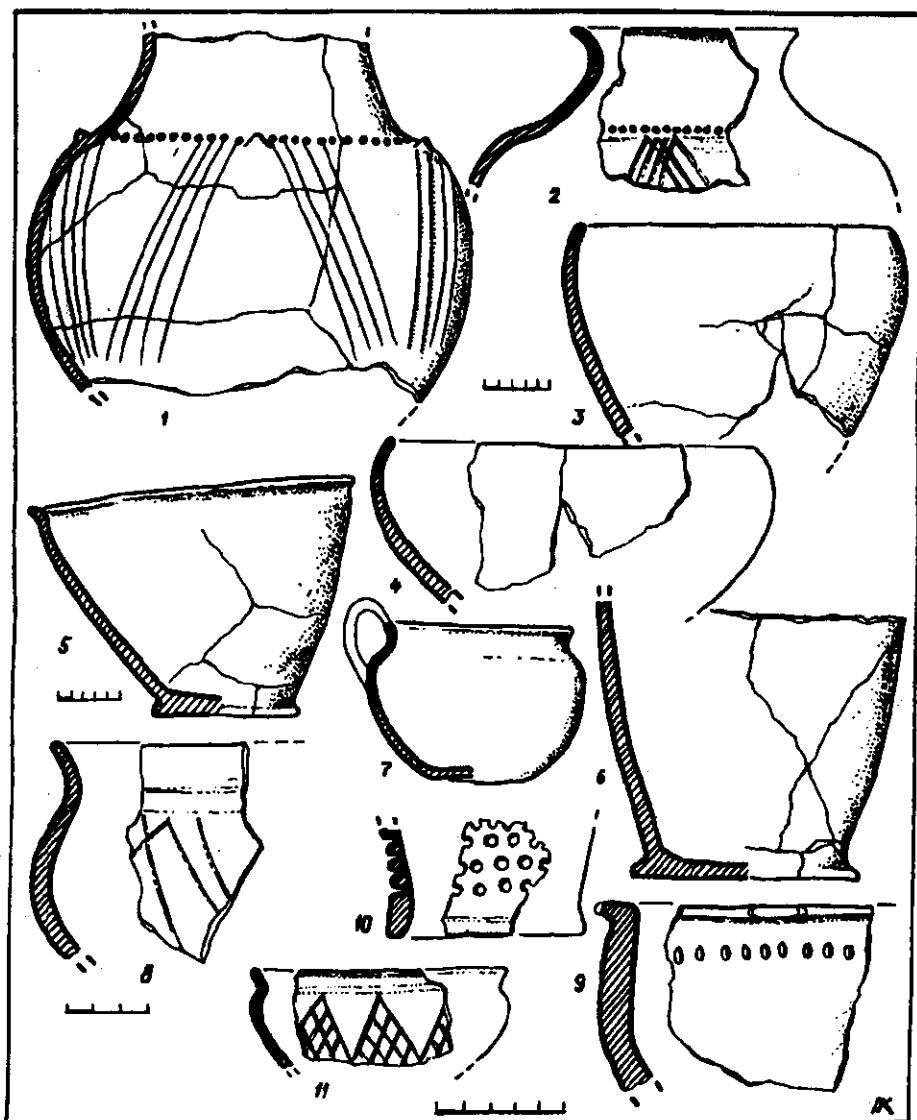

Рис. 2. 1, 2 — корчаги; 3, 4, 8, 9 — миски; 5, 6 — посудини нетипових форм; 7 — черпак; 10 — друшляк; 11 — чаша.

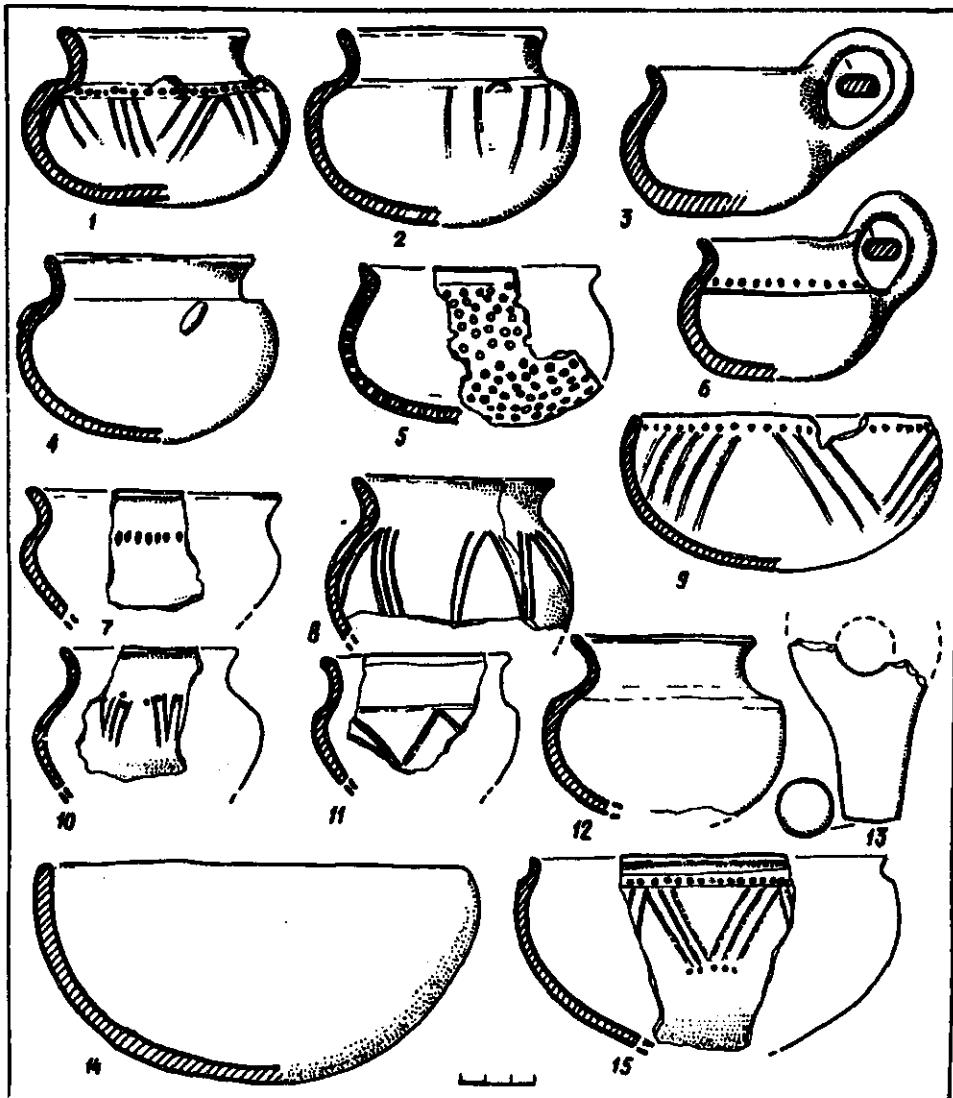

Рис. 3. 1, 2, 4, 7, 8, 10—12 — кубки; 3, 6 — черпаки; 5 — друшляк; 9, 14 — чашки; 13 — молоток; 15 — чаша.

(рис. 2, 7). У кубкоподібних черпаків коротка шийка і приплющений тулуб (рис. 3, 3, 6). На плічках лощеного черпака є ряд крапкових вдавлень, на дні прокреслено косий хрест.

Кубки приземкуватих пропорцій; їх ознакою є невисока дугоподібно вигнута шийка і кулястий або трохи приплющений тулуб. Серед них є як неорнаментовані, так і прикрашені наліпами, рядом крапкових вдавлень та врізними лініями; у трьох випадках врізний орнамент поєднувався з рельєфним (рис. 3, 1, 2, 4, 7, 8, 10—12).

Дві лощені посудини належать до числа нетипових. Одна являє собою банку з конічними стінками, висотою 18, діаметр краю 25,5, дна — 12 см. Вона асиметрична внаслідок виробничого браку (рис. 2, 5). Від другої зберігся циліндричної форми тулуб і виділений піддон (рис. 2, 6). Висота уламку — 22, діаметр дна 18 см. Близька за типом (але не ідентична) посудина походить з Інкерманського поселення¹.

Крім кераміки та кісток тварин у заповненні ям знайдено уламки кременю та кам'яного шліфованого молотка (рис. 3, 13).

Керамічний комплекс поселення Карагач складається в основному з посуду, знайденого в ямах №№ 1 і 7, які були заповнені протягом більш-менш короткого часу, і тому становить особливий інтерес. Лощений посуд з врізним геометричним орнаментом є характерною ознакою другого етапу розвитку кизил-кобинської культури, який за Х. І. Крісом визначається серединою VII—V ст. до н. е.². Однак знайдені в комплексі уламки горщиків з валиками, добре відомі на першому етапі³, неорнаментовані кубкоподібні черпаки і кубки з напівсферичною чашечкою (рис. 3, 3, 11), аналогічні знайденим на ранніх пам'ятках⁴, дозволяють обмежити хронологічні рамки поселення VI ст. до н. е.

Примітки

- ¹ Крис Х. И. Раскопки раннетаврского поселения в Инкермане // КСИИМК.— 1955.— Вып. 58.— С. 39.— Рис. 9, 3.
- ² Крис Х. И. Кизил-кобинская культура и тавры // САИ.— 1981.— Вып. дІ.— 7.— С. 12.
- ³ Лесков А. М. Горный Крым в первом тысячелетии до нашей эры.— К., 1965.— С. 93.
- ⁴ Колотухин В. А. Обследование памятников пред斯基фского и раннескифского времени в Крыму // СА.— 1982.— № 1.— С. 111.— Рис. 7, 28;— С. 113.— Рис. 9, 15, 16.

Одержано 21.11.86.

НОВЕ СВІДОЦТВО ПРО РИМСЬКІ ВІЙСЬКА У ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ

В. М. Зубар

Вивчення питань, пов'язаних з римською воєнною присутністю в античних містах Північного Причорномор'я, розпочате ще М. І. Ростовцевим у 1900-х роках, продовжується і сьогодні. Якщо М. І. Ростовцев та інші дослідники спиралися головним чином на нові епіграфічні пам'ятки, то зараз таких знахідок небагато. Тому на порядок даний стає питання про ретельну і поглиблену ревізію наявних пам'яток з урахуванням останніх досягнень світової історіографії щодо воєнної історії Римської імперії. Виходячи з цього, пропонована стаття присвячена новій інтерпретації одного фрагментованого латинського напису з Херсонеса, на основі якого робиться спроба розглянути питання про присутність римських військ у Херсонесі у першій третині II ст.

У 1905 р. на ділянці некрополя біля Караптінкої бухти було знайдено нижню частину вапнякового стовпа з недбало вирізбленим латинським написом, вперше опублікованим М. І. Ростовцевим, а пізніше перевиданим Е. І. Соломоник¹, яка запропонувала своє читання (рис. 1). Дослідниця вважала, що останні чотири рядки напису повинні бути відновлені як...le[g(ionis)] / I Ital(icae) ET / CL Herc(uil?) / posuit². Г. Альфольді не погодився з цим і запропонував читати цей напис таким чином: vех (Шатіо) (?) L[eg(ionum)] / I Ital(icae) et / II Herc(uiae) posuit³. Проте ні Е. І. Соломоник, ні Г. Альфольді не звернули увагу, що у передостанньому рядку літери Т і Е подані у лігатурі, що добре видно не тільки на самому камені, але і на фото, вміщенному у книзі Е. І. Соломоник⁴. До того ж на початку цього рядка чітко читається вузька літера С, на що також не зважив Г. Альфольді у своєму відновленні тексту⁵, а далі йдуть — лакуна і літера Н. Крім цього, якщо врахувати, що напис безперечно присвячений, то дивним видається згадка імені божества не на початку напису, як це звичайно мало місце, а наприкінці передостаннього рядка, безпосередньо перед posuit. Виходячи з усого сказаного, ні те, ні друге відновлення тексту цієї пам'ятки не може вважатися сьогодні достатньою мірою аргументованим.

Якщо виходити з безперечного факту, що у передостанньому рядку читаються літери С, лакуна, Н, Т, і Е в лігатурі, а далі R, то можна припустити інше відновлення рядка, а саме — С[O]Н(ог) TER(tia). Таким чином, у верхній

Рис. 1. Нижня частина стовпа з латинським написом.

частині (що не збереглася) стояла з написом стояло ім'я божества, дедиканта, а в останніх рядках назва I Italійського легіону, а також якоїсь Третьої когорти римських допоміжних військ, причому II номер подано не цифрою, а прописом. Аналогічні випадки, хоча і зустрічаються не дуже часто, відомі на території Італії і провінцій у латинських написах I—III ст., де згадуються військовослужбовці римських допоміжних підрозділів⁶. Це, мабуть, пояснюється бажанням різбяря, який не завжди був професійним майстром, повністю заповнити відповідний рядок напису. Виходячи з того, що розвійтість в одніні, можна припустити, що цю присвяту було встановлено якоюсь посадовою особою, яка в Херсонесі стояла на чолі вексиліяї. Виходячи з розглядуваного напису, ця вексиліяї складається з військовослужбовців I Italійського легіону і Третьої когорти.

Якщо звернутися до того, що відомо про з'єднання римських військ на території Мезії, а потім Нижньої Мезії, із складу яких з середини I ст. виділялися військові контингенти для участі у бойових діях і захищали античних міст Північного Причорномор'я, то у третьому рядку херсонеського напису слід бачити лише Cohors III Gallorum. Ця когорта за часів правління імператора Клавдія дислокувалася на Рейні, а у 74 чи 75 рр. II було передислоковано у Мезію⁷. Після поділу Мезії у 86 р. на дві провінції III Гальська когорта розміщувалася на території Нижньої Мезії⁸, причому є підстави припустити, що вона перебувала в оперативному підпорядкуванні командуванню I Italійського легіону⁹. Вірогідно, ця когорта брала участь у Дакійських війнах Траяна, а після реорганізації охорони кордонів провінції, проведеної Адріаном у 118—120 рр., II було переведено до Нижньої Дакії, де вона вперше зафіксована військовим дипломом 22.03.129 р.¹⁰. Якщо цей висновок вірний, то не виключено, що передостанній рядок херсонеського напису може бути відновлено, як C[on]s[titutio]n[is] Ter[ritoria] G[allorum].

Складнішим є питання про датування цього напису. I Italійський легіон дислокувався на території Мезії з 67 р. і до пізньоантичного періоду¹¹, а третя Гальська когорта з 74/75 рр. до рубежу 20—30-х років II ст. Саме цим часом і слід датувати розглядуваний напис. Однак, беручи до уваги нове датування вітваря з присвятою Юпітеру від імені М. Гемінія Фортіса, знайденого на території Харакса¹², та деякі інші дані, це датування можна уточнити.

Як відомо, після короткого перебування на місці Ай-Тодор морської піхоти з кораблів Равенської ескадри у 60-х роках I ст.¹³, у зв'язку з загостренням обстановки на Дунай і громадянськими війнами, римські війська було виведено з Тавріки¹⁴. Зараз не можна точно, сказати, коли знову Харакс був зайнятий римською залоговою, ймовірно це сталося не раніше закінчення Дакійських війн Траяна, про що свідчить присвята від імені М. Гемінія Фортіса, бенефеціарія Уммідія Квадрата, який обіймав цю посаду між 118/119 і 120/121 рр.¹⁵. Отже, присвята із згадкою I Italійського легіону I III Гальської когорти слід датувати кінцем 20 — початком 30-х рр. II ст.

Говорячи про присутність римських військ у Херсонесі в цей час, слід звернути увагу на надгробок Марка Антонія Валента, солдата II Луцензієвої когорти, знайдений під час дослідження некрополя у 1907 р. (рис. 2)¹⁶. Виходячи з того, що цей підрозділ у II ст. входив до складу римських військ, що дислокувалися на території Нижньої Мезії, він традиційно датувався II ст. і пов'язувався з присутністю у Херсонесі в цей час солдатів I Italійського легіону¹⁷. Проте нещодавно В. Велков опублікував чотири латинські написи з Кабіле, в яких згадується префект і солдати II Луцензієвої когорти¹⁸. Проаналізувавши ці епіграфічні пам'ятки, він дійшов висновку, що у першій половині 30-х рр. II ст. II Луцензіеву когорту було передислоковано на територію Фракії, де II основним табором став Кабіле¹⁹. Близько 193 р. II знову було переведено, але на цей раз у кастелль Германія (сучасна Саперава Баня), де вона знаходилася протягом першої половини III ст.²⁰. Враховуючи ці дані, пересування підрозділу можуть бути реконструйовані таким чином.

II Луцензіеву когорту було сформовано у I ст. на території Іспанії і вона одержала свою назву від імені племені

Рис. 2. Надгробок Марка Антонія Валента, солдата II Луцензієвої когорти з Херсонеса.

луцензії. За часів правління Веспасіана ІІ було переведено на територію Нижньої Мезії, де вона перебувала в оперативному підпорядкуванні командування I Італійського легіону²¹. В першій половині 30-х рр. II ст. ІІ було передислоковано на територію провінції Фракія, де II Луцензієва когорта знаходилася аж до III ст.²². З епіграфічних пам'яток відомі два префекти цього підрозділу: Публій Гавін Бальб і Клавдій Луп, останній очолив когорту десь близько 136 р.²³.

Таким чином надгробок Марка Антонія Валента з Херсонеса датується часом до 136 р., коли поза всяким сумнівом II Луцензієва когорта вже знаходилася у Фракії і ІІ було виведено з під оперативного командування провінції Нижня Мезія. Причому цікаво, що шрифти херсонеського надгробка і одного з латинських написів з Кабіле часу правління імператора Адріана дуже схожі²⁴, що можна розглядати як додатковий аргумент на користь датування епітафії солдата II Луцензієвої когорти з Херсонеса саме першою половиною II ст.

У з'язку із сказаним, слід звернути увагу на думку Е. І. Соломоник, яка вважала за можливе датувати надгробок солдата I Італійського легіону Волузя ранішим часом, ніж більшість аналогічних пам'яток з Херсонеса²⁵. Якщо це так, то поряд з розглянутими написами ця пам'ятка також може посередньо свідчити про присутність римських військ в Херсонесі на рубежі 20—30-х рр. II ст.

Присутність римських військ у Херсонесі в цей час пояснюється в першу чергу тим, що після переможного закінчення Дакійських війн Траяна і організації провінції Дакія обстановка на Дунаї стабілізувалася, а це в свою чергу дозволило почати цілеспрямовану політику укріплення військово-політичного панування імперії не тільки в Подунав'ї, а й у Північному Причорномор'ї²⁶. Саме це дозволило Адріану, який відмовився від агресивної політики своїх попередників, після закінчення Парфянської війни (114—117 рр.) і утворення нової провінції Нижня Дакія (118 р.) здійснити ряд заходів не тільки по зміцненню нових кордонів, але і збройних сил на Дунайському лімесі імперії²⁷. Мабуть з цими заходами Адріана є слід пов'язувати передислокацію Третьої Гальської когорти з Нижньої Мезії до Нижньої Мезії.

Сприятлива обстановка, яка склалася на цей час у Подунав'ї, дала можливість римській адміністрації розмістити свої війська і в таких значно віддалених місцях як Харакс. У цьому відношенні показово, що лише після закінчення Парфянської війни за часів намісництва в Нижній Мезії Квінта Росциуса Помпея Фалькона (116/117 рр.)²⁸ за епіграфічними пам'ятками римська залога фіксується в Тірі²⁹. Між Дакійськими і Парфянськими війнами (106—114 рр.) римські допоміжні війська з'являються в Ольвії, про що можна говорити на підставі нової інтерпретації одного ольвійського напису і початку масового припливу в місто римської монети, яка головним чином йшла на платню солдатам³⁰. І, нарешті, можливо сліди перебування римських військово-службовців у Північно-Західному Криму зафіксовані при дослідженні святилища на Сакському Пересипі³¹. Все це дозволяє говорити не тільки про цілеспрямовані дії римської адміністрації в Північно-Західному, але і в Північному Причорномор'ї. Analogічна практика створення опорних пунктів мала місце трохи раніше і на Кавказі, де на узбережжі розміщувалися римські військові залоги, які здійснювали охорону морських комунікацій та спостереження за васальними царями³². Всі ці заходи, очевидно, слід розглядати в руслі глобальної римської політики, де після Траяна все виразніше простежується тенденція до переходу від воєнної експансії не тільки до стратегічної оборони кордонів, але й підступів до них³³.

Не міг лицитися остронінь цього процесу і Херсонес, який знаходився у стратегічно важливому районі Північного Причорномор'я. Враховуючи нове датування вівтаря з присвятою від імені М. Гемінія Фортіса, а також виходячи з запропонованої інтерпретації розглядуваного латинського напису і інших пам'яток, можна говорити про те, що наприкінці 20-х років у Херсонесі знаходилася вексіляція, яка складалася з солдатів I Італійського легіону і III Гальської когорти³⁴. Ймовірно на цю вексіляцію були покладені не тільки функції захисту міста, але й нагляд за варварським населенням, яке мешкало в його околицях. Такий напрямок у римській політиці добре узгоджується з активізацією військових дій васальних Риму боспорських царів проти варварського населення Таврики, про що свідчать два боспорські написи часів правління Савромата I (93/94—123/124 рр.) і Котика II (123/124—132 рр.), де йдеється про перемоги над скіфами³⁵.

Зарaz важко сказати, як довго знаходилися цього разу римські війська в Херсонесі. Проте, якщо виходити з тексту декрета 30-х років II ст. де згадується про загрозу варварського вторгнення, внутрішне безладдя і найманців³⁶, то можна зробити висновок, що на той час римські залоги в місті вже не було. У з'язку з цим, слід згадати повідомлення Флегонта Траллійського про те, що імператор підпорядкував Херсонес боспорському царю Котику II³⁷. Це, вірогідно, можна розглядати як розпорядження римської адміністрації відносно протектората сильнішого у воєнному відношенні Боспору над херсонеською громадянською общинною. Очевидно, після виводу римської вексіляції десь на рубежі 20—30-х років II ст. імператор поклав на царів Боспору захист міста від варварів, причому це не привело до інтеграції Херсонеса до складу царства, а, мабуть, накладало на громадянську общину лише обов'язок сплати форосу і, можливо, в періоди відсутності загрози самому Херсонесу надсилення допоміжних загонів на Боспор³⁸. Надалі, за часів правління наступного боспорського царя Реметалка (131/132—153/154 рр.) Херсонес знову шукав допомоги у боспорських правителів, про що свідчить почесний напис на честь Арістона³⁹. Одне посольство, у складі якого був цей державний діяч, вело переговори з боспорським царем відносно військового загону, який, вірогідно, повинен був допомагати херсонеситам у боротьбі з варварами⁴⁰. Не виключено, що, як і раніше, такі дії херсонеської громадянської общини були обумовлені розпорядженням римської воєнної адміністрації, яка на той час не мала змоги надати місту пряму військову допомогу.

Отже, якщо запропонована інтерпретація розглянутого латинського напису вірогідна, то вона може бути віднесена до рубежу 20—30-х років II ст. Ця епіграфічна пам'ятка розкриває нову, досі ще не відому сторінку римсько-херсонеських взаємоз'язків у першій третині II ст. і доповнює дані про римську політику по відношенню до античних міст Північного Причорномор'я за часів правління Адріана.

Примітки

- ¹ Ростовцев М. И. Новые латинские надписи из Херсонеса // ИАК.— 1907.— Вып. 23.— № 4.— С. 19; IOSPE, 1², № 572; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1973.— С. 232—234, № 190.
- ² Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического.— М., 1983.— С. 41, 42, № 12.
- ³ Alföldy G. Рец. на кн.: Соломоник Э. И. Латинские эпиграфические памятники Херсонеса Таврического.— М., 1983 // Гномон.— 1984.— С. 785;
- ⁴ На це люб'язно звернув нашу увагу Ю. Г. Виноградов.
- ⁵ Пор.: Виноградов Ю. Г. Рец. на кн.: Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1964. // ВДИ.— 1975.— № 1.— С. 175.
- ⁶ CIL, II, 4251; III, 4844; 11509; 4846; 4847; 10033; XIII, 17; IDR — 1977.— Vol. II.— P. 70, № 107; P. 113, № 205; Collingwood R. G., Wright R. P. The Roman Inscriptions of Britain.— Oxford, 1965.— № 201; Holder P. A. Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan.— London, 1980.— P. 285, № 641; P. 299, № 1872.
- ⁷ Holder P. A. Op. cit.— P. 185.
- ⁸ Miković M. Die Auxiliareinheiten in Moesien unter den Flaviern // Epigraphische Studien.— 1968.— Bd. 5.— S. 177—183; Aricescu A. Armata in Dobrogea Romana.— Bucuresti, 1977.— P. 67, 68; Holder P. A. Op. cit.— P. 189—190.
- ⁹ Benes J. Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia.— Praha, 1978.— S. 33, № 87/50; Sarnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Połnocnym wybrzeżu morza Czarnego.— Warszawa, 1988.— S. 178.— Tabl. I.
- ¹⁰ Holder P. A. Op. cit.— P. 194; Roxan M. M. Roman Military Diplomas 1954—1977.— London, 1978.— P. 64, 65, № 39; Vladescu C. M. Armata Romana in Dacia Inferior.— Bucuresti, 1983.— P. 38.
- ¹¹ Aricescu A. Op. cit.— P. 41—44; Zahariade M. Moesia Secunda, Scythia si Notitia Dignitatum.— Bucuresti, 1988.— P. 55—58.
- ¹² Зубар В. М. Нотатки з латинської епіграфіки Херсонеса і Харакса // Археологія.— 1990.— № 2.— С. 112, 113.
- ¹³ Зубар В. М. Про похід Плавтія Сільвана в Крим // Археологія.— 1988.— Вип. 63.— С. 19—27.
- ¹⁴ Деякі дослідники вважають, що римські війська знаходилися у Херсонесі і Хараксі і в 80-х роках I ст. Проте на користь такого висновку є лише побічні докази (Див. напр.: Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках н. э.— Харьков, 1981.— С. 21—24). До повної публікації матеріалів з розкопок Харакса, які провадилися К. К. Орловим, і появи інших незаперечних даних говорити про це стверджено не можна.
- ¹⁵ Eck W. Jahres-und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter von 69/70 bis 138/139 // Chiron — 1983.— Bd. 3.— S. 150—155; Thomasson B. E. Laterculi praesidum.— Göteborg, 1984.— Vol. I.— P. 132.— № 74; Пор.: 1990.— Vol. III.— P. 32.
- ¹⁶ IOSPE, 1², № 555; Ростовцев М. И. Новые латинские надписи с Юга России // ИАК.— 1908.— Вып. 27.— С. 68 та наст.; Соломоник Э. И. Латинские надписи...— С. 47, 48, № 19.
- ¹⁷ Див.: Кадеев В. И. Херсонес Таврический...— С. 27; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя (сер. I в. до н. э.— вторая пол. V в.).— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— К., 1991.— С. 14 та ін.
- ¹⁸ Велков В. Военният латер Кабиле (по эпиграфски данни) // Поселищен живот в Тракия.— Ямбол, 1982.— С. 116—124; Velkov V. Romisches Militärwesen in der Provinz Thrakien // Thracia.— 1989.— № 9.— S. 5—11; Велков В. В. Надписи от Кабиле // Кабиле.— София, 1991.— Т. II.— С. 12—15; №№ 4, 5.— С. 23, 24; №№ 18, 19.
- ¹⁹ Велков В. Надписи...— С. 13, 15.
- ²⁰ Иванов Т. Към въпроса за лагеруването на coh. II Lucensium в град Германия // Археология.— 1964.— Кн. I.— С. 20 та наст.
- ²¹ CIL, XVI, 22, 50, 58; Benes J. Op. cit.— S. 43.
- ²² CIL, III, 12337.
- ²³ Велков В. Надписи...— С. 13.
- ²⁴ Велков В. Надписи...— С. 33, обр. 4.
- ²⁵ IOSPE, 1², № 548; Соломоник Э. И. Латинские надписи...— С. 45.
- ²⁶ Cataniuc I. B. Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia.— Oxford, 1981.— P. 11—18; Strobel K. Unter suchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit.— Bonn, 1984.— S. 202—219; Sarnowski T. Op. cit.— S. 64—68.

- ²⁷ *SHA*. Hadr., XXI; *Syme R. Hadrian in Moesia // Syme R. Danubian Paper.*— Bucharest, 1971.— P. 205—207; *Cataniciu I. B. Op. cit.*— P. 21—41; *Sarnowski T. Op. cit.*— S. 64.
- ²⁸ *Eck W. Op. cit.*— S. 148; *Thomasson B. E. Op. cit.*— Vol. I.— P. 132, № 73.
- ²⁹ *Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира.*— К., 1985.— С. 98; *Сон Н. А. Новая латинская надпись из Тиры // ВДИ.*— 1986.— № 4.— С. 65.
- ³⁰ *IOSPE*, I², № 687; *Виноградов Ю. Г. Ольвия и Траян // Восточная Европа в древности и средневековье.*— Тез. докл.— М., 1990.— С. 29—31.
- ³¹ *Ланцов С. Б. Позднеантичное святилище на Сакской пересыпи // Тез. докл. Крымской научной конференции «Проблемы античной культуры».*— Симферополь, 1988.— Ч. 3.— С. 249, 250.
- ³² *Ростовцев М. И. Новые латинские надписи с Юга России // ИАК.*— 1909.— Вып. 33.— С. 9, 10; *Браунд Д. Римское присутствие в Колхиде и Иберии // ВДИ.*— 1991.— № 4.— С. 35, 42, 48.
- ³³ *Luttwak Ed. N. The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A. D. to the Third.*— Baltimore and London, 1976.— P. 55.
- ³⁴ Про вексилляції часів правління Траяна та Адріана докладніше див.: *Saxer R. Untersuchungen zu den Vexillationen der römischen Kaiserheers von Augustus bis Diokletian // Epigraphische Studien.*— 1967.— 1.— S. 25—29.
- ³⁵ *Корпус боспорских надписей.*— М.— Л., 1965.— №№ 32, 33.
- ³⁶ *Граков Б. Н., Виноградов Ю. Г. Новые надписи из Херсонеса Таврического // ВДИ.*— 1970.— № 3.— С. 128—134; *Кадеев В. И. Указ. соч.*— С. 26, прим. 14.
- ³⁷ *FL Trall. Ol., XV // Steph. Bys. s. v. Востокорос — Const. Porph. de them., II, 12.*
- ³⁸ Пор.: *ISM.*— 1980.— Vol. I.— № 15. 16/17.
- ³⁹ *IOSPE*, I², № 423.
- ⁴⁰ Пор.: *Arr. Acies c. Alanos. 3, 18.* В даному випадку ми приймаємо інтерпретацію цього напису, яку нещодавно запропонував Ю. Г. Виноградов. Див.: *Виноградов Ю. Г. Полемон, Херсонес и Рим // ВДИ.*— 1992.— № 3.— С. 130—139.

РЕЦЕНЗІЇ

Боровський Я. Є.
СВІТОГЛЯД ДАВНІХ КИЯН.—
КИЇВ: НАУКОВА ДУМКА,
1992.— 176 с.

Р. С. Орлов

Поетапне хрещення Русі вже на кінець Х ст. привернуло скідних слов'ян до моністичного погляду на світ і водночас привело до краху язичницької ідеології. Нова релігія звільнила людину від страху перед силами природи, стимулювала духовне життя, у тому числі поширення писемності, розвиток мистецтва. Проте процес поступового витіснення язичницьких культів із свідомості деяких верств населення — в першу чергу сільського — розтягнувся на кілька століть. Через це цінні свідоцтва опинилися на сторінках літопису, літературних творів, відбилися на поковальному обряді. Язичництво давніх слов'ян, до яких можна, безумовно, віднести давніх киян, не вперше стало предметом дослідження вчених різних напрямків: Б. О. Рибакова, М. В. Поповича та ін.¹

Нові археологічні знахідки сприяють аналізу відомих джерел. 1992 р. вийшла друком друга монографія Я. Є Боровського (перша надрукована 1982 р.²), у якій під «світоглядом» давніх киян автор має на увазі головним чином язичницькі уявлення як величезний комплекс вірувань різних епох. Відсутність посилення у тексті і повної історіографії віддається працю до першої книги, що вийшла в серії науково-популярник видань. У 4 розділах аналізуються писемні пам'ятки, святилища, пам'ятки мистецтва, поковальний обряд. Три останні розділи майже повністю побудовані на матеріалах археологічних дослідження Києва за 150 років. У післямові автор розглядає загадкового Троянію із «Слова о полку Ігоревім».

Складність у вирішенні питань, пов'язаних з язичницькою релігією давніх киян, полягає насамперед у тому, що більшість пам'яток Києва належить до епохи після запровадження християнства. По-друге, дуже важко визначити час функціонування київських «капищ» (с. 49), пам'яток скількотвори (с. 89), а також семантику зображень на прикрасах (с. 115). Я. Є Боровський береться за вирішення цих складніших питань, намагаючись перенести досягнення у вивчені теоретичної моделі світогляду слов'ян на конкретний матеріал київської археології.

Розглянувши писемні пам'ятки, в основному фольклорні літописи, дослідник цілком слушно доходить висновку, що поляни у своїй прихильності до язичництва мало чим відрізнялися від сусідів: дреялян, радимичів, в'ятирів, сверян. Дійсно, Нестор-літописець у «Повісті минулых літ» позитивно віддає полян, життя яких і закони є нормами, за якими — спадковість культурних традицій і надання племені «полян» політичного статусу «західного» варяга. Цей актуальний політичний автостереотип полян у літописному викладенні разом з генеалогією має на меті визначення їх місця у римсько-візантійській ієрархії народів і включає відбивання сучасних рис на минулі. Апологія історії полян міститься і в легенді про Кия, і в уявленні про зверхність над іншими народами у «свічах». Це характерні риси повсякденної свідомості, яка не повною мірою розділяла етнічне, політичне і релігійне відносно влади³.

Ретельний аналіз народних пісень і літературних творів — «Слова Іоанна Златоуста», «Житія Константина Муромського», «Уставу Володимира Святославича», літописи — привели автора до висновку про особливе шанування киянами водяних джерел та гаїв, що наближує язичницькі культури киян до культів інших слов'ян, вивчених Є. В. Анічковим⁴. Тексти апокрифів, «Слова о полку Ігоревім», образи народної поезії свідчать про шанування давніх населенням Києва Сонця, Вогню, яких називали Трояном і Сварогом, а також божества близнаки — Перуна. Окремий розділ автор присвятив київському пантеону владимирових богів, що були встановлені «за теремним двором» (Перун, Даждьбог, Стрибог, Симаргл, Мокош). Я. Є Боровський вважає, що Даждьбог — божество Сонця, добробуту, багатства, а Хорс — нічне світило, місяць — не скіфського, а слов'янського походження. Зазначимо, що тлумачення Хорса не обмежується світилами, а може походити від аланського «добрій»⁵.

Поширеними культурами у давніх киян, на думку автора, були Стрибог — бог війни, вітру, Симаргл — крилатий пес, Мокош — богиня води і родючості. У тексті книги не пояснюються відсутність у пантеоні міфологічних персонажів, однорядкових з Перуном — Рода, Велеса, Сварога. Ші слов'янські боги були пов'язані з аграрно-виробничою сферою і традицією іранської

© Р. С. ОРЛОВ, 1993

міфології. З винищеннем стану жерців Перун поступово, протягом кількох століть, позбувся своїх функцій і набув рис інших персонажів: у IX ст. він — бог Громовик-воїн, пастух, хлібороб, ловчий⁶.

Бог Велес мав функції представника «княжнього миру», покровителя родючості, захисника людей від громовика-Перуна і покровителя худоби. Я. Є Боровський підкреслює близькість Велеса до «демократичних верств населення» (с. 28), але не згадує про тісний зв'язок його культу з волхвами, символікою біка, місяця, про постійну опозицію «Перун—Велес». Уточнення вимагає авторське твердження про заміну в селянському побуті культу Велеса на культ св. Власія, а також зіставлення його з Аполлоном (за І. І. Срезневським). За Б. А. Успенським, язичницький Велес передав свої функції не св. Власію, а св. Миколі Мирлікійському⁷. Врахування такого втілення Велеса значно розширило іконографію образу, уточнене його функцій, до речі, аналогічні функціям Гермеса — супротивника Аполлона.

Основні етапи розвитку язичницької релігії слов'ян від первісного анімізму до державного культу Перуна автор книги реконструює за «Словом Григорія Богослова», «Словом про Ідолів», цілком дотримуючись концепції Б. О. Рибакова. Двобій між християнством і язичництвом, на думку автора, засвідчується мініатюрами, ілюстраціями до Апокаліпсису 1708 р., фрески. Не всі наведені приклади можна вважати вдалими. Так, в антропоморфних фігурах Мартинівського скарбу автор вбачає «типових представників слов'ян-русь», а саме: слов'янських жерців VI ст. Такий і подібні йому висновки свідчать про довірливі ставлення Я. Є Боровського до поглядів інших дослідників, не обтяжених ретельним аналізом. Сказане стосується і рисунка біля азбуки в Михайлівському вівтарі Софійського собору. С. О. Висоцький вбачає тут погрудне зображення людини з шоломом-шишаком на голові, в правій руці якої булава, а в лівій — змія⁸. На думку дослідників, символічна композиція відображає перемогу християнства над язичництвом. При уважному вивчені зображення впадає в очі те, що людський торс переходить в кінський, тобто рисунок відтворює образ Кітовраса-кентавра, поширеного в мистецтві Русі. Хвіст кентавра закінчується не змійною головою, а драконовою, бо має борідку. Найдавніше зображення кентавра походить з Новгорода з шару першої половини XI ст., а хвіст з голівкою дракона має аналогії в зображеннях кентавра у мистецтві Візантії та Західної Європи⁹.

Кентавр, що зображувався з короною і був оббрісаний жезлом, списом, сокирою, луком або мечем, сприймався в контексті апокрифичної «Повісті про Кітовраса» з оповідань про Соломона. Зображення кентавра мало символічне і магічне значення, але до апокрифів повість була зарахована внаслідок розправи демонічної істоти над самим Соломоном¹⁰. Гадаємо, що хоча кентавр у класичній міфології справний музика, учасник вакханальних процесій і оргій, в даному випадку, разом з написом «(Господи, помоги) рабу своему, богатому (грехами)» він втілює зло і дух спокуси.

Розпізнавання образів слов'янської язичницької міфології передбачає етнографічний коментар до різних культурних текстів: давньослов'янських язичницьких, книжних, складених з традицій християнських, європейських і навіть індоєвропейських. М. І. Толстой наводить приклад, коли в слов'янській фольклорній традиції символіка сіті (тенетів) не збігається з слов'янською книжною традицією: у фольклорі сіть відштовхує «нечисту силу», у розумінні християнському — притягує до добра, «до правди божої», але може бути й тенетами зла¹¹.

Серед фресок Софійського собору є зображення двоюбородого християнства і язичництва — це фреска з башти, що відтворює сцену боротьби воїна з язичником-песиголовцем. Традиційна трактування її як поєдинку людини з перерідженим звіром, як і сцени полювання на ведмедя, розшифровані в останній час у контексті тематики всього циклу розписів: це боротьба київських князів Володимира Святославича і Ярослава Мудрого з образами, що уособлювали язичницьку Русь¹². При цьому київський художник використав античні мотиви з ілюстрації до творів ранньовізантійського письменника-теолога Григорія Назіанзіна або до «Роману про Олександра» з сюжету про підпорядкування індійських земель кінокефалів.

Розділ книги, присвячений язичницьким святилищам Києва 1908, 1972, 1975, 1988 рр., Святошинського каплиця 1983 р., священним дубам Перуна 1909 і 1975 рр., містить дуже цікаві, частом нові свідоцтва. Вперше в науковому виданні опубліковані фотографії каплиця на Старокиївській горі 1908 р. і невідомий малюнок-реконструкція В. В. Хвойки з архіву К. В. Болсуновського, що зберігаються в архіві Білоцерківського краєзнавчого музею. Наведені результати повторного дослідження цієї язичницької каплиці Т. М. Молчанівським у 1937 р. Я. Є Боровський вважає, що після розкопок каплиця було частково зруйновано і тому його вигляд у 1937 р. змінився. Співставлення фотографій каплиця 1908 і 1937 рр. свідчить про повну збереженість навіть окремих деталей споруди і дозволяє скептично поставитися до двох його реконструкцій з архіву К. В. Болсуновського, але не заперечує культового призначення цієї ділянки Старокиївської гори.

Складне завдання поставив автор книги, спробувавши визначити язичницьку семантику творів мистецтва, в більшості різних прикрас і амулетів. Серед археологічних знахідок привертає увагу антропоморфна скульптура з вул. Оболонської (1969 р.), глиняні фігури з Старокиївської гори. Образ язичницької богині-матері Я. Є Боровський знаходить на фібулі з Малої Житомирської вулиці, а для аналогії наводить зразки вишивки XIX—XX ст. З такої ж позиції описані фігури коней, зображення птахів, тварин, клейма на денцих горщиків. На думку автора, язичницькі писанки і бронзові хрости насичені язичницькими образами сонця, світла і тепла.

Семантика прикрас і амулетів, запропонована автором, у цілому не викликає заперечень. Наше зауваження викликає тільки категоричне твердження, що композиція із зміями (змієнога жінка, за Я. Є Боровським) на амулетах-змійовиках не має нічого спільнога з грецькою Горгоною-Медузою, а відображує діво-змію — аналог Великій богині слов'ян на фібулах VII ст. Здається, такий підхід до проблеми злиття християнських і язичницьких уявлень на змійовиках не враховує візантійського походження цих виробів та їх функціонального призначення.

У численній літературі, присвяченій змійовикам, починаячи з статті М. І. Соколова 1889 р., визнаний апокрифічний характер текстів навколо зображень, що з закліттями проти захворювань. «Зміїне гніздо» на одному боці змійовиків (на давньоруських виробах складається переваж-

но з 12 голів) і характер закльять вказують на джерело — апокриф «Заповіт Соломона». Дата виникнення амулетів — Х — початок XI ст.— з написами на основі «Заповіту» I кінець XI—XII ст.— з молитвами на основі апокрифа¹³. Голова в оточенні змій, що веде походження від Горгони, на змійовиках сприймалася в якості багатоменного демона Глу з підступами диявола (від 6 до 12 залежно від кількості голів). У змійовиках знайшли відображення гностичні уявлення та елементи християнської догматики, що належать до середньовічної магії і марновірства, які у Візантії не вважалися еретичними.

Семантика зображень на колах, браслетах, за Я. Є Боровським, пов'язана з язичницькою русальною обрядовістю — аграрним святом, тематикою родючості. Грифони по боках хризми у Софійському соборі зображені не метафору-символ «сонце-Христос», а виступають художнім еквівалентом Симаргла. Таким чином, з методологічної точки зору автор виступає послідовником міфологічної школи другої половини XIX ст. і таких її представників, як Ф. І. Буслаєв, А. Н. Афанасьев, А. М. Павлінов¹⁴.

До язичницької релігії автор книги цілком слідно відносить амулети-обереги: сокири, лунниці, круглі підвіски з розеткою та хрестом, намисто, кістки тварин тощо. У Києві на Подолі (1983 р.) і на вул. В. Житомирській (1988 р.) знайдені і неслов'янські амулети — шумові підвіски з Верхньої Волги.

Похованний обряд давніх кіян — найбільш надійне джерело язичницьких уявлень про життя і смерть. Ще в XIX ст. на території міста на Старокиївській горі, понад вул. Кирилівською, в урочищі Батиєва гора знаходились сотні язичницьких курганів. Останні багаті поховання були досліджені автором книги у 1988–1989 рр. по вул. В. Житомирській. Деякий час, у Х ст. в Києві, як і на інших землях східних слов'ян, співіснували курганні трупоспалення і трупопокладення, характеристика яких наведена в останньому розділі книги. На думку Я. Є Боровського, в обряді трупоспалення яскраво відбився культ сонця, через що арабські письменники називали слов'ян язичників сонцепоклонниками.

З поховань-трупопокладень привертають увагу зрубні камери київських дружинників із складним процесом поховання, що мав на меті забезпечити потойбічне життя. Важливу деталь язичницького обряду — тризну характеризують знахідки жертвових тварин, птахів, уламків посуду. Я. Є Боровський наводить припущення О. О. Котляревського, що літописна помста Ольги древлянам — релігійна обрядова дія, за якою приносять людські жертви. Зазначимо, що пояснення потребують літературні паралелі, з яких досить близьке оповідання з саги про Олава сина Трюгви, про помсту Сигірд Гордо дрібним князькам, котрі сваталися до неї — Харальду Грендландцю і Віссавальду (Всеволоду) з Гардаріки. Сигірд почастувала гостей хмільними напоями і спалила женихів разом з охоронцями в старому будинку¹⁵.

Світогляд кіяніні-язичника залишається багато в чому загадковим, але для періоду, розглянутого в рецензований книжці, характеризується пануванням синкретичних уявлень. Останні поєднували різні культури: слов'янську фольклорну і книжну з візантійською християнською, з традиціями античними і місцевого дослов'янського населення — скіфів, сарматів, готів. До таких пам'яток (до речі, залишились поза увагою автора) належать відомі рельєфи з Києво-Печерського монастиря із зображеннями Геракла або Самсона, Діоніса або Кібели. За такого погляду на предмет вивчення, книга Я. Є Боровського можна розглядати як спробу реконструкції язичницької традиції в культурі давнього Києва через здобутки міфологічної школи і її найяскравішого сучасного послідовника — Б. О. Рибакова. При перевиданні книжки бажано врахувати праці Х. Ловм'янського, Г. М. Бонгард-Левіна, Е. А. Грантовського, Вяч. Іванова, О. М. Трубачова, С. С. Аверинцева, Г. К. Вагнера та ін. Загалом книга Я. Є Боровського містить багато нових цікавих поглядів на процес розвитку язичницьких уявлень давніх кіян і може вважатися цікавим та різноплановим дослідженням із зводом унікальних знахідок предметів язичницького культу.

Примітки

¹ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981; Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987; Попович В. М. Мировоззрение древних славян.— К., 1985.

² Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян.— К., 1982.

³ Ронин В. К. Франки, вестготы, лангобарды в VI—VIII вв.: политические аспекты самосознания // Одиссей. Человек в истории.— М., 1989.— С. 63.

⁴ Анчиков Е. В. Язычество и Древняя Русь.— СПб., 1914.

⁵ Попович М. В. Указ. соч.— С. 105.

⁶ Нечуй-Левицкий І. Світогляд українського народу.— К., 1992.— С. 18—28.

⁷ Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей.— М., 1982.

⁸ Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской.— К., 1976.— С. 126.

⁹ Чернецов А. В. К изучению символики новгородских врат 1336 г. // КСИА.— 1975.— № 144.— С. 40—46; Даркевич В. П. Народная культура средневековья: светская праздничная жизнь в искусстве IX—XVI вв.— М., 1988.— С. 206.

¹⁰ Оповідання про Соломона // Українська література XIV—XVI ст.— К., 1988.— С. 34.

¹¹ Толстой Н. И. Этнографический комментарий к древним славяно-русским текстам // Литература и искусство в системе культуры.—М., 1988.— С. 125.

¹² Орлов Р. С. Язычество в княжеской идеологии Руси // Обряды и верования древнего населения Украины.— К., 1990.— С. 112; Писаренко Ю. «Мисливець на ведмедя» з фрески Софії Київської // Київська старовина.— 1992.— № 3.— С. 74— 77.

¹³ Залесская В. Н. К вопросу об атрибуции суздальского змеевика (в связи со статьей А. В. Рындикой «Суздальский змеевик») // ВВ.— 1974.— № 36.— С. 184—189.

¹⁴ Павлинов А. М. История русской архитектуры.— М., 1894.— С. 75, 76.

¹⁵ Снорри Стурулсон. Круг Земной. Сага об Олаве сыне Трюгви.— М., 1980.— С. 126.

Одержано 22.02.93

Шановні читачі!

З 1 жовтня 1993 року розпочалася передплата на журнал «Археологія». В ньому висвітлюються актуальні проблеми давньої історії від палеоліту до доби пізнього середньовіччя. Особлива увага приділяється постійним рубрикам «Дискусії», «Пам'ять археології», «Нові відкриття і знахідки».

Журнал виходить щоквартально. Індекс 74006.

Ціна передплати на півріччя 5206 крб.

Передплату можна здійснити у будь-якому поштовому відділенні.

ХРОНІКА

МІЖНАРОДНА НАУКОВА
КОНФЕРЕНЦІЯ З ПРОБЛЕМИ
«КІМЕРІЙЦІ ТА СКІФИ»,
ПРИСВЯЧЕНА ПАМ'ЯТІ
О. І. ТЕРЕНОЖКІНА

Б. М. Мозолевський, Б. Д. Михайлов, С. А. Скорий

24—28 травня 1992 р. у м. Мелітополі Запорізької області відбулася Міжнародна наукова конференція з проблеми «Кімерійці та скіфи», скликана на виконання постанови одноіменного семінару, що проходив у грудні 1987 р. у м. Кіровоград¹, і присвячена пам'яті визначного археолога сучасності, засновника української школи скіфознавства О. І. Тереножкіна. Мелітополь був вибраний місцем проведення конференції не випадково. Саме тут під час охоронних досліджень курганів на р. Молочній (1951 р.) відбулося прилучення вченого до археології степової України, тут ним були здійснені і розкопки славнозвісного скіфського кургану, що отримав назву від міста.

Ініціаторами проведення конференції виступили Інститут археології АН України, державний історико-археологічний музей-заповідник «Кам'яна Могила», Запорізький державний університет, Запорізька обласна організація товариства охорони пам'яток історії та культури, Мелітопольський педагогічний інститут. Адміністрація Мелітополя щиро вітала проведення конференції і створила гарні умови для її роботи. Вчасно і на високому поліграфічному рівні було видано тези доповідей, заявлені на конференцію².

Про роль і місце О. І. Тереножкіна у вивченні історії та культури кімерійців та скіфів доповів Б. М. Мозолевський (Київ). Своїми спогадами про вченого поділилася колишня співробітниця Мелітопольського краєзнавчого музею, учасниця розкопок Мелітопольського кургану Н. І. Волчкова.

Зачитані на конференції наукові доповіді та повідомлення відбивають широкий спектр історико-археологічних зацікавлень О. І. Тереножкіна. Вони чітко розподілялися на три основних блоки: 1) доповіді з історичної тематики; 2) доповіді з питань ідеології; 3) повідомлення про розкопки нових пам'яток та доповіді, присвячені вивченню матеріальної культури. Перша група доповідей і за кількістю, і змістовно була домінуючою.

Значна частина останніх торкалася історії населення Лісостепу за скіфської доби, охоплюючи територію від Середнього Дону до Потисся.

Доповідь О. П. Медведєва (Воронеж) «Пам'ятки скіфського часу на Середньому Дону (спроба просторового аналізу)» була присвячена аналізу історичної ситуації в названому регіоні за скіфської доби. Спираючись на вагомий банк даних про поселення та похованні пам'ятки, доповідач спробував внести суттєві корективи в оцінку господарсько-культурних ознак пам'яток правого і лівого берегів Середнього Дону, що свого часу зробив П. Д. Ліберов. Використання методів просторової археології, досить добре розроблених в останній час за рубежем, дало О. П. Медведєву підстави для виділення на Правобережжі Середнього Дону кількох відмінних один від одного мікрорайонів, які свідчать, на думку автора, про значну соціально-економічну диференціацію серед окремих територіальних груп середньодонського населення. Порівняльний аналіз матеріалів середньодонських городищ та курганих некрополів типу Частих та Мастигінських курганів навів його на думку про існування на Середньому Дону в V — на початку III ст. до н. е. двох культур: культури рядового хліборобсько-скотарського населення та елітарної субкультури військово-аристократичної верхівки. Доповідь була високо поцінована В. С. Ольховським, С. С. Безсоновою, К. П. Буняян, Н. А. Гаврилюком, Б. М. Мозолевським та ін. Е. В. Яковенко, також відзначаючи високий рівень доповіді, просила взяти до уваги, що масові знахідки скіфських мечів на лівому березі Дону не обов'язково мають свідчити про воєнні дії, а, можливо, пов'язані з культовими церемоніями. Підтримуючи основні висновки О. П. Медведєва, С. А. Скорий закликав його обережніше оцінювати культурні особливості середньодонських поселень та мотильникових лише з позиції соціальної диференціації населення: багаті кургани, досить віддалені від поселень і позначені виразною своєрідністю, могли належати й носіям іншого, прийшлого етносу.

З доповідю «Деякі питання ранньої історії населення середньої течії Псла за скіфського часу» виступив П. О. Гавриш (Полтава). На його думку, населення названого регіону з середини VII ст. до н. е. входило до історико-культурної спільноти межиріччя Дніпра і Дону, відомої під назвою будинів. Наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. у Лівобережний Лісостеп, у тому числі і на Псл, з Кубані та Північного Кавказу прийшли іраномовні кочовики — гелони. Під-

корення місцевих племен і оплата ними гелонам, попервах, данини у подальшому змінилися більш взаємовигідними господарсько-економічними стосунками, що й визначило незалежність будинків. У середній течії Псла описані події виразно відбилися в матеріалах Книшівського городища, яке протягом багатьох років успішно досліджує П. О. Гавриш. Зокрема, ним відкрито найдавнішу оборонну стіну, спалену наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е., на його думку, пришельцями з Північного Кавказу. Оцінюючи доповідь, Б. М. Мозолевський, С. С. Безсонова, С. А. Скорий відзначили переважливість більшості висновків і їх важливість для вивчення історії скіфської доби.

С. А. Скорий (Київ) зачитав доповідь «До історії взаємозв'язків населення Степу та Лісостепу в V—IV ст. до н. е.», в якій порушувалася одна з найактуальніших проблем сучасного скіфознавства. На думку автора, з першої половини V ст. до н. е. почався новий етап тиску північнопонтійськихnomadів на лісостепове, особливо правобережне населення. Спочатку він здійснювався в вигляді епізодичних рейдів, спрямованих, насамперед, проти укріплених поселень. З другої ж половини вказаного століття агресія набула більш розвинених форм. Близько цього часу припиняють функціонування городища в басейні Тисмину, тут з'являються поховання у гробницях степового типу — катакомбах. На думку доповідача, з IV ст. до н. е. південна частина Лісостепового Правобережжя увійшла до північно-причорноморської Скіфії, ставши її північною периферією. Основні положення доповіді підтримали В. С. Ольховський, К. П. Бунятян, Б. М. Мозолевський. Останній закликав доповідача ретельніше узгодити свої висновки з новітніми відкриттями у скіфознавстві, зокрема з тезою про зміну у Степової Скіфії на рубежі VI—V ст. до н. е. династійних ліній, що може багато пояснити і в зовнішній політиці Скіфії.

З великим зацікавленням учасники конференції сприйняли доповідь Яна Хохоровського (Краків) «Проблема скіфських набігів на територію Середньої Європи». Як відомо, зараз існують дві концепції стосовно появи скіфських знахідок (зокрема зброй) в Карпато-Подунав'ї. Доповідач дотримується концепції вторгнення. Він продемонстрував матеріали поселень лужицької культури, що мають яскраві сліди руйнування скіфами у вигляді пожеж, трупів загиблих мешканців, предметів скіфської зброй. На думку Я. Хохоровського, скіфські набіги на Середню Європу були різночасовими (починаючи з середини VII ст. до н. е.) і відіграли різну роль у долі місцевого населення. Разом з тим він категорично виступив проти перебільшення внеску скіфських вторгнень у занепад лужицької культури. Б. М. Мозолевський зауважив, що проблема скіфських набігів на Середню Європу не може вважатися остаточно вирішеною доти, поки не буде з'ясовано — з яких конкретно районів Північного Причорномор'я ці набіги здійснювалися.

Питання етнічної географії Скіфії торкнувся С. Є Рассадін (Мінськ) у доповіді «Геродотові андрофагі: проблема локалізації». На думку дослідника, це нескіфське плем'я слід розміщувати в Середній Білорусі. Як відзначили Е. В. Яковенко та Б. М. Мозолевський, незважаючи на дискусійність, така думка має право на існування.

Доповідь К. П. Бунятян (Київ) «Скотарство і спосіб життя», відзначена високим теоретичним рівнем, ще раз продемонструвала глибоку залежність побуту стародавньої людини від господарської діяльності. Уточнившись залежність побуту скіфів від ролі в їхньому господарстві хліборобства та скотарства, К. П. Бунятян звернула увагу на способи реалізації господарської діяльності в матеріальніх залишках — типах поселень та могильників, їх просторовому розміщені. Врахування останнього має бути вихідним моментом при реконструкції життя і діяльності стародавніх суспільств. У дебатах по доповіді підкresлювалася (С. С. Безсонова, Б. М. Мозолевський) доконча необхідність подібних розробок.

Дві доповіді першої групи було присвячено історії Степової Скіфії. Це доповідь С. І. Андрух (Запоріжжя) «Етно-політична ситуація в Дунай-Дністровському межиріччі після скіфо-македонського конфлікту» та Н. А. Гаврилюк (Київ) «Палеоекономічне районування Степової Скіфії». У першій з них запропоновано досить оригінальне трактування ситуації, що склалася в Буджацькому стегу по скіфо-македонському зіткненні. С. І. Андрух вважає, що вказаній регіон був залишений скіфами внаслідок загальної кризи скіфського суспільства наприкінці IV — на початку III ст. до н. е.

Питання цієї кризи торкнулася у своїй доповіді і Н. А. Гаврилюк, попередивши її спробою виділити на території скіфського степу кілька районів, що різнилися характером господарства. Доповідь викликала жваву дискусію. Високо оцінюючи її, К. П. Бунятян застерегла доповідачу від недоцільності різкого противставлення окремих районів Скіфії. Б. М. Мозолевський, пристягнути до думки Н. А. Гаврилюк про кризу скіфського суспільства наприкінці IV ст. до н. е., спробував довести, що це була не економічна, а насамперед ідеологічна криза і саме її слід вважати причиною занепаду Скіфії.

На жаль, на конференції було заслушано лише одну доповідь з кімерійської проблематики, хоча, судячи за надісланими тезами, їх мало бути більше. Йдеться про доповідь Е. В. Яковенко (Керч) «Кімерійці в Східному Криму». Зробивши історіографічний огляд проблеми і навівши результати вивчення кімерійської топоніміки Криму, авторка охарактеризувала нечисленні археологічні пам'ятки VIII — середини VII ст. до н. е., котрі деякі дослідники пов'язують з кімерійцями. На думку Е. В. Яковенко, частина кімерійського населення Східного Криму на час появи грецьких колоністів вже повністю була асимільована скіфами. В. С. Ольховський відзначив важливість і складність порушеної проблеми. Судячи з писемних джерел, кімерійці справді мешкали в названому регіоні, проте археологічних матеріалів, пов'язаних з ними, поки що обмаль.

Доповідей, тією чи іншою мірою пов'язаних з питаннями ідеології, на конференції було значно менше. На думку учасників (К. П. Бунятян, Ю. В. Болтрик, С. А. Скорий, Б. М. Мозолевський), найбільш виваженою серед них слід вважати доповідь С. С. Безсонової (Київ) «Жертво-приношення підлітків у скіфських курганах». Дослідниця навела дані про те, що значний відсоток супроводжуючих поховань у скіфських курганах становили підлітки від 7—8 до 14—15 років. Особливо помітно це в курганах аристократії. С. С. Безсонова доходить висновку, що у певних випадках підлітки були ритуальними помічниками основних небіжчиків, котрі за життя виконували жрецькі функції.

Цікавою була доповідь Б. М. Мозолевського (Київ) «Відображення космогонічних уявлень скіфів у поховальній обрядовості знаті». Проаналізувавши конструкцію степових курганів скіфської знаті, доповідач висновував, що кожен із них являє собою поєднання горизонтальної і вертикальної підсистеми моделі макрокосму. А відтак кожна конструктивна деталь у ньому, кожне поховання і кожна супроводжуюча річ мають відповідники у макрокосмі і були покликані якомога повніше відтворити його. Внаслідок цього похорон царя (вождя), попри своє утилітарне значення, був імітацією акту першотворення, яка мала, на уявлення скіфів, забезпечити процвітання суспільства. Доповідь виявилася гостродискусійною і не всі ІІ положення набули адекватної оцінки. В. С. Ольховський та С. С. Безсонова висловили сумніви щодо можливості вважати деякі з наведених Б. М. Мозолевським основних поховань у курганах скіфської аристократії жіночими. Е. В. Яковенко навела свою думку щодо характеру так званих болотяних кріпид у курганах знаті. Проте всі, хто взяв участь в обговоренні доповіді, вважають, що подальша робота над темою конче необхідна.

У доповіді Л. С. Кличко (Київ) «Комплекси прикрас скіфського жіночого костюма» зроблено спробу виділити певні групи прикрас, характерних для різних регіонів Скіфії, наведено цікаві спостереження щодо їх складу, який відбиває вік, соціальний стан та майнову забезпеченість жінки і т. ін. Віданачивши безперечні здобутки дослідниці, Е. В. Яковенко та С. С. Безсонова наголосили на необхідності врахування при вивченні скіфського костюма впливу еллінської моди, особливо відчутного у степових районах Скіфії.

У доповіді В. М. Андреєва та В. М. Сасенка (Запоріжжя) «Про одну іndo-іранську традицію у скіфській культовій практиці» йшлося про застосування камки під час похорону у скіфів. Автори завбачили початок названої традиції в текстах Авести. Доповідь було сприйнято цілком прихильно, проте В. С. Ольховський застеріг молодих дослідників проти бездоказового співвіднесення свідчень Авести зі скіфами. Б. М. Мозолевський підкреслив, що вибіркове дослідження окремих рис скіфської поховальної обрядовості малоперспективне, ІІ слід вивчати лише комплексно, щоб узбезпечити від помилкових висновків.

Постійні звинувачення скіфознавців попереднього покоління у скільноті до вивчення речових знахідок («вещизме»), імовірно, спричинили до того, що крім Л. С. Кличко тему, пов’язану з вивченням матеріальної культури, запропонував лише В. В. Отрощенко (Київ). Його доповідь було присвячено пошукам витоків традиції виготовлення дерев’яного посуду з металевим окуттям. Як з’ясував дослідник, найраніші посудини вказаного типу відомі вже у племені ямної і катакомбної культур.

Ю. В. Болтрик (Київ) прочитав доповідь «Основні жіночі поховання в скіфських «царських» курганах», у якій намагався спростувати відстоювану Б. М. Мозолевським тезу про первинність більшості жіночих поховань у пам’ятках аристократії. На його думку, первинними в них були не жіночі, а чоловічі поховання. Окремі докази Ю. В. Болтрика були прийняті аудиторією скваленно, проте більшість виступаючих відзначила, що питання залишається дискусійним.

Небагато прозвучало на конференції і повідомлень про нові польові роботи. В. С. Ольховський (Москва) продемонстрував унікальні матеріали, виявлені при дослідженні культового центру на плато Устюрт (Західний Казахстан). Масштабність пам’ятки дає підстави гадати, що після повного дослідження вона посаде гідне місце серед старожитностей скіфо-сарматського часу.

А. Є Малюкевич (Одеса) ознайомив присутніх з результатами розкопок поселення Беселен-ІІІ на Дністровському лимані. Певну незгоду із датуванням ним окремих категорій матеріалів висловили Н. А. Гаврилюк та І. М. Храпунов. Б. Д. Михайлів доповів про нові відкриття зображення тварин у гротах Кам’яної Могили. Б. М. Мозолевський підсумував результати дослідження кургану представника скіфської знаті (Соболєва Могила поблизу м. Орджонікідзе на Дніпропетровщині).

У перерві між засіданнями учасники конференції здійснили екскурсію до видатної пам’ятки археології — Кам’яної Могили.

Зібрання проішло на високому науковому рівні. Це особливо окрилоє, коли взяти до уваги, що на скіфознавчій конференції вперше були відсутні корифеї вітчизняного скіфознавства, представники старшого покоління (А. І. Мелюкова, Б. А. Шрамко, В. Г. Петренко, Г. Т. Ковпаненко, Л. І. Крушельницька, М. І. Вязьмітіна, Г. І. Смирнова і багато інших). Конференція не тільки підбila підсумки сучасного розвитку науки про скіфів, але й накреслила першочергові ІІ завдання.

Наступну конференцію, присвячену пам’яті О. І. Тереножкіна, ухвалено провести 1997 р. в м. Орджонікідзе Дніпропетровської області або Києві.

Примітки:

¹ Мозолевський Б. М., Бокій Н. М. «Кімерийці та скіфи». Семінар, присвячений пам’яті О. І. Тереножкіна // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 154—155.

² Кімерийци и скіфи. Тез. докл. міжнар. науч. конф., посвященной памяти А. И. Тереножкина. 25—28 мая 1992 г.— Мелітополь, 1992.— 166 с.

Одержано 10.08.92

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ

До 70-річчя Сергія Олександровича Висоцького

15 липня 1993 р. Сергію Олександровичу Висоцькому, доктору історичних наук, відомому досліднику культури Київської Русі виповнилося 70 років. Його наукове життя, яке нараховує понад 40 років, пройшло в стінах Інституту археології АН України та Софійського музею.

Головним об'єктом досліджень ученого був Софійський собор, де з 1956 р. після закінчення Київського університету ім. Т. Г. Шевченка 10 років працював С. О. Висоцький на посаді старшого наукового співробітника. Його наукові інтереси в першу чергу пов'язані з вивченням давньо-кіївських графіті — написів та малюнків XI—XIV століть, що збереглися у Софійському соборі та інших стародавніх архітектурних пам'ятках Києва. Саме працюючи у Софійському музеї, вчений написав першу монографію по графіті «Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. Выпуск 1» (К., 1966), яка привернула увагу наукової громадськості, оскільки в ній було опубліковано важливі матеріали, пов'язані за змістом не тільки з літописними повідомленнями, але і такі, що репрезентували київську писемну школу, свідчили про київську говірку XI—XII ст.

З серпня 1967 р. С. О. Висоцький працює в Інституті археології АН України, куди він був запрошений на посаду старшого наукового співробітника. В стінах Інституту у відділі слов'яно-руської археології вчений продовжував успішно вивчати киеворуську епіграфіку, результатом чого було створення ним «Корпусу епіграфічних пам'яток Києва», до якого увійшли графіті з Софійського собору, церкви Михаїла Видубицького монастиря, руїн Успенського собору Києво-Печерського монастиря, Золотих воріт, Кирилівської церкви та ін. Матеріали корпусу було видруковано у трьох монографіях: «Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. Выпуск 1.» (К., 1966); «Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI—XVII вв.)» (К., 1976); «Киевские граффити XI—XVII вв.» (К., 1985).

Дослідження С. О. Висоцьким давньо-кіївських графіті провадилося на стикові різних дисциплін: археології, історії та мовознавства і тому вимагало від автора великої ерудиції. Київські графіті дуже важливі для вивчення походження та поширення киеворуської писемності. Неабияке значення в цьому має знахідка серед графіті Софійського собору азбуки неповного складу, яка не є вже грецьким алфавітом, але ще й не кирилиця, що вказує на еволюційний розвиток кирилівської писемності.

Результатом досліджень С. О. Висоцьким киеворуської епіграфіки стали кандидатська дисертація на тему «Давньоруські надписи Софії Київської XI—XIV ст.», яку він захистив у 1967 р. та докторська дисертація на тему «Середньовічні надписи Софії Київської (за матеріалами граффиті XI—XVII ст.)», захищена в Інституті археології АН України у 1978 р.

Серед наукових інтересів С. О. Висоцького, крім киеворуської епіграфіки, ще й вивчення давнього фрескового живопису Софійського собору, зокрема світського. І в цій галузі він досяг значних успіхів, особливо в атрибуції загадкових композицій у вежах собору, яку вчений аргументував у своїй монографії на цю тему ("Светские фрески Софийского собора в Киеве".— К., 1989) і пов'язав із зображенням княгині Ольги на прийомі у Константина Багрянородного у Царгороді.

С. О. Висоцький пов'язав археологічні дослідження з вивченням архітектури Золотих воріт та Софійського собору. У 1970—1973 рр., працюючи у Київській постійно діючій археологічній експедиції він провів ретельне архітектурно-археологічне дослідження Золотих воріт, матеріали якого були використані при реконструкції пам'ятки. Варто зазначити, що саме С. О. Висоцький був ініціатором та натхненником відбудови пам'ятки з метою її збереження.

С. О. Висоцьким, крім згаданих монографій, було написано і надруковано 126 наукових статей, а також науково-популярні книги: «Генуезька фортеця в Судаку» (К., 1972); «Про що розповіли давні стіни» (К., 1976); «Золотые ворота в Киеве» (К., 1982); «Княгиня Ольга і Анна Ярославна — славні жінки Київської Русі» (К., 1991). Ним же написано важливі розділи з культури Київської Русі у колективних монографіях: «Історія Української РСР», «Історія Києва», «Археологія Української РСР» тощо.

Наукова діяльність С. О. Висоцького була відзначена кількома нагородами: у 1979 р. премією АН України по історії за монографії «Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.» та «Средневековые надписи Софии Киевской XI—XVII вв.»; у 1982 р. Грамотою Президії Верховної Ради України за збереження і відбудову Золотих воріт; у 1983 р. Державною премією України за досягнення у науковій роботі.

У 1982—1985 роках С. О. Висоцький очолював Сектор археології Києва Інституту археології АН України, з 1985 р. він провідний науковий співробітник-консультант Інституту. Протягом багатьох років учений займався питаннями охорони пам'яток археології, був головою первинної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури Інституту археології, членом Вченої ради інституту та Спеціалізованої ради для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук при Інституті археології АН України.

Нині С. О. Висоцький на заслуженому відпочинку. Проте він не припиняє своєї наукової діяльності, продовжуючи дослідження в галузі культури Київської Русі, зокрема історії киеворуської писемності. Колеги і всі шанувальники С. О. Висоцького щиро вітають ювіляра і зичать йому доброго здоров'я та подальших успіхів у науковій роботі.

До ювілею Галини Тихонівни Ковпаненко

Цей рік — ювілейний для Галини Тихонівни Ковпаненко. Відомий скіфолог — вона зробила вагомий внесок у розробку різних проблем передскіфського, скіфського та сарматського часів на Україні. Нею видано понад 70 наукових праць, проведено багато експедицій, досліджено пам'ятки, що мають принципове значення для археології раннього залізного віку та інших епох.

Науковий світогляд Галини Тихонівни формувався у повоєнні роки в колі таких видатних фахівців як І. В. Фабрициус, Є. Ф. Покровська, Б. М. Грakov, О. І. Тереножкін та ін. В ті часи у великих експедиціях співробітничали фахівці різних напрямків. Саме в цих експедиціях сформувалася висока вимогливість Г. Т. Ковпаненко до якості польових робіт, вміння розпізнати та дослідити пам'ятки різного типу. Бажання розкрити нове, незнане — це справжня насолода для Галини Тихонівни. Певне тому так багато щастливих відкриттів випало на її долю.

Хоча початок творчої біографії Галини Тихонівни пов'язаний зі степом, де вона ще студенткою працювала в Нікопольській експе-

диції під керівництвом Б. М. Гракова та й надалі їй доводилось там працювати, головним її інтересом, який визначився досить рано, була Лісостепова Скіфія. Разом з І. В. Фабриціус та Є. Ф. Покровською Г. Т. Ковпаненко досліджувала тут передскіфські та скіфські пам'ятки басейну Тясмина, з М. І. Артамоновим — Немирівське городище, з М. Ю. Брайчевським — Пастирське, з С. С. Березанською — білогрудівські поселення на Уманщині. Нею виявлено перші бондарихінські та чорноліські пам'ятки на Ворсклі. Інтерес до цього регіону відбито у кандидатській дисертації та монографії «Племена скіфського часу на Ворсклі» (1967 р.).

В одній з експедицій Галина Тихонівна познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком — Григорієм Сергійовичем, художником. Разом вони створили не лише чудову сім'ю, а й своєрідний творчий колектив. Григорієм Сергійовичем, який постійно працював разом з Галиною Тихонівною в експедиціях, зафіксовано на кресленнях та малюнках багато археологічних об'єктів, здійснено реконструкції ситуацій та речей.

Значною віхою в житті Г. Т. Ковпаненко було дослідження Трахтемирівського городища — одного з найбільших у Східній Європі, а завдяки Галині Тихонівні, й найповніше вивчених. Нею також досліджувались скіфські пам'ятки Поросся. Ці роботи узагальнені у монографії «Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось» (1981 р.).

Фонд кімерійських пам'яток Г. Т. Ковпаненко поповнила дослідженнями поховань поблизу сіл Бутенки на Полтавщині, Носачів, Ольшана та Квітки на Черкащині.

Очолюваною Галиною Тихонівною Південно-Бузькою експедицією здійснено розкопки курганів різного часу. І тут на неї чекала щаслива знахідка — багате поховання сарматської жриці у кургані Соколова Могила. У дослідженні цієї пам'ятки брав участь і Григорій Сергійович, саме ним виконано графічні реконструкції костяному та різних речей (книга «Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге», 1986 р.).

Як тільки випала нагода, Г. Т. Ковпаненко з Південного Бугу знову повертається у Лісостеп. І тут її знання та досвід польової роботи дозволили зробити ще ряд відкриттів. Зокрема, нею розкопано надзвичайно цікавий курган Червона Могила (с. Флярківка), де зафіксовано спалену наметову конструкцію. Завдяки цій знахідці стала зрозумілою конструкція подібних споруд (курган був ретельно досліджений вручну). Багато зусиль було надано роботі з систематизації пам'яток Правобережжя скіфського часу (колективна праця «Памятники скіфського времени Дніпровського Лесостепного Правобережжя», 1987 р.). Тут звернено увагу на головні результати діяльності Галини Тихонівні. А хто визначить, скільки сходжено доріг та стежок у пошуках пам'яток, скільки витрачено часу на їх розкопки та вивчення. Поруч з Галиною Тихонівною виростили науковці, в них теж вкладено частку наснаги та відданості археології.

Плінє час. Немало прожито, багато пережито. Сьогодні Галина Тихонівна сповнена планів, натхнення, жаги до праці. Колеги та друзі щиро вітають її з ювілеєм. Здоров'я Вам, Галино Тихонівно!

До ювілею Алли Трофимівни Сміленко

У 1993 р. святкує свій ювілей відомий фахівець з історії та археології давніх слов'ян Алла Трофимівна Сміленко, доктор історичних наук, лауреат Державної премії України.

А. Т. Сміленко народилася у Києві. Після закінчення 1948 р. Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка вона у наступні три роки пройшла курс аспірантури в Інституті археології АН України. У 1952 р. захистила кандидатську дисертацію.

Її наукові інтереси тісно пов'язані з вивченням черняхівських та пеньківських старожитностей, культури Луки-Райковецької. Вагомих успіхів А. Т. Сміленко досягла у висвітленні господарського, економічного та політичного розвитку східнослов'янського суспільства, їх зв'язків з неслов'янським населенням Північного Кавказу та степів Північного Причорномор'я. В останній час дослідниця приділяє велику увагу археологічній та історичній атрибуції східнослов'янських племен, відомих за «Повістю минулих літ».

А. Т. Сміленко працювала у 48 експедиціях, досліджуючи відомі археологічні пам'ятки України. На Пастирському городищі нею відкрита коваліська майстерня, на поселенні Леськи — повністю розкрито двір гончара з чіткою планіграфією жителі різноманітних господарських споруд. Протягом трьох років дослідниця працювала на посаді і подолі Салтівського городища, де нею відкрито цілу низку будівель, частину однієї з вулиць посаду.

У 1964—1980 рр. А. Т. Сміленко керувала експедиціями, що досліджували черняхівські та середньовічні пам'ятки Степового Подніпров'я. В центрі уваги автора розкопок — просування у степ давніх слов'ян та взаємовідносин їх з осілими степовими племенами. Там досліджувались унікальні пам'ятки. Серед останніх — перше черняхівське городище Башмачка, що було фортецею на південно-східних рубежах племен черняхівської культури, поселення аланських гончарів на балці Канцерці у Дніпровському Надпіржжі.

Аналіз археологічних джерел дозволив дослідниці дійти висновку про найзначніші хвилі слов'янського розселення на південь, що відбувалися у перші століття н. е., у V—VII та XII ст. Простежено тісні зв'язки слов'ян з пізніми скіфами, аланами, болгарами. Осідання і присутність згаданих груп населення на слов'янських поселеннях призводило до їх культурного взаємозбагачення.

Протягом 1980—1990 рр. А. Т. Сміленко очолювала Дністро-Дунайську експедицію, що працювала на півдні Одеської області поблизу гирла Дунаю. Там повністю досліджено поселення Нагірне етулійського типу III—IV ст. Ця група пам'яток пов'язується зі слов'янами-венедами, які на Певтінгеровій карті відзначені на Дунаї. Вивчалися також середньовічні поселення балкано-дунайської культури. Розкопки поселення Шабо пізнього етапу культури Луки-Райковецької та поселення Богате з рисами салтово-маяцької культури дозволили дослідниці виявити незавершеність інтеграційних процесів між слов'янами та степовиками другої половини I тис. н. е.

Результати польових та теоретичних досліджень А. Т. Сміленко викладені у численних статтях (блізько 100) та трьох монографіях. Найважоміші наукові здобутки дослідниці містяться в її працях «Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (ІІ—ХІІІ ст.)», 1975 р.: «Городище Башмачка III—IV вв. н. э.», 1992 р. Першу із згаданих монографій авторка у 1981 р. захистила як докторську дисертацію.

Ювілярка є одним з авторів узагальнюючих праць — «Археологія Української РСР», т. 3, 1975, 1986; та «Історія Української РСР», т. 1., 1977, 1981. У 1991 р. як одному з основних авторів колективної монографії «Слов'яни Південно-Східної Європи в переддержавний період» (1990 р.) А. Т. Сміленко присвоєно звання лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки.

З 1991 р. А. Т. Сміленко працює в лабораторії охоронних археологічних досліджень Міністерства культури України, де продовжує польову та наукову діяльність.

Співробітники Інституту археології вітають Аллу Трофимівну з ювілеєм і зичать їй доброго здоров'я.

До ювілею Олімпіади Гаврилівни Шапошникової

Колективи відділів археології первісного суспільства, польових досліджень, співробітники Інституту археології Академії наук України щиро вітають з ювілеєм Олімпіаду Гаврилівну Шапошникову, провідного спеціаліста в галузі первісної історії та археології України.

О. Г. Шапошникова (Харченко) народилася 17 жовтня 1923 р. у мальовничому с. Вересіч на Чернігівщині, у сім'ї хліборобів. Під час Вітчизняної війни вона зв'язківець, пізніше боєць партизанського загону «За Батьківщину». Після звільнення Києва вступає до Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, спочатку на філологічний, а незабаром переходить на історичний факультет, який і закінчує 1948 р. за фахом історика-археолога. Ще в студентські роки О. Г. Шапошникова почала працювати в Інституті археології АН України, присвятивши своє життя археології.

З ім'ям Олімпіади Гаврилівни пов'язані численні відкриття археологічних пам'яток. Багато років віддано дослідженням Наддніпрянщини: з розвідок трипільських пам'яток у складі експедиції «Великий Київ» починає її шлях в археологію. Далі роботи у новобудовних експедиціях в зоні будівництва Каховського водосховища — могильники доби енеоліту-бронзи поблизу с. Осокорівка та Леонтіївка, сарматське поселення Золота Балка і унікальне багатошарове поселення доби енеоліту — ранньої бронзи Михайлівка. Участь у дослідженнях тепер широко знаного Михайлівського поселення під керівництвом відомого спеціаліста О. Ф. Лагодовської, визначила основний напрям подальших наукових інтересів О. Г. Шапошникової. Колективна монографія «Михайлівське поселення» (1962), співавтором якої вона є, донині залишається основним джерелом з проблем ямної культури Подніпров'я. З проблемами доби енеоліту та бронзи у степах Північного Причорномор'я пов'язана й наступна діяльність О. Г. Шапошникової. 1963—1965 рр. вона працює у Приазов'ї, на поселенні Роздольне, де представлені сліди різних епох — неоліту, доямного енеоліту, ямної, багатоваликової кераміки та салтівської культур.

З 1966 р. протягом майже чверті століття О. Г. Шапошникова незмінно очолювала одну з найбільших в Інституті Інгульському (пізніше переіменовану на Миколаївську) експедицію, що й досі працює на новобудовах Миколаївської області. Досліджено великі і малі кургани могильники, тисячі поховань різних епох, відкриті кромлехи-святилища, зібрано величезні колекції археологічних знахідок. Серед них близько 150 стел, включаючи і антропоморфні скульптури; орнаментовані кам'яні скрині, посуд, предмети зброї, прикраси, залишені мешканцями степів від найдавніших часів до скіфів, печенігів, половців. Частина матеріалів увійшла до збірок «Древности Поингулья» (1977) та «Археологические памятники Поингулья» (1980) під редакцією О. Г. Шапошникової. Відкриття експедиції лягли в основу зводу археологічних джерел — «Південнобузький варіант» «Ямная культурно-историческая область (Южнобугский вариант)», виданий О. Г. Шапошниковою разом зі співробітниками експедиції.

Олімпіада Гаврилівна успішно працює над вирішенням дискусійних проблем катакомбної історичної спільноти. На основі нових матеріалів нею виділена Інгульська катакомбна культура.

У колі наукових інтересів дослідниці також культурні явища, що передували ямній культурі у степах Причорномор'я, зокрема пам'ятки нижньоміхайлівського та кемі-обінського типів, визначення їхнього місця серед пам'яток широкого регіону; зв'язки степового скотарського населення з землеробськими трипільськими племенами. Крім курганих матеріалів для вирішення характеру цих відношень надзвичайно важливі дослідження поселень Гард та Пугач на Південному Бузі.

Велике місце в роботі експедиції займають розкопки численних поселень під науковим, методичним керівництвом і безпосередньою участю О. Г. Шапошникової. Серед них і згадані Гард та Пугач, а також поселення сабатинівської культури, з яких найширше досліджено Ташлик I (готується до видання).

Не можна не згадати і про розшуки пам'яток козаччини поблизу с. Богданівка, дослідження риболовецького гарду в одноіменному урочищі та розкопки на острові Великому.

О. Г. Шапошникова має понад 80 публікацій. Вона брала участь у відомих колективних працях: «Історія Української РСР» (1977), «Археологія Української РСР» (1971) та «Археологія УССР» (1986). За участь у написанні «Археології УРСР» О. Г. Шапошниковій присвоєне звання лауреата Державної республіканської премії. За успіхи в розвитку археологічної науки та підготовку археологічних кадрів у 1985 р. її нагороджено Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

З нагоди ювілею співробітники Інституту, експедицій, колеги і друзі зи-
чать Олімпіаді Гаврилівні здоров'я, довгих років життя і творчих звершень
на науковій ниві.

НАШІ АВТОРИ

БОРОВСЬКИЙ Ярослав Євгенович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Фахівець у галузі давньоруської археології.

БУБЕНОК Олег Борисович — стажист-дослідник Інституту скіфознавства ім. А. Ю. Кримського АН України. Вивчає історію євразійського степу.

ВИСОТСЬКА Тетяна Миколаївна — доктор історичних наук. Фахівець у галузі археології пізніх скіфів.

ВИСОЦЬКИЙ Сергій Олександрович — доктор історичних наук. Фахівець у галузі історії культури Київської Русі.

ГЕРАСЬКОВА Любов Сергіївна — кандидат історичних наук, завідувача відділом інформатики музеїного об'єднання Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника.

ГОТУН Ігор Анатолійович — співробітник ІА АН України. Вивчає давньоруську археологію.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА АН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА АН України. Фахівець у галузі античності.

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заст. директора ІА АН України. Фахівець у галузі давньослов'янської археології.

КОЛОТУХІН Віталій Олександрович — кандидат історичних наук, зав. сектором бронзи Кримської філії ІА АН України. Фахівець у галузі археології пізньої бронзи — ранньозалізного часу.

КРОТОВА Олександра Олександровна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Фахівець у галузі первісної археології.

МАЛЬОВАНІЙ Олександр Михайлович — кандидат історичних наук, доцент Запорізького університету. Фахівець у галузі античності.

МИХАЙЛОВ Борис Дмитрович — директор історико-археологічного музею-заповідника «Кам'яна могила».

НИКОЛОВА Алла Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН України. Фахівець у галузі теорії та методики археології.

ОРЛОВ Руслан Сергійович — науковий співробітник ІА АН України. Фахівець у галузі давньоруської археології.

ПУЗДРОВСЬКИЙ Олександр Євгенович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Кримської філії ІА АН України. Фахівець у галузі археології античності.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА АН України. Фахівець у галузі античності.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Фахівець у галузі археології ранньозалізного часу.

СМИРНОВ Станіслав Васильович — кандидат історичних наук, зав. сектором кам'яного віку ІА АН України. Спеціаліст у галузі теорії та методики археології первісності.

СНІЖКО Ірина Анатоліївна — зав. сектором археології Харківського історичного музею. Вивчає добу палеоліту.

ФІАЛКО Олена Євгенівна — науковий співробітник ІА АН України. Спеціалізується у галузі скіфської археології.

ХАЙНЕН Хайнц — доктор філософії, професор, зав. кафедрою стародавньої історії Трірського університету (Німеччина).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО — Археологические открытия

АС — Археологический съезд

АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР

АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа

ВДИ — Вестник древней истории

ГАИМК — Государственная академия истории материальной культуры

ГИМ — Государственный исторический музей (г. Москва).

ГМИИ — Государственный музей изобразительного искусства им. А. С. Пушкина (г. Москва)

ИАК — Императорская археологическая комиссия

КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР

КСИИМК — Краткие сообщения института истории материальной культуры АН УССР

КСИЭ — Краткие сообщения Института этнографии АН СССР

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР

НА ІА АН України — Науковий архів Інституту археології АН України

СА — Советская археология

САИ — Свод археологических источников

СЭ — Советская этнография

ТИЭ — Труды Института этнографии

ХИМ — Харьковский исторический музей

IOSPE — *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini*

JHS — Journal of Hellenic Studies

MS — Materiały starozıtne

RE — Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft

SCIV — Studii și cercetări de istorie veche

PZ — Prahistorische Zeitschrift

Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 1992, 1993 рр.

1992

Статті

<i>Бунятаян К. П.</i>	Розвиток форм власності у первісному су- спільстві.	№ 3	C. 3—13
<i>Гарлан І.</i>	Про походження амфор типу «Солоха».	№ 4	C. 34—42
<i>Генінг В. Ф.</i>	Концепція «культури» в археологічному знанні (з історії питання).	№ 1	C. 4—15
<i>Забашта Р. В., Пошивайло О. М.</i>	«Перунові дуби».	№ 2	C. 57—68
<i>Ісаєв М. М.</i>	Природні умови та їх вплив на господарську ді- яльність населення Нижнього Побужжя в епоху грецької колонізації (VII—V ст. до н. е.)	№ 4	C. 11—16.
<i>Козак Д. Н.</i>	Проблеми етнокультурної історії Північно-Захід- ної України в першій половині I тис. н. е.	№ 3	C. 22—33
<i>Котова Н. С.</i>	Соціологічна характеристика надпорізьких та приазовських могильників доби неоліту — ран- нього енеоліту.	№ 2	C. 12—21
<i>Кошеленко Г. А., Усачова О. М.</i>	Глон і Кепи.	№ 2	C. 51—56
<i>Крайн М. М.</i>	Проблеми формаційної характеристики кочових суспільств.	№ 2	C. 3—11
<i>Кучера М. П.</i>	«Траянові» вали Середнього Подністров'я.	№ 4	C. 43—54
<i>Масленников О. О.</i>	Еволюція організації сільської території европей- ського Боспору.	№ 2	C. 69—84
<i>Махортих С. В.</i>	Пам'ятки типу Новочеркаського скарбу (за мате- ріалами Північного Кавказу).	№ 1	C. 23—30
<i>Моця О. П.</i>	Етнічний склад населення південноруських зе- мель (за матеріалами пам'яток X—XIII ст.).	№ 1	C. 38—45
<i>Нечистайло А. Л.</i>	Особливості впливу металовиробництва Кавказу на Північне Причорномор'я за доби середньої бронзи.	№ 2	C. 22—29.
<i>Ольговський С. Я.</i>	Походження дзеркал «ольгівського» типу.	№ 3	C. 14—21
<i>Писаренко Ю. Г.</i>	Клятва з дерном на голові (обряд і міф).	№ 4	C. 55—65
<i>Русєєва А. С., Крапівіна В. В.</i>	До історії Ольвії IV—I ст. до н. е.	№ 4	C. 17—33
<i>Русєєва М. В.</i>	Основний сюжет на пекторалі з Товстої Могили.	№ 2	C. 34—45
<i>Телегін Д. Я.</i>	Основні періоди історичного розвитку населення території України у V — першій половині IV тис. до н. е.	№ 4	C. 3—10
<i>Томашевський А. П.</i>	Природно-господарський аспект заселення ба- сейну р. Тетерів у середньовічні часи.	№ 3	C. 46—59
<i>Трейстер М. Ю.</i>	Кельти у Північному Причорномор'ї.	№ 2	C. 37—50
<i>Циміданов В. В.</i>	Час виникнення легенд про походження скіфів (Перша версія Геродота).	№ 1	C. 31—37
<i>Шкоропад В. В.</i>	Деякі проблеми вивчення поморсько-кльошової культури.	№ 2	C. 30—36
<i>Шнірельман В. О.</i>	Господарські системи як фактор соціальної дифе- ренціації.	№ 1	C. 16—22

Публікації археологічних матеріалів

<i>Архипова Є. І., Боровський Я. Є.</i>	Бронзова підвіска з Києва із зображенням архангела.	№ 2	C. 95—100
<i>Винокур І. С., Мегей В. П.</i>	Ювелірна майстерня ранньосередньовічних слов'ян.	№ 3	C. 82—94

Залеська В. М., Калашник Ю. П.	ХХ квартал Херсонеса у XIII ст. (за даними археології та матеріальних пам'яток).	№ 3	C. 69—81
Ключко Л. С.	Плечовий одяг скіф'янок.	№ 3	C. 95—106
Коваленко В. П., Фомін О. В., Шекун О. В.	Давньоруський Звеничів і скарб арабських дірхемів.	№ 1	C. 60—71
Колтухов С. Г., Зубар В. М., Миц В. Л.	Новий район хори Херсонеса елліністичного періоду.	№ 2	C. 85—94
Моруженко А. О.	Скіфський курган Передерієва Могила.	№ 4	C. 67—74
Ольховський В. С.	Антропоморфні статуй суворівської курганної групи з Північно-Західного Криму.	№ 3	C. 65—68
Пачкова С. П., Кубищев А. І.	Хронологія Пирогівського могильника.	№ 4	C. 75—90
Ромашко В. А.	Кімерійські скорчені поховання новочеркаської групи.	№ 3	C. 60—64
Сазанов А. В.	Світлоглиняні амфори з рифленням типу набігаючої хвилі (IV—VII ст. н. е.).	№ 1	C. 51—59
Сергєєва М. С.	Византійські культурні впливи в побуті населення Давньої Русі.	№ 1	C. 72—76
Соломончик Е. І.	Присвята з городища Беляус.	№ 1	C. 46—50
Шапошникова О. Г.	Розкопки в Бузько-Інгулецькому межиріччі.	№ 1	C. 77—85
Нові відкриття і знахідки.			
Архипова Є. І., Харламов В. О.	Шиферна орнаментована плитка з Успенського собору Києво-Печерської лаври.	№ 3	C. 139—142
Буйських А. В.	Мармурова колона з Ольвії.	№ 3	C. 143—146
Гурін Ю. Г.	Дослідження стоянки Підгорівка на Айдарі.	№ 2	C. 144—152
Засець І. І., Гусєв С. О.	Модель трипільського житла з Південного Бугу.	№ 3	C. 130—132
Туровський Є. Я.	Хронологія і будівельна історія садиби наділу 26 на Гераклейському півострові.	№ 3	C. 147—151
Харламов В. О., Трофименко Г. В.	Нові дослідження Воскресенської церкви в Переяславі-Хмельницькому.	№ 3	C. 133—138
Шмаглій М. М., Відейко М. Ю.	Трипільські поселення на Черкащині.	№ 3	C. 124—129
Дискусії			
Висотська Т. М.	До питання про соціально-політичну структуру пізньоскіфської держави.	№ 2	C. 139—143
Зайцев Ю. П.	Мавзолей Неаполя Скіфського.	№ 1	C. 93—99
Зубар В. М.	Про пізньоскіфську державність.	№ 1	C. 100—102
Ольховський В. С.	Про дискусійні питання соціально-політичної історії пізньоскіфського царства.	№ 2	C. 136—138
Пуздроєвський О. Є.	Кримська Скіфія в кінці II ст. до н. е. — перш. пол. III ст. н. е.	№ 2	C. 125—135
Рассамакін Ю. Я.	До проблеми вивчення курганних споруд.	№ 4	C. 121—137
Ричков М. О.	Антропоморфні насипи. Міф чи дійсність?	№ 4	C. 138—147
Храпунов І. М.	До соціально-політичної характеристики пізньоскіфського царства.	№ 1	C. 86—92
Шилов Ю. О.	Новий етап археологічного освоєння курганів енеоліту-бронзи Південно-Східної Європи.	№ 4	C. 111—120
Пам'ять археології.			
Граб В. І., Супруненко О. Б.	Доля Михайла Рудинського.	№ 4	C. 91—100

До 90-річчя Володимира Андрійовича Богусевича.	№ 4	C. 108—110	
Кононенко Ж. О.	Із небуття (додаткові дані про трагічну долю вчених, що зазнали сталінських репресій у 1930—40-і та на початку 1950-х років).	№ 1	C. 103—108
Кучерук О. С.	Карло Васильович Болсуновський (1838—1924).	№ 3	C. 114—123
Макаренко Д. Є.	Епістолярна спадщина М. О. Макаренка.	№ 4	C. 101—107
Сапожников І. В.	Пам'яті Валентина Івановича Красковського (1913—1981).	№ 1	C. 117—119
Станіцина Г. О.	Петро Іванович Смоличев.	№ 2	C. 101—111
Франко О. О.	Археологічні дослідження Федора Кіндратовича Бовка.	№ 2	C. 112—119
Шовкопляс Г. М.	Сильвестр Сильвестрович Магура (1897—1937).	№ 1	C. 109—116
Археологія за рубежем			
Ерделі І.	Аварський меч із Вишеграда.	№ 1	C. 120—122
Сіладі К.	Намисто в Угорщині у IX—X ст. (уживання та торгівля)	№ 3	C. 107—113
Штіцель К.	Археологічний земельний музей у м. Шлезвігу (ФРН).	№ 1	C. 123—125
Шмідт Е. А.	Могильник культури кулястих амфор поблизу Смоленська у верхів'ях Дніпра.	№ 2	C. 120—124
До методики археологічних досліджень.			
Крижницький С. Д., Катушков В. О., Паршина О. О.	Великомасштабні дистанційні обміри в досліджені пам'яток культури (на прикладі археологічних та архітектурних пам'яток)	№ 3	C. 152—157
Рецензії			
Зубар В. М., Козак Д. Н.	И. С. Пиоро. Крымская Готия (Очерки этнической истории Крыма в позднеримский период и раннее средневековье).— К.: Льбидъ, 1990.— 200 с.	№ 1	C. 127—131
Молосє Е. О.	Э. И. Соломоник. Древние надписи Крыма.— К.: Наукова думка, 1988.— 112 с.	№ 1	C. 126
Симоненко О. В.	Гросу В. И. Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья.— Кишинев: Штиинца, 1990.— 202 с.	№ 2	C. 153—157
Телегін Д. Я.	Domanczka L. Kavkaasko-nadczarnomorskie wzorce kulturowe w rozwoju poznomezolitycznych społeczeństw Nizu strefy pogranicza Europy wschodniej i środkowej.— Poznań, 1990.— 965 s.— 30 rus.— 1 foto.	№ 4	C. 155—157
Першоджерела з давньої історії та археології України.			
Геродот	«Історія». Книга IV.	№ 1	C. 132—146
Хроніка			
Відвідко М. Ю.	Перший всесоюзний польовий семінар «Ранньоzemлеробські поселення-гіганти трипільської культури на Україні» (Тальянки, 1—7 серпня 1990 р.).	№ 1	C. 154—157
Демиденко Ю. Є., Кулаговська Л. В.	Палеолітичний колоквіум у Польщі (Краків, 1989 р.).	№ 1	C. 151—153
Нужний Д. Ю.	Засідання Вченої ради ІА АНУ.	№ 3	C. 158
Толочко П. П., Мурзін В. Ю.	Виставка ІА АН України «Золото Степу. Археологія України» у м. Шлезвігу (ФРН)	№ 1	C. 147—150
Вітаємо ювілярів.			
Пам'яті Алли Олексіївни Моруженко		№ 4	C. 66

Статті

<i>Бубенок О. Б.</i>	Етнічна належність ямних поховань Верхньосалтівського могильника.	№ 4	C. 49—58
<i>Бурдо Н. Б.</i>	Ранній етап формування Трипільської культури.	№ 3	C. 19—29
<i>Готун І. А.</i>	Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Августинічі.	№ 4	C. 59—71
<i>Гусє С. О.</i>	Пам'ятки розвинутого Трипілля Середнього Побужжя.	№ 3	C. 114—127
<i>Залізняк Л. Л.</i>	Річний господарський цикл мисливців лісової зони Європи в мезоліті.	№ 4	C. 5—13
<i>Коваленко В. П.</i>	Торгівля сільського населення Чернігово-Сіверської землі Х—ХІІІ ст.	№ 2	C. 63—70
<i>Козак Д. Н.</i>	Взаємовідносини слов'ян і германців на території України в першій половині I тис. н. е.	№ 2	C. 24—35
<i>Козак Д. Н.</i>	Про військову справу давніх слов'ян (I ст. до н. е.—VII ст. н. е.)	№ 4	C. 32—49
<i>Колесников О. Г.</i>	Трипільське домобудівництво.	№ 3	C. 63—73
<i>Криганов А. В.</i>	Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння.	№ 1	C. 52—62
<i>Круц В. О.</i>	Питання демографії Трипільської культури.	№ 3	C. 30—35
<i>Моєша Т. Г.</i>	Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту — ранньобронзового віку.	№ 3	C. 36—51
<i>Павленко Ю. В., Смагулов Є. А.</i>	Гуни напередодні IX вторгнення в Європу.	№ 1	C. 34—45
<i>Петраускас О. В.</i>	Про «культовий шар» і поховання з трупоспаленнями на могильниках черняхівської культури.	№ 2	C. 36—51
<i>Пустовалов С. Ж.</i>	Деякі близькосхідні елементи в ідеології катакомбного населення Північного Причорномор'я.	№ 1	C. 24—33
<i>Рассамакін Ю. Я., Будников О. Б.</i>	Проблеми раннього степового енеоліту у світлі вивчення нових пам'яток.	№ 3	C. 128—143
<i>Рижов С. М.</i>	Небелівська група пам'яток Трипільської культури.	№ 3	C. 101—113
<i>Русєєва А. С.</i>	Протоген Ольвійський.	№ 2	C. 14—23
<i>Русєєва А. С.</i>	До питання про подорож Геродота в Скіфію.	№ 4	C. 14—23
<i>Смирнов С. В.</i>	До питання про сучасні тенденції розвитку археологічних знань.	№ 2	C. 3—13
<i>Тслегін Д. Я.</i>	Основні періоди історичного розвитку населення території України у V — першій половині IV тис. до н. е. (продовження).	№ 1	C. 15—23
<i>Ткачук Т. М.</i>	Знакова система Трипільської культури.	№ 3	C. 91—100
<i>Хайнен Х.</i>	Митрадат VI Евпатор и народы Северного Причорноморья.	№ 4	C. 24—31
<i>Цвек О. В.</i>	Релігійні уявлення населення Трипілля.	№ 3	C. 74—90
<i>Черняков І. Т.</i>	Місце Трипільської культури в стародавній історії Європи.	№ 3	C. 5—18
<i>Шмаглій М. М., Відейко М. Ю.</i>	Трипільські протоміста.	№ 3	C. 52—62
<i>Яневич О. О.</i>	Шпанська мезолітична культура.	№ 1	C. 3—14
Публікації археологічних матеріалів.			
<i>Висотська Т. М.</i>	Червонолакова кераміка Усть-Альмінського городища.	№ 4	C. 90—105
<i>Гарбуз Б. Б.</i>	Золотий римський медальйон з с. Верхівні.	№ 1	C. 71—78

<i>Гороховський Є. Л., Корнієнко П. Л.</i>	Відображення Констанція II на верхівнянському медальйоні.	№ 2	C. 130—152
<i>Золотарьов М. І., Трейстер М. Ю.</i>	Форми для відливки римських дзеркал із Херсона.	№ 2	C. 117—129
<i>Зубар В. М.</i>	Нові знахідки фрагментів римських шоломів у Таврії.	№ 1	C. 66—70
<i>Ключко В. І., Скорий С. А.</i>	Курган № 15 біля Стеблева у Поросці.	№ 2	C. 71—81
<i>Кротова О. О., Сніжко І. А.</i>	Сліди утилізації мисливської здобичі в Амвросіївці.	№ 4	C. 72—84
<i>Мурзін В. Ю., Полін С. В., Рольє Р.</i>	Скіфський курган «Тетяніна могила».	№ 2	C. 85—101
<i>Ніколаєва А. В., Герасимова Л. С.</i>	До формалізації даних похованального обряду для аналізу на ЕОМ.	№ 4	C. 105—112
<i>Новиченкова Н. Г.</i>	Святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло.	№ 1	C. 54—65
<i>Соломоник Е. І.</i>	Написи на Кримських амфорах перших століть нашої ери.	№ 2	C. 102—116
<i>Фіалко О. Є</i>	Новий тип дерев'яних чаш у скіфів.	№ 1	C. 46—53
<i>Фіалко О. Є</i>	Сюжет з кентавром на фракійській зброй з кургану Огурса.	№ 4	C. 85—89
<i>Янушевич З. В., Кременецький К. В., Пашкевич Г. О.</i>	Палеоботанічні дослідження Трипільської культури.	№ 3	C. 143—152
<i>Яценко С. О.</i>	Костюм вельможного варвара на медальйоні з Верхівні.	№ 1	C. 79—81
Нові відкриття і знахідки.			
<i>Висоцький С. О., Боровський Я. Є</i>	Визначна знахідка середньовічної торевтики з Києва.	№ 4	C. 125—129
<i>Зубар В. М.</i>	Нове свідоцтво про римські війська у Херсонесі Таврійському.	№ 4	C. 133—137
<i>Колотухін В. О., Пуздрівський О. Є</i>	Кизил-кобинське поселення Карагач у Криму.	№ 4	C. 130—133
<i>Лейпунська Н. О., Назарчук В. І.</i>	Нова знахідка монети Емінака з Ольвії.	№ 1	C. 115—119
<i>Михайлів Б. Д.</i>	Камінна скульптура з гроту Кам'яної Могили у Північному Приазов'ї.	№ 1	C. 110—114
<i>Пуздрівський О. Є</i>	Поховання I—II ст. н. е. з Неаполя Скіфського.	№ 1	C. 124—125
<i>Сон Н. О., Назаров В. В.</i>	Знахідки римської зброя в Тірі та Ольвії.	№ 1	C. 120—123
<i>Ушаков С. В.</i>	Пізньоантичний та ранньохристиянський вплив на культуру населення Південно-Західного Криму.	№ 1	C. 126—129
<i>Циндрівська Л. О.</i>	Пізньозарубинецькі поселення на Середньому Подніпров'ї.	№ 2	C. 153—156
Дискусії			
<i>Іванов А. Ю., Колев Ю. І.</i>	Зрубний комплекс з роговим «жезлом» із Середнього Заволжя.	№ 1	C. 92—100
<i>Отрощенко В. В.</i>	Клейноди зрубного суспільства.	№ 1	C. 101—109
<i>Ричков М. О.</i>	«Культурні спільноти» чи «спільноти археологічних культур»?	№ 1	C. 82—91
<i>Смирнов С. В.</i>	З проподу однієї наукової дискусії.	№ 4	C. 113—119
До методики археологічних досліджень.			
<i>Корнієнко П. Л.</i>	Креслярська та фотографічна фіксація археологічних об'єктів.	№ 1	C. 130—139

Рецензії

- Демиденко Ю. Є., Кулаковська Л. В. P. Allsworth-Jones. *The Szeletian and the Transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe.* № 1 С. 140—143
- Орлов Р. С. Balint Csánad. *Südungarn im 10. Jahrhundert // Studia Archeologika XI.*— Budapest, 1991.— 228 с. № 1 С. 144—145
- Орлов Р. С. Боровський Я. Є. *Світогляд давніх князів.*— К.: Наук. думка, 1992.— 176 с. № 4 С. 138—141
- Петрашенко В. О. Ursula Maj. «Stradow, stanowisko 1. Czesc I. Ceramika wczesnośredniowieczna» № 1 С. 148—149
- Халиков А. Х. Ch. Ballint. *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis 10. Jahrhundert // Böhlau Verlag.*— Wien-Köln, 1989. № 1 С. 146—147

Пам'ять археології

- Березанська С. С. Пам'яті Сергія Миколайовича Бібікова. № 3 С. 155—157.
- Мовша Т. Г. До 90-річчя Тетяни Сергіївни Пасек. № 3 С. 153—154.

Археологія за рубежем

- Мальований О. М. Гробниця Філіпа II Македонського? № 4 С. 120—124

Хроніка

- Відейко М. Ю. Виставка «Трипільський світ» № 3 С. 158
- Кротова О. О. Другий симпозіум палеолітознавців. № 1 С. 155
- Мозолевський Б. М., Михайлів Б. Д., Скорий С. А. Міжнародна наукова конференція з проблемами «Кімерійці та скіфи», присвячена пам'яті О. І. Тереножкіна. № 4 С. 142—144
- Пам'яті Миколи Миколайовича Чередниченка. № 1 С. 150
- Петрашенко В. О. Про роботу спеціалізованої Вченої ради для захисту докторських дисертацій при Інституті археології АН України у 1992 р. № 2 С. 157
- Про роботу спеціалізованої Ради Інституту археології АН України у 1991 р. № 1 С. 154
- Яковенко Е. В. Керченський музей старожитностей. № 1 С. 151—153
- Вітаємо ювілярів № 4 С. 145—150
- Слово скорботи про Бориса Миколайовича Мозолевського. № 4 С. 3—4

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи	
Слово скорби о Борисе Николаевиче Мозолевском	3
Статьи	
ЗАЛИЗНЯК Л. Л. Годовой хозяйственный цикл охотников лесной зоны Европы в мезолите	5
РУСЯЕВА А. С. К вопросу о путешествии Геродота в Скифию	14
ХАЙНЕН Х. Митрадат VI Евпатор и народы Северного Причерноморья	24
КОЗАК Д. Н. О военном деле древних славян (I в. до н. э.—VII в. н. э.)	32
БУБЕНOK O. B. Этническая принадлежность ямных захоронений Верхнесалтовского могильника	49
ГОТУН И. А. Реконструкции ремесленных и хозяйственных построек древнерусского поселения Автуничи	59
Публикации археологических материалов	
КРОТОВА А. А., СНЕЖКО И. А. Следы утилизации охотничьей добычи в Амвросьевке	72
ФИАЛКО Е. Е. Сюжет с кентавром на фракийской сбруе из кургана Огуз	85
ВЫСОТСКАЯ Т. Н. Краснолаковая керамика Усть-Альминского городища	90
НИКОЛОВА А. В., ГЕРАСЬКОВА Л. С. К формализации данных погребального обряда для анализа на ЭВМ	105
Дискуссии	
СМИРНОВ С. В. Заметки по поводу одной научной дискуссии	113
Археология за рубежом	
МАЛЕВАНЫЙ А. М. Гробница Филиппа II Македонского?	120
Новые открытия и находки	
ВЫСОЦКИЙ С. А., БОРОВСКИЙ Я. Е. Замечательная находка средневековой торевтики из Киева	125
КОЛОТУХИН В. А., ПУЗДРОВСКИЙ А. В. Кизил-кобинское поселение Карагач в Крыму	130
ЗУБАРЬ В. М. Новое свидетельство о римских войсках в Херсонесе Таврическом	133
Рецензии	
ОРЛОВ Р. С. Боровський Я. Є. Світогляд давніх киян.— К.; Наукова думка, 1992.— 176 с.	138
Хроника	
МОЗОЛЕВСКИЙ Б. Н., МИХАЙЛОВ Б. Д., СКОРЫЙ С. А. Международная научная конференция по проблеме «Киммерийцы и скифы», посвященная памяти А. И. Тереножкина	142
Поздравляем юбиляров	
К 70-летию Сергея Александровича Высоцкого	145
К юбилею Галины Тихоновны Ковпаниенко	146
К юбилею Аллы Трофимовны Смиленко	147
К юбилею Олимпиады Гавриловны Шапошниковой	148
Наши авторы	
Список сокращений	151
Алфавитный указатель содержания журнала «Археология» за 1992, 1993 гг.	153

ПОЛОЖЕННЯ про премію «Золотий Скіф»

- 1.** Премія «Золотий Скіф» заснована Інститутом археології АН України, журналом «Археологія» та фірмою «Київська Академія Евробізнесу» за найкращу археологічну знахідку року, значний особистий внесок в археологію, оригінальні публікації з давньої історії та археології України.
- 2.** Премія присуджується щорічно до Дня археолога — 15 серпня.
- 3.** Для визначення лауреатів створюється комісія з представників Інституту археології та фірми.
- 4.** Премією нагороджується один вчений України і один зарубіжний вчений.
- 5.** Премія включає почесний диплом, пам'ятний знак «Золотий скіф», для лауреатів з України та СНД — грошову премію.
- 6.** Кандидатів на одержання премії можуть висувати наукові установи, виші навчальні заклади, музеї. Для цього необхідно представити подання до 1 червня поточного року з зазначенням даних кандидата, заслуг, за які він може бути удостоєний премії, списка наукових робіт претендента.

Подання представляються за адресою:

**252014, м. Київ, вул. Видубецька, 40.
Інститут археології АН України.
На здобуття премії «Золотий Скіф»**

- 7.** Відомості про лауреатів премії «Золотий Скіф» публікуватимуться у газеті «Рыночная площадь» фірми «Київська Академія Евробізнесу» та журналі «Археологія» Інституту археології АН України.

ПІДКЛАДКА

«Київська академія Свободизму»